

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΙΣΙΔΩΡΑΣ Κ. ΚΑΥΚΑ
Α.Μ.: 1012201603011

Θέμα: «Αντιλήψεις για την Ελλάδα, την πολιτική και τους πολιτικούς της
στον ελληνόφωνο Τύπο της Ρουμανίας (1890-1920)»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2019

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Η ελληνική παροιμία της Ρουμανίας.....	10
Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
2.1 Ο ελληνόφωνος Τύπος στη Ρουμανία τον 19 ^ο αιώνα έως τον Μεγάλο Πόλεμο	15
2.2 Οι κυριότερες εφημερίδες	
<i>Η Τρις</i>	22
<i>Οι Σύλλογοι</i>	27
<i>Πατρίς</i>	29
<i>Έθνος</i>	34
Γ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Ο ρόλος του ελληνόφωνου Τύπου της Ρουμανίας (τέλη 19 ^{ου} αιώνα έως το 1920)	
3.1 Έκφραση συλλογικότητας.....	38
3.2 Έκφραση ανταγωνισμών.....	44
Δ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Η Ελλάδα στους έξω Έλληνες: η χώρα και το πολίτευμα	50
Ε΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Πολιτικοί και πολιτικές: Χαρίλαος Τρικούπης, «ο διαπρεπής πολιτικός», Θεόδωρος Δηλιγιάννης, «ο πατριωτικός» και «οι λοιποί πολιτευταί της Ελλάδος».....	63
ΣΤ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Ελευθέριος Βενιζέλος, «ο ανήρ της ανορθώσεως».....	81
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	96
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	103
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	109

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η αξιοσημείωτη ελληνική παρουσία στη ρουμανική χώρα διέθετε εφημερίδες που έδιναν το στίγμα της, τόσο στο οικονομικό και πολιτισμικό, όσο και στο ευρύτερο δημόσιο πεδίο. Μια πλούσια έντυπη παραγωγή, ειδικά του 19^{ου} αιώνα, έχει εντοπιστεί και εν μέρει αξιοποιηθεί, αλλά υπολείπεται και αυτή του 20^{ου} αιώνα, που περιμένει τους επόμενους μελετητές να τη διαχειριστούν. Οι εφημερίδες αυτές διαθέτουν έναν πλούτο υλικού, που με εξέπληξε, με ενθουσίασε αλλά και με προβλημάτισε. Τι να πάρει και τι να αφήσει κανείς από αυτή την αστείρευτη πηγή ζώσας ιστορίας! Επιχείρησα μόνο να αγγίξω θέματα που αφορούσαν τη σχέση των Ελλήνων της Ρουμανίας με την Ελλάδα, κυρίως σε πολιτικό επίπεδο, από εκεί και πέρα όμως ανοίγει ο ασκός του Αιόλου για πλευρές και όψεις αυτής της σχέσης και βεβαίως της ζωής των ομογενών της παροικίας, που περιμένουν υπομονετικά νέα διερευνητικά βλέμματα, με νέες θεωρήσεις και προοπτικές, να τα αναδείξουν.

Για την ολοκλήρωση της εργασίας αυτής θα πρέπει να αναφερθώ πρωτίστως στην αμέριστη συμπαράσταση και βοήθεια του επιβλέποντος καθηγητού κυρίου Αθανάσιου Χρήστου. Η δική του καθοδήγηση στην ανεύρεση ιστορικών πηγών και βιβλιογραφικών αναφορών, οι πολύτιμες υποδείξεις του επί του κειμένου και η υπομονή και κατανόησή του, στάθηκαν καθοριστικές για τη σύνταξη και ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης και τον ευχαριστώ για αυτό. Το κυριότερο για το οποίο αισθάνομαι την ανάγκη να τον ευχαριστήσω είναι η εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλε. Ακόμη, οφείλω να ευχαριστήσω την Biblioteca Academiei Române και ειδικά το προσωπικό της Βιβλιοθήκης που με πολλή συμπάθεια με βοήθησαν στο να έχω πρόσβαση στο αρχαιακό υλικό των εφημερίδων. Τέλος, εκφράζω την εκτίμηση και τις ευχαριστίες μου στην κυρία Elena Lazăr, διακεκριμένη Ρουμάνα ελληνίστρια, που υπήρξε πάντα πρόθυμη να ανταποκριθεί σε κάθε απορία και ανάγκη μου κατά τη διεκπεραίωση της παρούσας εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ρουμανία υπήρξε μια χώρα φιλόξενη για τους Έλληνες για μεγάλο χρονικό διάστημα. Για αυτό είναι μεγάλη η χρονική απόσταση που πρέπει να διανύσουμε για να συναντήσουμε την αρχική τους παρουσία σε αυτόν τον βαλκανικό χώρο. Πρέπει, δε, να είναι και πολύ ευρύ το διερευνητικό βλέμμα του ιστορικού που θέλει να εντοπίσει όλες τις πτυχές της διαβίωσης και της δράσης τους, εκεί όπου τα Καρπάθια σπάζουν τη μονοτονία της απέραντης πεδιάδας και ο Δούναβης δροσίζει πληθωρικά τα πλευρά της. Ο Δούναβης, η πιο επιβλητική υδάτινος λεωφόρος της Ευρώπης, άσκησε ισχυρή έλξη στους Έλληνες εμπόρους και θαλασσοπόρους και κατεύθυνε από νωρίς τη ροπή στον αποικισμό. Η παρουσία των Ελλήνων στη σημερινή Ρουμανία χρονολογείται από την αρχαιότητα. Ως προς την οικονομική δραστηριότητα, οι Έλληνες πρωτοστάτησαν στη διακίνηση εμπορευμάτων μεταξύ της Νοτιοανατολικής και της Κεντρικής Ευρώπης πιθανότατα από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Ο Ion Slavici αναφέρει ότι «ο Ρουμανικός λαός ταύτιζε τη λέξη Grec με τα της λέξεως έμπορος. Και όταν έλεγε κάποιος ότι μεταβαίνει εις τον Grecul εσήμαινεν ότι πηγαίνει εις το παντοπωλείον του Έλληνος!». Κατά τη Φαναριώτικη περίοδο (1711-1821), η ελληνική πολιτιστική επιρροή ενισχύθηκε περισσότερο, ώσπου, με τον διορισμό ντόπιων ηγεμόνων στη Βλαχία και τη Μολδαβία (1821), η ελληνική πολιτιστική επίδραση άρχισε σταδιακά να μειώνεται προς όφελος της γαλλικής κουλτούρας. Ο εθνικός ποιητής της Ρουμανίας, Mihai Eminescu (1850-1889), χαρακτήρισε τους Έλληνες – εξαιτίας της φαναριώτικης περιόδου – ως το δηλητήριο της Ανατολής, ως ένα χαμερπή και υποκριτικό λαό που επιδιώκει την εκμετάλλευση και τη λεία¹. Τότε, όλο και περισσότερο εκφραζόταν το αίτημα για ένωση των δύο ηγεμονιών, πράγμα που τελικά επιτεύχθηκε με προσωπική ένωση (εξελέγη το ίδιο πρόσωπο με ξεχωριστές υποψηφιότητες στις δύο περιοχές) το 1859 και πραγματική το 1861. Οι Έλληνες, πάντως, παρέμειναν στον χώρο όπου ζούσαν οι πρόγονοί τους, όπου είχαν κάνει γάμους, είχαν αποκτήσει περιουσία και είχαν ήδη αναπτύξει συναισθηματική οικειότητα.

Σε οικονομικό επίπεδο η ελληνική εμπορική δραστηριότητα συνεχιζόταν. Γενικά, τον 19^ο αιώνα λαμπρές προσωπικότητες Ελλήνων αστών εγκατεστημένων

¹ Ο σπουδαίος Ρουμάνος ιστορικός και πολιτικός Nicolae Iorga (1871-1940) ανασκεύασε τα στερεότυπα της ρουμανικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα και έθεσε σε άλλη βάση την ελληνική παρουσία στη χώρα του.

στη Ρουμανία μεγαλούργησαν κι έστησαν «χρυσές γέφυρες» μεταξύ των δύο φίλων-λαών. Πολλοί από αυτούς ευεργέτησαν την πατρίδα στα δύσκολα χρόνια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.

Κατά τον αιώνα των εθνικισμών και οι δύο λαοί, διαμορφώνοντας την ταυτότητά τους, προσανατολίζονται στη Δύση και επηρεάζονται κυρίως από τις απηγήσεις της γαλλικής επανάστασης. Οι Έλληνες στη Ρουμανία συνέχισαν να δραστηριοποιούνται συστηματικά στην οικονομία και τον κοινωνικό βίο. Η συγκρότηση των κοινοτήτων τους δεν στόχευε στον διαχωρισμό τους από την κοινωνία αλλά μόνο στη διατήρηση στοιχείων της παράδοσής τους μέσω των σχολείων. Ανάμεσα στους Ρουμάνους βιώνουν βέβαια την διχοτομία τού πού ανήκουν, αλλά δεν αποτελεί αυτό τροχοπέδη στην εξέλιξή τους και στη συμμετοχή τους στα κοινωνικά συμβάντα. Τα εθνικά κινήματα των λαών της περιοχής στηρίχτηκαν στην αναζήτηση ανάλογων καταβολών, έπλασαν το ιστορικό τους παρελθόν και πρόβαλαν το όραμά τους για το μέλλον, αναζήτησαν και όρισαν την ταυτότητά τους και τους αντιπάλους «άλλους». Μετά τη δημιουργία του ρουμανικού κράτους δόθηκε έμφαση στη λατινική καταγωγή και στο αυτόχθον των Ρουμάνων ως θεματοφυλάκων του δυτικού πολιτισμού. Με την ανάπτυξη της εθνικής ιστοριογραφίας στο πνεύμα του ρομαντισμού του 19^{ου} αιώνα η εικόνα που σχηματίστηκε για τους άλλους υπήρξε αρνητική. Οι Έλληνες δεν εξαιρέθηκαν.

Μια αναγκαία παρατήρηση εδώ είναι ότι οι δύο χώρες, Ελλάδα και Ρουμανία, που μας ενδιαφέρουν σε αυτή την εργασία, εξαιρούνται από τον βαλκανικό χώρο με τη στενή σημασία του όρου και εντάσσονται στον ευρύτερο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, διότι έχουν περιοχές στις οποίες από πολιτισμική άποψη είναι ορατή η δυτική επίδραση και επιδίωξαν να απομακρυνθούν πολιτισμικά από την ανατολή. Αυτά όμως θα διαμορφωθούν οριστικά τον 20^ο αιώνα.

Στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, με κεντρικό γεγονός τον Μεγάλο Πόλεμο, ανατράπηκαν πολλά από τα δεδομένα των προηγούμενων δεκαετιών και για τις δύο χώρες αναφοράς. Χοντρικά θα λέγαμε ότι διαμορφώθηκε για τις χώρες η σύγχρονη φυσιογνωμία τους, πραγματώθηκαν οι Μεγάλες Ιδέες τους, αλλά ταυτόχρονα επαναπροσδιορίστηκαν, σε αρκετό βαθμό και τις σχέσεις που είχαν σμιλευθεί κατά τον προηγούμενο αιώνα. Για τις ελληνικές κοινότητες άρχισε μια δυσμενής περίοδος στα τέλη 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια.

Θεωρούμε χρήσιμο να παρουσιάσουμε στο κύριο μέρος της εργασίας, με συντομία, την ιστορία της ελληνικής παροικίας στη ρουμανική χώρα, ώστε να αναδειχθεί η δυναμική παρουσία της και οι δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν εντός αυτής, συμπεριλαμβανομένου και του Τύπου.

Στην Βιβλιοθήκη της Ρουμάνικης Ακαδημίας έγινε η μελέτη των σημαντικότερων ελληνικών εφημερίδων που κυκλοφόρησαν στη Ρουμανία και συνέχισαν να εκδίδονται στις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Το χρονικό διάστημα της έρευνας είναι από το 1890 ως το 1920. Η πολύ συστηματική δουλειά στη συλλογή και την παρουσίαση αυτού του εξαιρετικά σημαντικού υλικού έγινε πρώτα στα ρουμάνικα με το βιβλίο της Olga Cicanici, *Πολιτικά ζητήματα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στον ελληνόγλωσσο τύπο της Ρουμανίας τον 19ο αιώνα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών (ΚΝΕ) 129, Μετάφραση: Νικόλαος Διαμαντόπουλος, Επιμέλεια: Γιούλα Κουτσοπανάγου, Βιβλιοθήκη Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου Αρ. 4, Αθήνα 2012, και την εισήγηση του Ștefan Petrescu, «Οι Έλληνες δημοσιογράφοι στη Ρουμανία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», επιμέλεια Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, στο: *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (Από το 1204 έως σήμερα)*, Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 2010, Πρακτικά, Τόμος 5 (2011), 265-278.

Ο ελληνικός Τύπος της διασποράς γενικά είναι πλούσια πηγή ποικίλου, πρωτογενούς υλικού, που μπορεί να ανοίξει δίαυλους μελέτης για την ιστορία μιας διαφορετικού τύπου ελληνικής κοινωνίας και να οδηγήσει σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα, όταν δει κανείς την κοινωνία αυτή μέσα στα ελληνικά και ευρωπαϊκά συμφραζόμενα.

Όμως ο ελληνικός Τύπος στη Ρουμανία κάποια στιγμή φθίνει. Δεν είναι τυχαίο γεγονός πως η μακροχρόνια εξελικτική και ανοδική πορεία των ελληνικών κοινοτήτων στη Ρουμανία, στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, αρχίζει αντίστροφη πορεία, προς την καθήλωση και την παρακμή. Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία, όπως και κάθε άλλη, παρακολουθεί και ακολουθεί όχι μόνο τη χώρα προέλευσή της αλλά κυρίως την εξέλιξη της χώρας που τη φιλοξενεί. Η δεύτερη αποφασίζει πότε και πώς θα εξελιχθούν οι μειοψηφικές εθνικές κοινότητες που εγκολπώνεται, πότε αυτές είναι απλώς φιλοξενούμενες και πότε συνοδοιπόροι. Στην περίπτωση της Ρουμανίας, όταν αυτή πατάει γερά στα πόδια της, δεν χρειάζεται δεκανίκια τις ξένες εθνοτικές ομάδες. Οι Έλληνες της Ρουμανίας, φανερά διχασμένοι κάποιες κρίσιμες στιγμές, τίμησαν τη χώρα που ζούσαν, περισσότερο από τη χώρα όπου γεννήθηκαν.

Το θέμα της εργασίας «Αντιλήψεις για την Ελλάδα, την πολιτική και τους πολιτικούς της στον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας (1890-1920)» στοχεύει στο να παρουσιάσει τον ελληνόγλωσσο Τύπο που κυκλοφόρησε στις ρουμάνικες πόλεις σε μια τριακονταετία την οποία θεωρούμε μεταίχμιο στην ιστορία των δύο χωρών στις οποίες αφορούν οι δημοσιεύσεις των εντύπων αυτών. Η περίοδος αυτή οδήγησε και τις δύο χώρες στην εδαφική και κρατική τους ολοκλήρωση. Ειδικά όμως θα ασχοληθούμε με την εσωτερική κατάσταση της Ελλάδας και τις πολιτικές προσωπικότητες που ξεχώρισαν, από τον Χαρίλαο Τρικούπη ως τον Ελευθέριο Βενιζέλο, μόνο μέσα από τα μάτια των Ελλήνων δημοσιογράφων της Ρουμανίας, οι οποίοι διατυπώνουν σχόλια και απόψεις όχι αναγκαία σε συμφωνία με τους ελλαδίτες συναδέλφους τους.

Το διάστημα διερεύνησης περιορίζεται εξ ανάγκης όπως και η θεματολογία. Ασχοληθήκαμε με έντυπα που αφορούν την περίοδο 1890-1920, τα οποία εντοπίσαμε κυρίως με τη βοήθεια του προαναφερθέντος βιβλίου της κ. Olga Cicanci, και μετά από προσωπική διερεύνηση. Άξιο μελέτης ήταν η σημαντική μείωση του αριθμού των εντύπων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και η όποια μεταβολή στην θεματολογία και την οπτική γωνία, κυρίως σε συνάρτηση με τα ιστορικά τεκταινόμενα στην Ελλάδα, στα Βαλκάνια και στην Ευρώπη, και με την εξέλιξη της Μεγάλης Ιδέας στο βαθμό – μεγάλο βαθμό – που αφορούσε τον παροικιακό ελληνισμό.

Διατηρήθηκε η έκφραση και ορθογραφία των κειμένων στα αποσπάσματα από τα ελληνόγλωσσα έντυπα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν, για να συλλάβουμε όσο το δυνατόν πληρέστερα το πνεύμα και το γράμμα τους, να βρεθούμε όσο το δυνατόν πλησιέστερα στη νοοτροπία και τις αντιλήψεις των Ελλήνων των κοινοτήτων της Ρουμανίας, και των λογίων και δημοσιογράφων τους, στα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Το πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας ασχολείται με τις ελληνικές κοινότητες που αναπτύχθηκαν στη Ρουμανία, ως συστατικά της ελληνικής παροικίας, ακολουθώντας πορεία από την ακμή στην παρακμή, αν και σε διαφορετικούς χρόνους. Η ιστορία τους ταλαντεύεται ανάλογα με τις καλές σχέσεις ή κρίσεις Ελλάδας-Ρουμανίας και έτσι διανύουν ένα μακρύ, περιπετειώδες ταξίδι.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά τον ελληνόγλωσσο Τύπο της Ρουμανίας κατά τον 19^ο αιώνα έως το 1920. Το θέμα δεν εξαντλείται στην ιστορική αναδρομή των ελληνόφωνων εντύπων, που είναι αντικείμενα μελέτης προηγηθεισών, σπουδαιότατων εργασιών, οι οποίες έχουν ήδη κυκλοφορήσει, τις έχουμε αναφέρει

και αποτελούν για μας αφητηρία μελέτης. Επιχειρείται η αναλυτική παρουσίαση εφημερίδων που κυκλοφορούσαν και μετά το 1900 ή εκδόθηκαν μετά το 1900, σε σημαντικές ιστορικές συγκυρίες, (έστω και αν η κυκλοφορία τους υπήρξε βραχυχρόνια), του πλαισίου ίδρυσης και κυκλοφορίας τους και των συντελεστών τους. Η παρούσα εργασία παρουσιάζει τα: *Η Τρις*, οι *Σύλλογοι*, η *Πατρίς*, το *Έθνος*, η *Ελλάς*, *Ο Ποντικός*, *Η Μέλισσα*, *Το Βήμα*.

Το τρίτο κεφάλαιο εξειδικεύει το θέμα του ελληνόγλωσσου Τύπου της Ρουμανίας, στον ρόλο που ο ίδιος θεωρεί ότι έχει να εκτελέσει, τις μεταξύ των εφημερίδων σχέσεις και τη συνδιαλλαγή τους με τις ρουμάνικες εφημερίδες της εποχής ή με εφημερίδες άλλων μειονοτήτων στη ρουμάνικη χώρα, πάντα σε συνάρτηση με το πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Με τεκμήριο την πλούσια αρθρογραφία του ελληνόγλωσσου Τύπου, επιχειρήθηκε η ανάδειξη του ρόλου των εφημερίδων ως εκφραστή συλλογικών αντιλήψεων, ως ιστορικής πηγής για την ελληνική Ιστορία (τέλη 19^{ου} αιώνα και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα), με εθνικό χαρακτήρα και εθνικούς προσανατολισμούς και ανάλογη θεματολογία και οπτικές. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε εξ αρχής ότι το μείζον και κεντρικό ζήτημα, το οποίο οι ομογενειακές εφημερίδες κρατούν πάντα ζεστό, είναι ο αλυτρωτισμός. Παράλληλα εκδηλώνονται μέσω των εφημερίδων ανταγωνισμοί επαγγελματικοί-δεοντολογικοί που τις αφορούν άμεσα και ανταγωνισμοί πολιτικοί-κοινωνικοί και εθνοτικοί, τους οποίους εξέφραζαν.

Το τέταρτο κεφάλαιο στηρίζεται στην παρουσίαση του αποδελτιωμένου υλικού των ελληνόφωνων εφημερίδων σχετικά με την εσωτερική κατάσταση της ελληνικής πολιτείας (1890-1920). Επιλέχθηκαν για αυτό, όπως και για τα επόμενα κεφάλαια, τα σημαντικότερα από τα προαναφερθέντα έντυπα. Η ελληνική κοινωνία, η λειτουργία του κοινοβουλευτισμού, το ίδιο το πολίτευμα και η πολιτική ζωή, όπως καθρεφτιζόνταν στην αρθρογραφία τους, είναι ιδιαίτερα απογοητευτική. Η κοινωνικο-πολιτική εμπειρία των έξω Ελλήνων στη Ρουμανία τροφοδοτεί και μια μεγάλη αμφισβήτηση του πολιτεύματος της Ελλάδας. Η αγαπημένη πατρίδα, το ένδοξο έθνος, δεν τους έκανε περήφανους. Οι πολιτικοί διαψεύδουν τις προσδοκίες και μόνο σταθερό σημείο αναφοράς είναι ο σεβαστός βασιλικός θεσμός.

Το πέμπτο κεφάλαιο, ως προέκταση του προηγούμενου, αφιερώνεται στον Χαρίλαο Τρικούπη, τον «διαπρεπή πολιτικό» και στον ανταγωνισμό με τον «πατριωτικό» Θεόδωρο Δηλιγιάννη, λιγότερο δε σε άλλους πολιτικούς της εποχής κατά την οποία ο ελληνικός πολιτικός βίος προσπαθεί να «ενηλικιωθεί». Οι

ελληνόφωνες εφημερίδες, που είδαμε, υιοθετούν αρκετά κριτική στάση απέναντί τους.

Το τελευταίο κεφάλαιο ασχολείται με την πολιτική προσωπικότητα που γοήτευσε τους έξω Έλληνες τα μέγιστα. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, «ο ανήρ της ανορθώσεως» και οι πολιτικές του επιλογές, θα φέρουν πρώτα από όλα πάλι κοντά τη Ρουμανία με την Ελλάδα. Αυτό από μόνο του ήταν αρκετό για να τον λατρέψουν. Παράλληλα εδώ βλέπουμε τις αντιλήψεις τους για τον βασιλιά Κωνσταντίνο και πώς διαχειρίστηκαν δημοσιογραφικά τη συγκρουσιακή σχέση των προσωπικοτήτων στην εποχή του Διχασμού.

Χάρτης της Σύγχρονης Βόρειας, Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης
(πηγή: Bulei Ion, *A short History of Romania*, Bucharest 2016)

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ελληνική παροικία της Ρουμανίας

«Διασπορά» και «παροικία» είναι οι όροι που συνήθως χρησιμοποιούνται για να ορίσουν συμβατικά τις εμπορικές παροικίες του τέλους του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, εκτός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, δημιούργημα των ιστορικών εξελίξεων μετά την οθωμανική κατάκτηση. Ο όρος «κοινότητες» δηλώνει συγκεκριμένες εθνοπολιτισμικές κοινωνικές ομάδες, οι οποίες οργανώνονται με πόλο συσπείρωσης τη γλώσσα, τη θρησκεία, τη φυλετική καταγωγή και συνέχονται από κοινά πολιτισμικά, εθνικιστικά και πολιτικά ιδεολογήματα, εντός οριοθετημένου πολιτισμικού περιβάλλοντος, οι οποίες μπορεί να προέκυψαν σε σχέση με το μεταναστευτικό φαινόμενο ή τη διασπορά, που αποτελούν δύο χρονικά και ποιοτικά διαφοροποιημένα φαινόμενα. Έτσι η διασπορά δεν είναι μία ενιαία και συμπαγής οντότητα, αλλά διαφοροποιείται από τις ποικίλες ταξικές, ιδεολογικές ιεραρχήσεις, ενδοπαροικιακές κοινωνικές αντιθέσεις και άλλες ετερότητες, όπως αυτές που προκύπτουν από την πολυσημία της έννοιας του χώρου. Στη συνέχεια η εμφάνιση εθνικισμών και η ίδρυση του ελληνικού κράτους επέφεραν μετασχηματισμούς στις διασπορικές κοινότητες και το περιεχόμενο της ελληνικής διασποράς προσδιορίζεται τώρα από τη σχέση που έχει αναπτύξει με τις «ρίζες» της και από τις μεταλλαγές της στον χρόνο². Η Αθήνα είναι πρωτεύουσα του εθνικού κράτους, το οποίο όμως δεν έχει ακόμη, έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ολοκληρωθεί, άρα, ηθικά, μητρόπολη του ελληνισμού, ακόμη και μετά το 1922 – θεμελιώδη τομή για την πολιτική του εθνικού κέντρου – παρέμεινε η Κωνσταντινούπολη. Οι παροικίες που προήλθαν από τον ελληνισμό της διασποράς γνωρίζουν και αναπαράγουν αυτό το θεμελιακό, εθνικό ιδεολόγημα.

Κοινότητες Ελλήνων υπήρξαν πολλές στη Ρουμανία καθ' όλο τον 19^ο αιώνα, με κυριότερες εκείνες του Βουκουρεστίου και των λιμανιών, δηλαδή των πόλεων της Κωσταντζας, της Βραϊλας και του Γαλατσιού³. Η ολοένα αυξανόμενη σημασία της

² Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Η ελληνική διασπορά: η γεωγραφία και η τυπολογία της» στο: Σ. Ι. Ασδραχάς κ.ά. (επιμ.), *Ελληνική οικονομική ιστορία, 1Ε'-1Θ' αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, τ. 1.

³ Γενικά μελέτες για τον εξωελλαδικό ελληνισμό: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Από τις “ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού” στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου (15^{ου}-19^{ου} αι.)», στο: Π. Κιτρομηλίδης, Τ. Σκλαβενίτης, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα 2004, σ. 223-225. Για μία επιλεκτική άλλα χρήσιμη βιβλιογραφία του ελληνισμού της

ναυσιπλοΐας του Δούναβη, μετά την υπογραφή της συνθήκης της Αδριανούπολης (1829), προσέλκυε Έλληνες επιχειρηματίες, κυρίως από τα Επτάνησα και την Ήπειρο. Ανθηρές ελληνικές κοινότητες συγκροτήθηκαν στη Βραΐλα, το Γαλάτσι, τη Σουλινά, καθώς πρόκειται για λιμάνια που αναπτύχθηκαν ειδικά μετά την απελευθέρωση του εμπορίου στο Δούναβη, το Βουκουρέστι και αλλού στη Ρουμανία⁴. Έτσι εξηγείται η ίδρυση πολλών ελληνικών προξενείων στις ρουμανικές χώρες, με πρώτο το ελληνικό προξενείο του Ιάσιου το 1835. Οι ελληνικές κοινότητες της Ρουμανίας αναγνωρίζονται επίσημα από τον ηγεμόνα το 1860 και από τότε αρχίζει η πολιτιστική τους ανάπτυξη γεγονός που χαροποίησε την ελληνική πλευρά⁵. Το 1865 ήδη θα εκδοθεί και μια από τις πιο δραστήριες και μακρόβιες εφημερίδες της κοινότητας του Βουκουρεστίου, *Η Τρις*, η οποία θα αποτελέσει βασική πηγή στην εργασία μας. Η ζωή των Ελλήνων της Ρουμανίας διαμορφώνεται και κινείται ανάλογα με την ιστορία και τον πολιτισμό της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Ακολουθεί μια συνοπτική παρουσίαση μερικών από τις σημαντικές ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία.

διασποράς, Ι. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 199-214. Πλούσια βιβλιογραφία για την ελληνική διασπορά στον διαδικτυακό τόπο: www.elliniki-diaspora.arch.uoa.gr, Μ. Δένδιας, *Αι ελληνικά παροικία ανά τον κόσμο, ήτοι: Οι Έλληνες εις Ρωσίαν, Ρουμανίαν, Αίγυπτον, Ηνωμένας Πολιτείας, και πάσας εν γένει τας άλλας χώρας. Η εξέλιξις αυτών, η σημερινή των κατάστασις, το μέλλον των*, Αθήναι 1919. Αξιόλογο βιβλίο του σημαντικού Έλληνα δημοσιογράφου της Ρουμανίας Διονυσίου Μεταξά-Λασκαράτου, *Ελληνικά παροικία Ρωσσίας και Ρωμουνίας*, Βραΐλα 1900. Ενδιαφέρον και το βιβλίο του ελλαδίτη δημοσιογράφου Γ. Παρασκευόπουλου, *Η μεγάλη Ελλάς*, Αθήναι 1898. Προφανώς, η συγκρότηση των ελληνικών παροικιών στη Ρουμανία κρινόταν ως ένα πολύ πρόσφατο γεγονός, και ως εκ τούτου εκτός του πεδίου της ιστοριογραφίας, ενώ και η φαναριώτικη περίοδος, χώρος έντονης αντιπαράθεσης Ελλήνων και Ρουμάνων, απασχολούσε περισσότερους ιστορικούς, κατά την ερμηνεία του Κοντογεώργη. Μόνο όμως τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ο αριθμός των μελετών αυξήθηκε, κυρίως χάρη στη συμβολή ιστορικών από τη Ρουμανία και της δραστηριότητας του Ινστιτούτου Μελετών Νοτιοανατολικής Ευρώπης του Βουκουρεστίου. Το βιβλίο της καθηγήτριας κ. Olga Cicanci για τον ελληνικό παροικιακό Τύπο, καθώς και η συνθετική μονογραφία της Cornelia Papacostea-Danielopolu για την ιστορία των ελληνικών κοινοτήτων τον 19^ο αιώνα, αποτελούν βιβλία αναφοράς, για μας, ενώ τα τελευταία χρόνια δημοσιεύθηκαν και μικρές μονογραφίες ή μελέτες αφιερωμένες σε συγκεκριμένες ελληνικές κοινότητες.

⁴ Για τον πνευματικό βίο των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας κυρίως στο δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα βλ. Corn. Papacostea-Danielopolou, «La vie culturelle des communautés grecques de Roumanie dans la seconde moitié du XIXe siècle», *Revue des études Sud-Est européennes* 3 (1969), 476-493.

⁵ Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία τον 19^ο αιώνα* (στο εξής: *Οι ελληνικές κοινότητες*), μτφ. Νικόλαος Διαμαντόπουλος, Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών-8, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών-ΕΙΕ 116, Αθήνα 2010, σ. 66-67. Προσθέτουμε τις πόλεις Σουλινάς και Τούλτσα. Επιπλέον στη Ρουμανία υπήρξαν ελληνικές κοινότητες κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα: Τούρνο, Μαγκουρέλε, Ολτένιτσα, Ισμαήλιο, Καρακάλ, Κοράμπια, Ροσιόρι, Ζίμνιτσα.

Η ελληνική κοινότητα του Βουκουρεστίου⁶ ευτύχησε να παρακολουθήσει θεία λειτουργία στα ελληνικά πρώτη φορά τον Μάρτιο του 1879, Κυριακή της Ορθοδοξίας, αλλά μόνο στο τέλος του αιώνα (1899) θα μπορέσει να έχει τη δική της εκκλησία, τον Ναό του Ευαγγελισμού, δωρεά αδελφών Χαροκόπου⁷. Αντιθέτως η Βραΐλα είχε την εκκλησία της στα 1863, όταν έγινε η επίσημη αναγνώρισή της ως κοινότητας, με διάταγμα του ηγεμόνα Αλεξάνδρου Ιοάν Κούζα⁸. Στην Κωσταντζα δε, η ελληνική εκκλησία που ανεγέρθηκε και λειτούργησε πριν το 1870, με οικονομική συμβολή Ελλήνων από όλη την Ευρώπη, ήταν η πρώτη όλων των άλλων χριστιανικών εκκλησιών της πόλης⁹.

Οι Έλληνες που ζουν στο Βουκουρέστι, είτε είναι τυπικά οργανωμένοι στην ελληνική κοινότητα είτε συνδέονται με αυτήν, είναι έμποροι, καταστηματάρχες, επιχειρηματίες αλλά και διανοούμενοι, γιατροί, δικηγόροι, δημοσιογράφοι. Πολλοί από αυτούς προέρχονται από την Ήπειρο, ήρθαν πολύ παλαιότερα και να που κυκλοφόρησε εφημερίδα με την ονομασία *Ήπειρος*, στο Βουκουρέστι¹⁰. Αλλά και σε άλλες ελληνικές εφημερίδες υπάρχει ειδική, μόνιμη στήλη με ειδήσεις από την Ήπειρο¹¹. Κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα στο Βουκουρέστι λειτουργούν αρκετά ιδιωτικά σχολεία για ελληνόπουλα, με δίγλωσσο ή τρίγλωσσο πρόγραμμα σπουδών, όμως δεν υπάρχει παρόμοια δραστηριότητα κατά το δεύτερο μισό του αιώνα. Το 1906 δεν υπήρχε σχολείο, συναντάμε μόνο οικοτροφείο όπου τα παιδιά διδάσκονταν ελληνικά μαζί με άλλες γλώσσες και σποραδικά στη συνέχεια, κάποια πιο επικεντρωμένη στην ελληνική παιδεία δραστηριότητα. Η κοινότητα του Βουκουρεστίου, αν και διαβιεί στην πρωτεύουσα, δεν φαίνεται να είναι η σπουδαιότερη και πιο ακμαία, συγκριτικά με εκείνες των πόλεων-λιμανιών, ούτε και η πιο συγκροτημένη, όπως εκφράζεται «αλγούμεν βλέποντες την φιλοπάτριδα ελληνικήν παροικίαν της πρωτεύουσας ταύτης χωρίς ένα ναόν, χωρίς εν σχολείον, χωρίς εν κέντρον διότι δεν υπάρχει ομόνοια»¹².

⁶ Το δίγλωσσο λεύκωμα, με τίτλο *Το Ελληνικό Βουκουρέστι (Bucureștiul grecesc)* της Georgeta Filitti, μτφ. δρα Tudor Dinu, από τις εκδόσεις «Ομόνοια» του Βουκουρεστίου, 2014, επιχειρεί τη χαρτογράφηση της ελληνικής παρουσίας των Ελλήνων, για περισσότερα από 550 χρόνια, στον χώρο της σημερινής πρωτεύουσας της Ρουμανίας.

⁷ Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες, ό.π.*, σ. 30-33.

⁸ Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες, ό.π.*, σ. 78. Το ίδιο παρατηρείται στο Γαλάτσι και στο Γιούργεβο.

⁹ Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες, ό.π.*, σ. 81.

¹⁰ Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες, ό.π.*, σ. 34 και 35.

¹¹ Στην εφημερίδα *Πατρίς* του 1893 το παρατηρήσαμε.

¹² *Σύλλογοι*, 10 Απριλίου 1891.

Η κοινότητα Τζιούρτζιου (Γεωργίεβου) συστάθηκε γύρω στα 1863 και οικοδόμησε ναό (Ευαγγελισμός της Θεοτόκου) το 1864. Αναγνωρίστηκε επίσημα από το ρουμάνικο κράτος με το πρωτόκολλο που επισυνάφθηκε στην ελληνο-ρουμανική εμπορική συνθήκη του 1900.

Η Βραΐλα ήταν από τις πλέον αξιόλογες πόλεις της Βλαχίας και όλης της Ρουμανίας και μετά την ένωση των δύο ηγεμονιών (1859). Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε καταστεί το μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας και αξιόλογο βιομηχανικό κέντρο με σπουδαίο εμπόριο σιτηρών, πολυπληθή σιτεμπορικά γραφεία στην παραλία¹³ και έντονη κοσμική ζωή αφού «οι εν Βραΐλα ομοεθνεῖς ου μόνον πυρετωδῶς εργάζονται, εισκομίζοντες χρυσίον εν Ρουμανία και υπέρ των κοινοτικών και εθνικών φιλοτίμως μεριμνῶντες, αλλά και διασκεδάζουσιν»¹⁴. Το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα η πόλη αναπτύχθηκε με την παρουσία των Ελλήνων, στα χέρια των οποίων βρισκόταν σχεδόν αποκλειστικά, μέχρι το 1880, η ναυτιλία, το εμπόριο και η βιομηχανία και όλα αυτά έκαναν την πόλη να σφύζει από ζωή και δραστηριότητα. Οι Έλληνες είχαν κατορθώσει να επιβάλλουν τη γλώσσα τους σε όλους τους κλάδους της οικονομικής ζωής και όλοι όσοι επιθυμούσαν να εργάζονται στο λιμάνι ή στην αγορά ήταν υποχρεωμένοι να μιλούν ελληνικά. Στην πλούσια πόλη-λιμάνι Βραΐλα οι Έλληνες κατάφεραν από τη δεκαετία του 1870 και μετά να ιδρύουν και να συντηρούν αρκετά και υψηλού επιπέδου ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, αρρένων και θηλέων, εναρμονισμένα με τους κανονισμούς του ρουμανικού εκπαιδευτικού συστήματος.

Το «Γαλάζιον» (Γαλάτσι) ήταν ένα από τα σημαντικότερα κέντρα της ελληνικής διασποράς στην χώρα, με ελληνική παρουσία παλαιότατη αλλά κοινότητα οργανωμένη το 1864¹⁵. Στο Γαλάτσι λειτουργούσε από το 1857 ως το τέλος του αιώνα το περίφημο για το υψηλό επίπεδο διδασκαλίας και μόρφωσης Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον Βενιέρη¹⁶ και πολλά άλλα, σημαντικά. Ο εν Γαλαζίω πρόξενος κ. Κυμπρίτης, σε έκθεσή του προς το υπουργείο εξωτερικών για την εμπορική κίνηση

¹³ Γιαννούλα Φελάκη, *Οι Έλληνες στα Ρουμάνικα λιμάνια του Δούναβη και της Μαύρης Θάλασσας κατά το 19ο αιώνα Εκπαιδευτική, κοινωνική, εκκλησιαστική και οικονομική δραστηριότητα*, Διπλωματική εργασία, σ.58-59, Κομοτηνή 2011, στο: Αποθετήριο Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου <http://repo.lib.duth.gr/jspui/handle/123456789/779>.

¹⁴ *Σύλλογοι*, 27 Απριλίου 1891.

¹⁵ Στα Εθνικά Αρχεία Γαλατσίου φυλάσσεται και η βιβλιοθήκη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δουνάβεως, πολύτιμη για την εμπορική και ναυτιλιακή ιστορία της περιοχής, Δημήτριος Μ. Κοντογεώργης, «Ερευνητική Αποστολή στη Ρουμανία, Ελληνικές Κοινότητες (1829 - αρχές 20^{ου} αιώνα), Καταστατικά-Σύλλογοι-Ταυτότητες. Εισαγωγικές Παρατηρήσεις», *Εῶα και Εσπέρια* 7, 2007, σ. 367-400.

¹⁶ Χαράλαμπος Μπαμπούνης, «Το Ελληνικό Εκπαιδευτήριον Βενιέρη στο Γαλάτσι της Ρουμανίας (1857-1899)», στην: *Θητεία*, Τιμητικό αφιέρωμα στον Καθηγητή Μ. Γ. Μερακλή, Επιμέλεια Αλεξιάδης Αλ. Μηνάς, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002, σ. 447-456.

στην πόλη, στις αρχές του 1900, ανέφερε ότι μετά την αγγλική σημαία, πρώτη στον Δούναβη έρχεται η ελληνική, ακολουθούν αυστριακή, ιταλική και ρωσική, κατά πλοία και χωρητικότητα με αυξανόμενο ανταγωνισμό από τους Εβραίους. Επίσης, εξαιτίας της ανάπτυξης ελληνικού εξαγωγικού εμπορίου με τη Ρουμανία, επισημαίνεται η αναγκαιότητα οργάνωσης συχνότατης ταχυδρομικής επικοινωνίας και συνομολόγησης εμπορικής σύμβασης μεταξύ των δύο χωρών¹⁷.

Στην Κωσταντζα λειτουργούσε με μεγάλη επιτυχία το σχολείο της ελληνικής κοινότητας από το 1867 ως το 1906¹⁸. Αξιομνημόνευτη είναι και η «Ελπίς»¹⁹, ο πολιτιστικός σύλλογος της ελληνικής κοινότητας της Κωσταντζας, που λειτούργησε ως πολιτιστικό και φιλανθρωπικό ίδρυμα τουλάχιστον την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα (Σεπτ. 1890)²⁰.

Από το 1906 και μέχρι και τα πρώτα Μεσοπολεμικά χρόνια, πολλοί Έλληνες από τις ελληνικές παροικίες στα βουλγαρικά παράλια της Μαύρης θάλασσας, δηλαδή από την Αγκιάλο, τη Μεσημβρία και τη Σωζόπολη, εγκατέλειψαν, λόγω των βουλγαρικών διώξεων, τις πατρίδες τους και εγκαταστάθηκαν στην Κωσταντζα.

Δεν θα αναφερθούμε στην ελληνική παρουσία στις πόλεις της Τρανσυλβανίας²¹, γιατί η περιοχή δεν ανήκε στην Ρουμανία, κατά το μεγαλύτερο μέρος του χρονικού διαστήματος που διερευνάται το φαινόμενο του ελληνικού Τύπου και, όταν εντάχθηκε στη χώρα, είχε αποδυναμωθεί πολύ η ελληνική κοινότητα εκεί.

¹⁷ *Ελπίς*, 15/28 Απριλίου 1900.

¹⁸ Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες*, ό.π., σ. 100.

¹⁹ «Ελπίς» για περισσότερα σχετικά στο: Κοντογεώργης, Δημήτριος, Μ., *Οί ελληνικοί σύλλογοι στη Ρουμανία κατά τον 19ο αιώνα. Συμβολή στη μελέτη της ανάπτυξης του συλλογικού φαινομένου στον παροικιακό έλλητισμό*, ανάκτηση: Δεκέμβριος 2018 στο: www.academia.edu. Επίσης Brezeanu St., Iordan C., Matei H. C., Teotei T., Zbucnea Gh., *Relațiile româno-elene O istorie cronologică*, Omonia, București 2003, σ. 213.

²⁰ Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες*, ό.π., σ. 102. Ειδικότερα για τους ελληνικούς συλλόγους στη Ρουμανία Κοντογεώργης, Δημήτριος Μ., ό.π., ανάκτηση: Δεκέμβριος 2018, στο: www.academia.edu.

²¹ Πρόσφατη μελέτη της Θεοδώρας Μήλιου, «Η ελληνική παρουσία στην Τρανσυλβανία και στο Βανάτο και οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι στην Τιμισοάρα, Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους», Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας -Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014, <https://www.vlahoi.net/diaspora-ton-vlahon/elliniki-parousia-sti-transilvania-kai-sto-vanato#foot1>.

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2.1 Ο ελληνόφωνος Τύπος στη Ρουμανία τον 19^ο αιώνα έως τον Μεγάλο Πόλεμο

«Εγώ υπερηφανεύομαι διότι εκλήθην να διευθύνω εφημερίδα την οποίαν ενηγκαλίσθησαν άλλοτε ο μέγας Βρατιάνος, ο Καίσαρ Μπολιάκ, ο Μπολιντνεάνου, ο Ροσσέτης κ.λπ. Εκείνοι δε οίτινες θέλουν να γνωρίσουν την επί ήμισυ σχεδόν αιώνα δράσιν της *Τριδος*, ας αναδιφήσουν τα αρχεία της Ρουμάνικης Ακαδημίας και θα μάθουν οποίας υπηρεσίας προσέφερον αυτή εις το Ρουμανικόν Κράτος»²². Τρεις ήταν οι ηθικές αξίες που προσπάθησε να συν-υπηρετήσει ο ελληνόφωνος Τύπος της Ρουμανίας, και οι οποίες περιέκλειαν κάθε άλλη επιδίωξη, ως τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, πρωτοστατούσης της *Τριδος*: ο Ελληνισμός, η Βαλκανική Ομοσπονδία, η Ρουμανία. Τόσο σημαντικές και οι τρεις, όπως φαίνεται από τη μελέτη των περισσότερων εντύπων, που αυτή η σειρά απαρίθμησης, δεν είναι απαραίτητα και πάντα σειρά σπουδαιότητας.

Ο ελληνόφωνος Τύπος στη Ρουμανία²³ αναπτύχθηκε κατ' αναλογία με τις ελληνικές κοινότητες των Ελλήνων παρεπιδημούντων στη χώρα και τη δική τους εξέλιξη, ακμή ή παρακμή. Μπορούμε να μιλάμε για μια ακμάζουσα εκδοτική δραστηριότητα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, που φθίνει όμως μέσα στην τελευταία δεκαετία, πολύ δε περισσότερο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Τα 31 ελληνικά έντυπα (του 19^{ου} αιώνα), εφημερίδες και περιοδικά, που κυκλοφόρησαν επί 100 χρόνια σε διάφορες ρουμανικές πόλεις και φιλοξένησαν συνεργασίες με λαμπρές υπογραφές απ' όλον τον ελληνικό κόσμο, αποτελούν πολύτιμα ντοκουμέντα εποχής, καθρεφτίζοντας ποικίλες πτυχές της καθημερινής ζωής των Ελλήνων της Ρουμανίας²⁴. Στο Βουκουρέστι εκδίδονταν συνολικά 16 εφημερίδες και περιοδικά. Το δεύτερο σημαντικό κέντρο ελληνικού Τύπου στη Ρουμανία είναι η Βραΐλα, με 11 έντυπα. Ακολουθεί το Γαλάτσι με 2 έντυπα. Αυτά κατά τον 19^ο αιώνα. Τα

²² *Η Τρις*, Χριστούγεννα 1912.

²³ Olga Cicançi, *Πολιτικά ζητήματα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στον ελληνόγλωσσο τύπο της Ρουμανίας τον 19^ο αιώνα* (στο εξής: *Πολιτικά ζητήματα*), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών (ΚΝΕ) 129, μτφ. Νικόλαος Διαμαντόπουλος, επιμ. Γιούλα Κουτσοπανάγου, Βιβλιοθήκη Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου, Αθήνα 2012, από όπου και τα περισσότερα στοιχεία για τα έντυπα του 19^{ου} αιώνα.

²⁴ Elena Lazăr, «Ο ελληνικός Τύπος στην Ρουμανία κατά τον 19^ο αιώνα», *Πάπυροι*, 2012, τ. 1, στη: www.academy.edu.gr. Ανάκτηση: Νοέμβριος 2018.

περισσότερα από αυτά τα έντυπα δεν υπάρχουν όταν ανάτειλε ο επόμενος αιώνας. Μόνο 10 έντυπα εντοπίσαμε με χρονολόγηση μετά το 1900, τα περισσότερα βραχύβια, τα δύο είναι οι μεγάλες εφημερίδες που κυριαρχούσαν και το προηγούμενο διάστημα και μόνο μια σημαντική έντυπη δραστηριότητα, όχι στο Βουκουρέστι, ξεχωρίζει, και είναι το *Έθνος* στη Βραΐλα, η οποία ήδη είχε μια μεγάλη εκδοτική παράδοση.

Η παρουσίαση αυτών των εντύπων θα δώσει μια συνολική εικόνα του ενημερωτικού-δημοσιογραφικού τοπίου στο οποίο έχουν πρόσβαση οι ομογενείς της ρουμάνικης παροικίας. Στόχος μας είναι να δοθεί προσοχή στις εφημερίδες οι οποίες εξακολουθούν συστηματικά, κατά κάποιον τρόπο, να λειτουργούν και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα²⁵, ακόμα και υπό ιδιόμορφες και δυσχερείς συνθήκες, λόγω διατάραξης των ελληνορουμανικών σχέσεων.

Προσπαθήσαμε να δούμε σχεδόν όλα τα φύλλα των εφημερίδων που σώζονται είτε στη Βιβλιοθήκη της Ρουμάνικης Ακαδημίας, είτε ψηφιοποιημένα στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και θα παρουσιαστούν αναλυτικά, εφόσον είναι γνωστά, τα εκδοτικά στοιχεία της εφημερίδας, ιδρυτές, διευθυντές, και συντάκτες αυτών. Μπορούμε επίσης να δούμε την τακτικότητα έκδοσης, τον τρόπο διακίνησής τους με τις συνδρομές, την αισθητική της κάθε εφημερίδας, τα «ρουμάνικα» θέματά τους αλλά κυρίως τα σχετικά με την ελληνική πραγματικότητα, τους στόχους τους, οι οποίοι δεν κρύβονται παρά διατρανώνονται, όσον αφορά τα φλέγοντα ελληνικά εθνικά ζητήματα και τους πολιτικούς χειρισμού επ' αυτών.

Τα ελληνόγλωσσα ειδησεογραφικά έντυπα στη Ρουμανία ήταν τα εξής:

Ο ζέφυρος του Ίστρου, με υπότιτλο «Εφημερίς πολιτική, εμπορική και φιλολογική», εκδίδεται στο Βουκουρέστι το 1841-1842, με συντάκτη τον Δημήτρη Αργυριάδη²⁶.

Το 1848 δυο εφημερίδες, ιδρυτές των οποίων είναι ο Μιχαήλ Χριστίδης: *Ο Μηνυτής της Βλαχίας*, και ο *Φωσφόρος του Λαού*. Εφημερίς πολιτική και φιλολογική», με προμετωπίδα «Ελευθερία Ισότης Αδελφότης». Ο ίδιος εκδίδει το

²⁵ Εκτός του διευθυντή της *Πατρίδος* και ο διευθυντής της *Ίριδος*, Αλκ. Σαρδέλλης, απελάθηκε το ίδιο διάστημα, αλλά η εφημερίδα παρέμεινε στο Βουκουρέστι υπό την ευθύνη των άλλων μελών της οικογένειας. Θα αναφερθούμε αναλυτικά.

²⁶ Ο Αργυριάδης κατάγεται από την Σιάτιστα Μακεδονίας έκανε σπουδές στην Βιέννη και έρχεται στο Βουκουρέστι ως ιδιωτικός Δάσκαλος. Παραλλήλως ανοίγει δικό του ιδιωτικό Σχολείο. Ο συμπατριώτης του, ποιητής από την Καστοριά, Αθανάσιος Χριστόπουλος, διακεκριμένος αξιωματούχος στην Ηγεμονική Αυλή, τον βοηθάει να πάρει έγκριση από τον Ηγεμόνα Αλέξανδρο Γκίκα, για την εφημερίδα *Ο ζέφυρος του Ίστρου*.

1849 και την τρίτη εφημερίδα, *Ο ελληνικός μηνύτωρ της Βλαχίας*. Τα έντυπα αυτά θα έχουν σύντομη ζωή.

Η πρώτη εφημερίδα που εκδίδεται κατά τους κανόνες του σύγχρονου Τύπου είναι *Ο Θεατής*, που κυκλοφορεί από την 16^η Φεβρουαρίου 1860 μέχρι την 11^η Αυγούστου 1862 με υπότιτλο «Εφημερίς ρουμανο-ελληνική»²⁷. Ο ιδιοκτήτης και διευθυντής είναι ο Αντώνιος Ταμπακόπουλος²⁸.

Η πιο σημαντική ελληνική εφημερίδα που εκδίδεται στη Ρουμανία και η πιο μακρόβια, είναι το μηνιαίο *Η Ίρις*, με υπότιτλο αρχικά Ελληνική Εφημερίς εν Ρωμανία, εκδιδόμενη άπαξ της εβδομάδος, αργότερα δε με την προσθήκη, το 1876 «Των Λαών της Ανατολής», που κυκλοφορεί από το 1865 ως το 1941. Θα παρουσιαστεί αναλυτικά στη συνέχεια, όπως και κάποιες άλλες από τις εφημερίδες που καταγράφονται εδώ.

Ένα εβδομαδιαίο έντυπο με τίτλο *Σύλλογοι* -Οικονομολογική, φιλολογική και εμπορική²⁹, εκδίδεται επί ολόκληρες δυο δεκαετίες, από το 1873 ως το 1893, ταυτοχρόνως στο Βουκουρέστι, στη Βραΐλα και στο Γαλάτσι. Από τους *Συλλόγους* πληροφορούμαστε και την ύπαρξη της ακραιφνώς δηλιγιαννικής εφημερίδας του Γαλαζίου, *Πρωΐα*, που κυκλοφορεί κατά το 1891.

Άλλη μακρόχρονη εφημερίδα στο Βουκουρέστι είναι η *Πατρίς* Εφημερίς ημερησία, που κυκλοφορεί εκεί από 1890 ως το 1905. Η πολιτική εφημερίδα *Πατρίς*, φιλοβασιλική στην αρχή, μεταφέρθηκε από το Βουκουρέστι στην Αθήνα το 1905, όταν οι ρουμανικές Αρχές απέλασαν τον εκδότη της, Σπ. Σίμο. Όπως και κατά την διάρκεια που κυκλοφορούσε στο Βουκουρέστι, έτσι και στην Αθήνα υπηρετούσε τη γραμμή της ανάδειξης των προβλημάτων της ελληνικής πολιτείας, δηλαδή την κακοδιοίκηση, αλλά και το εθνικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Σαφώς φιλοτρικουπική στα χρόνια της εν Βουκουρεστίω λειτουργίας της, από το 1910 και μετά δε, η *Πατρίς* έγινε σφόδρα βενιζελική, ως το τέλος.

Με λίγα φύλλα η ελληνόφωνη εφημερίδα *Ελλάς* Εφημερίς Πολιτική, Εμπορική και Φιλολογική, εμφανίστηκε στις 3/15 Νοεμβρίου 1894 και δις της

²⁷ Η εφημερίδα συνηγορεί για την «ένωση και συνεργασία των βαλκανικών λαών». Ιδιαίτερης σημασίας είναι τα πολιτικά άρθρα που αφορούν το Ανατολικό ζήτημα.

²⁸ Παιδαγωγός, καθηγητής ελληνικής γλώσσας στο Εθνικό Κολλέγιο του Αγίου Σάββα, στο Βουκουρέστι. Ο Ταμπακόπουλος είναι ιδιοκτήτης της «Εταιρείας της εν Βουκουρεστίω Ελληνικής Τυπογραφίας», όπου τυπώνει όχι μόνον την εφημερίδα του, αλλά και βιβλία στα ελληνικά, ρουμανικά και γαλλικά.

²⁹ Κατά Κώστα Μάγερ, «Αθηναϊκά εφημερίδες 1790-1900», στην: *Ιστορία του ελληνικού Τύπου* (στο εξής: *Ιστορία*), Αθήνα 1957, τ.1, σ. 307-8, από 24 Σεπτεμβρίου 1877 μετονομασθείσα ως *Σύλλογοι εν Βουκουρεστίω*.

εβδομάδος, τετρασέλιδη, με διαφημιστικές καταχωρίσεις στην τελευταία της σελίδα, κυρίως ελληνικών επιχειρήσεων, όπως και οι άλλες, με διευθυντή και αρχισυντάκτη τον Θεόδωρο Μοσχόπουλο³⁰.

Στις 24 Μαΐου/5 Ιουνίου 1897, εκπνέοντας ο ελληνοτουρκικός πόλεμος, εμφανίζεται στο Βουκουρέστι, για ένα δίμηνο, *Το Βήμα*, Ημερησία πρωινή Εφημερίς, του Δ. Σφαέλου³¹. Η εφημερίδα *Το Βήμα*, ιδιοκτήτης της οποίας είναι ο Δ. Σφαέλος από την Κεφαλλονιά, προσπαθεί να παρουσιάζει «τα προβλήματα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος στα ευρωπαϊκά συμφραζόμενα».

Ο Φουκαράς κυκλοφόρησε στο Βουκουρέστι το 1889-1890 και η Έλλάς το 1894-1895³².

Το *Ίστρος* - Σύγγραμμα περιοδικόν των Παριστρίων αποικιών³³ το 1887 και *Ο Ποντικός* το 1893 εκδίδονται στο Γαλάτσι.

Στη Σουλίνα κυκλοφορεί το 1896 ο *Δούναβης*.

Όσο για τον Τύπο της Βραΐλας, αξίζει να αναφερθούν *Η Φωνή της Ελευθερίας*, από το 1884 ως το 1886, και ο *Έλληνα* -Εφημερίς εμπορική, φιλολογική και των ειδήσεων, με διευθυντή τον Ν. Α. Κουτσαλέξη, που κυκλοφορεί από το 1888 μέχρι το 1889. Τα άλλα έντυπα με έδρα στην Βραΐλα (*Λογοδοσία* 1872, *Κυκεών* 1874³⁴, *Κόσμος* 1880, *Αποικος* 1887, *Ελεύθερος λόγος* 1895, *Το Μέλλον* 1898) έχουν εφήμερη ζωή, περίπου ενός έτους. Στη Βραΐλα τυπώθηκε ένα ειδικό παράρτημα της *Πατρίδος* στις 17 Μαρτίου 1897 και στην αρχή του έτους 1895 το Φύλλον σατυρικών εβδομαδιαίων *Μαιμού*, το οποίο μετεξελίχθηκε στον *Ελεύθερο λόγο* από τις 3 Ιουλίου και μετά, υπό τον βραϊλινό Διονύσιο Μεταξά Λασκαράτο³⁵, ο οποίος, κατά τον Κοντογεώργη, θεωρείται ο πλέον αξιόλογος Έλληνας δημοσιογράφος στη Ρουμανία³⁶.

Στη Βραΐλα, το 1911 εμφανίστηκε πανηγυρικά το *Έθνος* Εφημερίς των εν τω εξωτερικώ Ελλήνων, εκδιδόμενο κατά Τρίτην, Πέμπτην και Σάββατον και κατά τας άλλας ημέρας εις παραρτήματα, και φέρεται, στον βιβλιογραφικό κατάλογο της

³⁰ Από 3/15 Νοεμβρίου 1894 έως 15/27 Ιανουαρίου 1895.

³¹ Τον Ιανουάριο του 1893 υπέγραψε ως συνεργάτης της *Πατρίδος* ο Δ. Σφαέλος εν Βραΐλα.

³² Paula Scalcău, *Hellenism in Romania An Illustrated History*, Forward Georgeta Filitti, Omonia, Bucharest 2011, σ. 122 και 125.

³³ Εκδίδεται από τον διακεκριμένο καθηγητή στο Ελληνικό Σχολείο του Γαλατσίου Νικόλαο Δόσσιο.

³⁴ Κατά Κ. Μάγερ, *Ιστορία*, τ.1, ό.π., το *Κυκεών* 1876, με διευθυντή τον Π. Πανά, εβδομαδιαίο.

³⁵ Paula Scalcău, ό.π., σ. 123 και 125.

³⁶ Δημήτριος Κοντογεώργης, «Ελληνική εκδοτική δραστηριότητα στα ρουμανικά παράλια του Ευξείνου Πόντου», 2008, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Εύξεινος Πόντος, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=12195>. Ανάκτηση: Φεβρουάριος 2019.

Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας, να κυκλοφορεί 1911-1916 και 1919-1941. Ιδρυτής της είναι ο Γεώργιος Κωστομύρης και διευθυντής ο Λεωνίδας Γ. Κωστομύρης, πιθανόν γιός του ιδρυτή. Συντάκτης των κεντρικών σχολίων του πρωτοσέλιδου ο Θεόδωρος Μοσχόπουλος (Θ.Μ.), γνωστός για τη συγγραφική του δραστηριότητα. Είναι η πρώτη κυκλοφορία ελληνόγλωσσης εφημερίδας στη Ρουμανία μετά τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων του 1905.

Καταγράφονται επίσης τρία Ημερολόγια, το *Ημερολόγιον της Ελλάδος* του 1885, το *Ημερολόγιον των Ελλήνων* του 1887 καθώς και το *Ημερολόγιον του έτους 1887*, όλα στο Βουκουρέστι.

Το εβδομαδιαίο *Δεκεβάλος*, Εφημερίς εβδομαδιαία πολιτική. Εκδιδόμενη ανά πάσαν Κυριακή του Θωμά Πασχίδη³⁷, παλεύει για τον «Αδελφισμό των λαών της Ανατολής».

Μια ξεχωριστή κατηγορία εντύπων είναι τα σατυρικά περιοδικά όπως ο *Ποντικός* (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1893) στο Γαλάζιον (Γαλάτσι), από τον Απόστολο Αντωνιάδη. Μικρόσχημο, πλούσιο όμως σε ποίηση πατριωτική και σατιρική, σε πνευματώδη σχόλια και καυστικότητα που ξαφνιάζει για την εποχή και η *Μαϊμού*, που προαναφέρθηκε, «φύλλον σατυρικών εβδομαδαίων» (1895) στη Βραΐλα.

Επίσης σημειώνουμε το *Κλειώ*, Εφημερίς ημερησία πολιτική και εμπορική, στο Βουκουρέστι 1898.

Από τον Κ. Μάγερ καταγράφονται λεπτομερώς και τα μικρής χρονικής ή τοπικής εμβέλειας έντυπα, εν εξωτερικω εκδοθέντα ως το 1900 περιοδικά, το έν Βουκουρεστίω *Επιθεώρησις των Ανατολικών Εθνών*, 1863, με διευθυντή τον Χ. Δημόπουλο, τα εις Βραΐλαν *Ερμής ο Λόγιος και Κερδῶος*, 1872, με διευθυντή τον Κ. Λαζαρέτο, δεκαπενθήμερον, το *Γλαύζ*, 1880, με διευθυντή τον Κ. Περβελή, και το *Θελζινόη*, 1891, με διευθυντή τον Μ. Γιαννίκη³⁸. Στις εφημερίδες του Βουκουρεστίου επιπλέον συγκαταλέγονταν η *Γνώμη*, 1875, και *Αί Αποικίαι*, 1878, εις Βραΐλαν, η *Αλήθεια*, 1874, και ο *Ερμής*, 1875-77, εις Γαλάζιον οι *Λαοί της Ανατολής*, 1876, και οι *Σύλλογοι Δελτίον Ημερησίων Ειδήσεων*, 1877³⁹.

³⁷ Πολύπλευρη προσωπικότητα, ο Πασχίδης συνεργάζεται και με άλλες εφημερίδες, ελληνικές αλλά και ρουμανικές. Είναι συγγραφέας μιας Ιστορίας του Βουκουρεστίου, που περιλαμβάνει και πολλές πληροφορίες για την ζωή της ελληνικής κοινότητας της πόλης. Τα έργα του τα συντάσσει σε τρεις γλώσσες, ελληνικά, γαλλικά και ρουμανικά.

³⁸ Κ. Μάγερ, «Αθηναϊκά εφημερίδες 1790-1900», *Ιστορία, ό.π.*, τ. 1, σ. 307-8.

³⁹ Κ. Μάγερ, «Αθηναϊκά εφημερίδες 1790-1900», *Ιστορία, ό.π.*, τ. 1, σ. 290-1.

Πολύ διαφορετικό το τοπίο του ελληνικού εντύπου στη Ρουμανία μετά το 1900 αφού ο Μάγερ καταγράφει ένα μόνο περιοδικό Είς Ρουμανίαν, *Θάλεια* (Κωνσταντζα), 1923-1924⁴⁰.

Θα προστεθεί εδώ *Η Μέλισσα*, Ελληνικόν Περιοδικόν Κοινωνικόν, Φιλολογικόν και των Ειδήσεων, που εκδόθηκε ως εβδομαδιαίο και οκτασέλιδο, μικρού μεγέθους, στις 7 Απριλίου 1908, στο Βουκουρέστι, από τον Ιωάννη Παπαγεωργίου Οικονόμου. Είναι το μόνο ίσως ελληνόγλωσσο έντυπο κατά την περίοδο της διακοπής των διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας-Ρουμανίας. Το τελευταίο φύλλο που υπάρχει είναι της 28^{ης} Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους. *Η Μέλισσα* το 1908 πρόλαβε και δημοσίευσε μικρή ειδησεογραφία για επιτυχή ελληνικά στρατιωτικά γυμνάσια και ευμενή σχόλια από επιθεωρήσεις υψηλών προσώπων σε στρατιωτικές μονάδες. Αργότερα μεταμορφώθηκε σε α-πολίτικο, ευχάριστο και ευανάγνωστο ημερολόγιο. Με τον τίτλο *Η Μέλισσα* εκδόθηκαν μικρόσχημα ημερολόγια για το έτος 1908, 1910, 1911, 1912, 1913. Τα ημερολόγια του 1910 και 1911 εμπλουτίζονται με φωτογραφίες τοπίων και σημαντικών κτιρίων από την Ελλάδα και από άλλα μέρη, προσωπικοτήτων Ρουμανίας και Ελλάδας, διηγήματα, λαογραφικά και ιστορικά θέματα του παρελθόντος και επίκαιρα.

Στην ανατολή του νέου αιώνα, ανατέλλει στο Βουκουρέστι η *Ελπίς*, ένα μικρό, τετράφυλλο έντυπο, εκδιδόμενο δις εβδομαδιαίως, υπό τη διεύθυνση του Σταύρου Αθ. Βασιλάκη. Τα υπάρχοντα φύλλα δείχνουν ότι κυκλοφόρησε από την αρχή Μαρτίου ως το τέλος Ιουνίου 1900. Πρόταξε την προβολή της ελληνικής γλώσσας «η διδάσκουσα και φωτίζουσα τους λαούς [...] ως το ευγενέστερον όργανον πολιτισμού και εξημερώσεως».

Επίσης εντοπίστηκε το έντυπο *Κόσμος* του 1905-1906, το *Μακεδονία* 1902, το *Μηνύτωρ* 1900-1901 στο Γαλάτσι, το *Ευαγγελισμός* 1901 στο Γαλάτσι, και μια δίγλωσση *Ιστορική Επιθεώρηση*, Εβδομαδιαία το 1904 από τον Τ. Ρουμπίνη, γνωστό από την έκδοση των *Συλλόγων*.

Ολοκληρώνοντας την καταγραφή των ελληνόγλωσσων εντύπων, τα οποία είδαμε, αναφέρουμε την *Ελευθερία*, Εφημερίς Πολιτική Φιλολογική Κοινωνιολογική και των Ειδήσεων εκδιδόμενη κατά Πέμπτη και Κυριακή εν Βουκουρεστίω-Όργανον των Απανταχού Αλυτρώτων και των εν τω Εξωτερικώ εν γένει Ελλήνων, σε μια συγκυρία σχεδόν παντελούς έλλειψης ελληνικής εφημερίδας στη Ρουμανία.

⁴⁰ Κ. Μάγερ, «Εφημερίδες και Περιοδικά 1901-1959», *Ιστορία*, Αθήνα 1960, τ. 3, σ. 314.

Διευθυντής και ιδιοκτήτης ο Αδάμ Χρ. Αδαμίδης. Ξεκίνησε στις 23 Νοεμβρίου 1918. Και αυτή, για εξοικονόμηση χώρου και δαπάνης, στην τελευταία σελίδα, όπου χωρά, δημοσιεύει κείμενα πλάγια. Από τις 18 Μαρτίου 1920, το λογότυπό της γίνεται πιο μεγαλοπρεπές, όπως άρμοζε στη Μεγάλη Ελλάδα των Σεβρών⁴¹. Η ονομασία της ανατέλλει πάνω από τον δικέφαλο με ανοιχτά φτερά και περιβάλλεται από την εικόνα του Παρθενώνα και της Αγία Σοφιάς. Οι εορταστικές εκδόσεις των Χριστουγέννων (1918) και της Πρωτοχρονιάς (1919), όπως και η πασχαλινή, εκδίδονταν πιο επίσημα, με έγχρωμη σελίδα, περιβεβλημένης της ονομασία της με ελληνικές σημαίες και περιέχοντας ανάλογο ύφους ποιήματα του εκδότη Α. Αδαμίδη. Ο «Αδάμ» συχνά δημοσίευε στην έναρξη του φύλλου ποιήματά του που σχετίζονταν με την επικαιρότητα.

Σε αυτό το θολό και άγονο δημοσιογραφικό τοπίο, τον Ιούλιο του 1916 η *Ιρις* έλεγξε την «Δημοσιογραφία παρ' ημίν», τις παραφυάδες του εν τω εξωτερικώ ελληνικού Τύπου, που εμφανίστηκαν για να επιτελέσουν, όπως ισχυρίζονται, την ευγενή αποστολή, που η παλαιάμαχος *Ιρις* επί δεκαετίες τίμησε, αυτοχριζόμενοι ως δημοσιογράφοι αυτοί οι «ευτελείς χειρώνακτες, αμαθείς αχθοφόροι [...] ενεφανίσθησαν ως δημοσιογράφοι, στο νοήμον ελληνικόν Κοινόν». Μόνο βλαβερή επίδραση επιφέρουν αυτοί οι λαθρόβιοι του Τύπου στα εθνικά συμφέροντα⁴².

Οι εφημερίδες των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας διακινούνταν με βάση προπληρωμένες συνδρομές. Όσον αφορά στο περιεχόμενό τους, εντυπωσιάζει η ποικιλία θεμάτων, από τα πιο επίκαιρα πολιτικά προβλήματα όχι μόνον της Ελλάδος αλλά και της περιοχής των Βαλκανίων και γενικά της ευρωπαϊκής ηπείρου, μέχρι τα εμπορικά, τα οικονομικά και τα πολιτιστικά. Δεν λείπουν οι ειδήσεις που αφορούν στη Ρουμανία. Πλούσιες πληροφορίες μπορεί να πάρει κανείς για την κοινωνική ζωή των Ελλήνων που ζουν στη Ρουμανία, για την εκπαίδευση, τα σχολεία, το θέατρο⁴³. Εκτός από τις τρέχουσες ειδήσεις εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής οι ελληνικές εφημερίδες δημοσίευαν κύρια άρθρα αφιερωμένα στα επίκαιρα γεγονότα από την Ελλάδα και τη Ρουμανία, μικρά ιστορικά δοκίμια, θεατρικές και βιβλιογραφικές κριτικές, αλλά κυρίως άρθρα που αναφέρονται στη ζωή των ελληνικών κοινοτήτων γενικότερα και της Ρουμανίας ειδικότερα. Ο ελληνόφωνος εν Ρουμανία Τύπος διενεργεί προεγγραφές συνδρομητών για ιστορικά έργα όπως η *Ιστορία της Ελλάδος*

⁴¹ Όπως η συνθήκη έτσι και η εφημερίδα δεν είχε μακροζωία.

⁴² *Η Ιρις*, 24 Ιουλίου 1916.

⁴³ Elena Lazar, «Ο ελληνικός Τύπος στην Ρουμανία κατά τον 19^ο αιώνα», *Πάπυροι*, 2012, τ. 1, στη: www.academy.edu.gr. Ανακτήθηκε: Νοέμβριος 2018.

του Σπυρίδωνος Λάμπρου και η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κ. Παπαρηγόπουλου και άλλα που θα ενισχύσουν τη μόρφωση αλλά και το εθνικό φρόνημα. Οι συνδρομές για αυτές τις εκδόσεις αφορούσαν στη Ρουμανία, στην Ελλάδα αλλά και στην Οδησό. Τα έργα διανέμονται σε πολλές κοινότητες της Ρουμανίας μέσω των ελληνικών βιβλιοπωλείων και τυπογραφείων⁴⁴. Το πρακτορείο ελληνικών βιβλίων, εφημερίδων και περιοδικών στο Γαλάτσι διαφήμιζε ότι διενεργούσε εγγραφές για οποιοδήποτε ελληνικό έργο για ολόκληρη τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, τη Σερβία και τη Βεσσαραβία. Δεν ήταν το μόνο δραστήριο πρακτορείο-βιβλιοπωλείο όμως στα τέλη του αιώνα. Υπήρχε σημαντικό ελληνικό βιβλιοπωλείο και στη Βραΐλα⁴⁵.

Στη συνέχεια θα γίνει εκτενής αναφορά σε τέσσερις ελληνόγλωσσες εφημερίδες, που μπορέσαμε να ξεφυλλίσουμε πλήρως, στην ίδρυση, τη λειτουργία τους και τον ρόλο που αναλαμβάνουν να παίξουν προς τους ελληνόφωνους κατοίκους της Ρουμανίας και οι οποίες κυκλοφορούσαν στα τέλη του 19^{ου} (τις δύο τελευταίες δεκαετίες) και ως το 1920, ώστε να αναδειχθεί το πολύπτυχο φάσμα τους, από την ενημέρωση ως την προάσπιση και προαγωγή του έθνους. Παρουσιάζονται με τη χρονολογική σειρά που πρωτοεμφανίστηκε η κάθε μία.

2.2 Οι κυριότερες εφημερίδες

Η Τρις

Κλείνοντας την πρώτη 25ετηρίδα λειτουργίας της, το 1890, η *Τρις*, δέχεται συγχαρητήριο τηλεγράφημα από την κυριότερη ρουμάνικη εφημερίδα *Românul* (*Ρουμανικός*), με κολακευτικό περιεχόμενο για το θάρρος της. Η εβραϊκή του Βουκουρεστίου, *Adevărul* (*Αλήθεια*), επίσης αναγνωρίζει τους αγώνες του ιδρυτή της *Τριδος*, ηπειρώτη Ζ. Σαρδέλλη, τις δυσκολίες και διώξεις που υπέστη⁴⁶ και προτρέπει την εφημερίδα να συνεχίσει το έργο της με τόλμη και αυταπάρνηση. Το δημοφιλές *Universul* εξαιρεί τον πατριωτικό βίο της *Τριδος*, της αρχαιότερης ξένης εφημερίδας της Ρουμανίας, απαριθμώντας ευεργετήματα των πλουσίων Ελλήνων στη χώρα αυτή, κατόπιν προτροπής της εφημερίδας⁴⁷. Σε ερώτημα ένθερμου αναγνώστη της γιατί δεν

⁴⁴ Olga Cicanci, *Πολιτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 126.

⁴⁵ Του Κωστομύρη, στο οποίο θα αναφερθούμε, Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Οι ελληνικές κοινότητες*, ό.π., σ. 132.

⁴⁶ Ștefan Petrescu, *Οι Έλληνες ως «Άλλοι» στη Ρουμανία. Η εσωτερική οικοδόμηση του ρουμανικού έθνους/κράτους κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και οι Έλληνες*, [Πρόλογος: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης], Θεσσαλονίκη 2014.

⁴⁷ *Η Τρις*, 28 Ιουνίου 1890.

εκδίδεται συχνότερα (ημερησίως) και, παρά το σπουδαίο και μακροχρόνιο πατριωτικό της έργο υπολείπεται σε συνδρομές, η εφημερίδα απαντά ότι «αλλαχού οι αρχαίοι αγωνισταί (παλιές εφημερίδες) εκτιμώνται και βραβεύονται, παρ' ημίν δε παραγνωρίζονται και κατασυκοφαντούνται [...] εν τούτοις ημείς δεν περιμένομεν ούτε αμοιβάς, ούτε εγκώμια. Πιστοί εις τας αρχάς ημών έφουμεν τη Πατρίδι πρώτον, θα εξακολουθώμεν αμυνόμενοι υπέρ των εθνικών ημών δικαιωμάτων και της απελευθερώσεως της ατυχούς Πατρίδος μας Ηπείρου»⁴⁸.

Η Τρις πρόβαλε τον παν-βαλκανικό προσανατολισμό της ως έναν βαλκανικό συνασπισμό με την αρχή «Πίστις, Αγάπη, Σύνδεσμος των ζωτικών στοιχείων της Ανατολής»⁴⁹. Από το 1876 συνεχίζεται πλέον υπό τον τίτλο *Η Τρις των λαών της Ανατολής*. Στην εφημερίδα αυτή ο επίσης ηπειρώτης Θωμάς Πασχίδης⁵⁰ είναι συνιδρυτής με τον συμπατριώτη Ζαχαρία Σαρδέλλη⁵¹. Ο Σαρδέλλης επίσης, από το 1875, αναγράφεται στην εφημερίδα ως Αρχισυντάκτης και Ιδιοκτήτης. Μαζί με τα ονόματα των ανταποκριτών της στην Αθήνα, στα Ιωάννινα αλλά και στις άλλες μεγάλες πόλεις της Ρουμανίας, εκτός Βουκουρεστίου, δηλωνόταν ότι «αι στήλαι της *Τριδος* ανοικταί δια παν καλώς συντεταγμένον άρθρον, όπερ αφορά την Ανατολήν και ιδίως την φίλην Ελλάδα, με σταθερές αρχές της: “Πίστις, Αγάπη, Σύνδεσμος” ως ζωτικά στοιχεία της Ανατολής. Τα κυριότερα άρθρα καταχωρούνται και «Ρωμουνιστί ή Γαλλιστί». Αργότερα αυτές οι Αρχές αντικαθίστανται με το συγκεντρωτικό για μια «Ανατολική Ομοσπονδία».

Διευθυντής της αρχικά ήταν ο Β. Χριστοδουλίδης. Η έκδοσή της δεν ήταν πάντοτε κανονική. Άρχισε ως τετρασέλιδη, μικρού σχετικά μεγέθους, εκδιδόμενη εξάκις τον μήνα, ενώ μέσα στις επόμενες δεκαετίες έγινε, άλλοτε τετράκις του μηνός, άλλοτε δις και άλλοτε τρεις εβδομαδιαίως (από την 26^η Μαρτίου 1886 κυκλοφορούσε τρεις φορές εβδομαδιαίως), με το ένθετο «*Ηπειρος*», με συνδρομή, στο οποίο, πέραν των όσων ο τίτλος δηλώνει, περιλαμβανόταν εκτενής λογοτεχνική στήλη. Στα τέλη του 1880 ενημέρωνε τους αναγνώστες της για έκδοση «ημερησίου εκδόσεως *Μικράς Τριδος*, όπως ζητούσαν επίμονα για να μπορούν να ενημερώνονται με ευθυκρισία, χωρίς ψεύδη και πλάνες. Το επιμελούνταν ο Αλκιβιάδης Σαρδέλλης, μετέπειτα διευθυντής της *Τριδος*. Ένα ακόμα ένθετο συμπληρώνει την *Τριδα*, «κατόπιν

⁴⁸ *Η Τρις*, 12 Φεβρουαρίου 1891.

⁴⁹ Olga Cicanici, *ό.π.*, Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση Γ. Κουτσοπανάγου, σ. 16.

⁵⁰ Όταν πέθανε, τέλη 1890, η εφημερίδα θα του αφιερώσει αρκετές επιμνημόσυνες στήλες και ποίημα του Μιχαήλ Μηλιαρέση (φύλλο 8 Δεκεμβρίου 1890).

⁵¹ Πρώην γραμματέας του Ευαγγέλου Ζάππα. Διευθύνει την εφημερίδα από το 1865 μέχρι το 1913 και θα συνεχίσουν οι γιοι του.

αιτήματος της κοινής γνώμης», το ρουμανόγλωσσο *Realitatea*, το οποίο κυκλοφορούσε δωρεάν κάθε Πέμπτη, στο Βουκουρέστι. Απευθυνόταν στους ομογενείς και στους Ρουμάνους συνδρομητές, γιατί «εάν κατά το παρελθόν έλαβον χώραν τόσαι παρεξηγήσεις μεταξύ Ελλήνων και Ρουμάνων, εάν ένεκα διαφόρων λόγων εγένοντο τόσαι συχναί επιθέσεις εκ μέρους των δημοσιογραφικών κύκλων εναντίον του εν Ρουμανία ζώντος ελληνικού στοιχείου, τούτο προήλθεν από την έλλειψιν την οποία η *Realitatea* έρχεται να αναπληρώση [...]. Θα καταστήσωμεν δια της ρωμουνικής εφημερίδος γνωστόν εις τον φιλότιμον και ευγενή ρωμουνικόν λαόν τίνες εισίν οι δημοσιογράφοι οι ποτίζοντες αυτόν δηλητήριο και θα παρουσιάσωμεν προς αυτόν εν όλη της τη μεγαλοπρεπεία την αλήθειαν με την οποίαν ελπίζομεν να κατορθώσωμεν την αλλαγίν του δημοσίου φρονήματος του όχι συμπαθώς διακειμένου σήμεραν απέναντι των Ελλήνων»⁵².

Αναφέρονται συνδρομές για Ρουμανία, για Σερβία, για Βουλγαρία και Αυστρία και αλλού στο εξωτερικό. Περιλαμβάνει περισσότερο πολιτικές ειδήσεις από την Ελλάδα και τη Ρουμανία αλλά και ποικίλα άλλα θέματα. Δεν λείπει η λογοτεχνική επιφυλλίδα και η καλλιτεχνική ενημέρωση των αναγνωστών της και αγγελίες γνωστοποίησης ή διαφημιστικές⁵³. Εντυπωσιάζει η ποιητική στήλη της *Τριδος*. Αφιέρωνε συνεχώς άρθρα σε θέματα Θράκης και Μακεδονίας. Η στήλη «România», με ειδήσεις της χώρας, ήταν γραμμένη στα ρουμανικά. Για τη δεύτερη πατρίδα Ρουμανία, γράφοντας συνεχώς η *Τρις*, αντανακλά τα ευγενή αισθήματα των ελληνικών κοινοτήτων προς τη χώρα αυτή και το ενδιαφέρον για τις πολεμικές της περιπέτειες και τον αγώνα της για εθνική συγκρότηση, ώστε οι ελληνικές κοινότητες, μέσω της εφημερίδας, να κινητοποιούνται και σε υλική βοήθεια, όποτε χρειαστεί.

Η *Τρις* γνώρισε αρκετές φάσεις στον μακρόχρονο βίο της: αρχικά με την έκδοσή της (1865-65), μια δεύτερη πιο μακροχρόνια (1866-1911), μία τρίτη φάση (1911-1916), τη μεσοπολεμική (1918-1938) και την τελευταία της εν μέσω β' παγκόσμιου πολέμου (1938-41) οπότε είχε γίνει μηνιαία⁵⁴. Μάλιστα τα τελευταία της φύλλα εκδόθηκαν στα ρουμάνικα και όχι πια στα ελληνικά. Είναι η εφημερίδα με τη μεγαλύτερη διάρκεια ζωής από όλες τις ελληνικές της Ρουμανίας, καθώς

⁵² *Η Τρις*, 14 Απριλίου 1913.

⁵³ *Η Τρις* Εφημερίς Πολιτική, Κοινωνική και φιλολογική.

⁵⁴ *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974 Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*: Εισαγωγικά κείμενα Α–Δ, Συλλογικό έργο (στο εξής: *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*), επιμ. Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, φωτογράφιση: Γιάννης Βουλγαράκης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2008, λήμμα *Η Τρις* από Olga Căncă και Anca Dobre.

κυκλοφορούσε εβδομήντα έξι χρόνια με τον ίδιο πάντα στόχο, την επίτευξη της «Ανατολικής Ομοσπονδίας» και την ανόρθωση της Ελλάδας και τη λύση του αλτρωτικού. Αγωνίστηκε για την καλύτερευση των ελληνορουμανικών σχέσεων και την υπεράσπιση των συμφερόντων των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας. Στα φύλλα της *Ιριδος* του 1875, του 1876 ως και το 1880, μόνιμο πρόταγμα της είναι: «Σωτηρία της Πατρίδος είνε η συγκρότησις Εθνικού Στόλου», και για τούτο θα παράσχουν κάθε βοήθεια.

Το φθινόπωρο του 1896, ενώ έχουμε κενό περίπου μιας πενταετίας, την ξαναβρίσκουμε να κυκλοφορεί, έχοντας μεταφέρει το τυπογραφείο της και δεσμευόμενη να εκδίδεται καθ' εκάστην και όχι μόνον καθ' εκάστην Κυριακή. Η *Ιρις* το 1903 κυκλοφορεί ως Ημερήσιον Παράρτημα Ειδήσεων και Τηλεγραφημάτων, μονόφυλλη⁵⁵, χωρίς να φέρει στον τίτλο της πλέον το «Των Λαών της Ανατολής» και ευχαριστεί άλλες εφημερίδες, μεταξύ αυτών και την *Πατρίδα* για τα συγχαρητήρια προς αυτήν, που ήδη συμπλήρωσε 39 χρόνια κυκλοφορίας⁵⁶. Στον μακρό βίο της είχε περιπέτειες εξαιτίας των διακυμάνσεων και οξύνσεων στις ρουμανοελληνικές σχέσεις. Στις 11 Οκτωβρίου 1904 εξορίστηκε και κατέφυγε στην Ελλάδα, αφού «συνελήφθη αδίκως και παρανόμως», ο διευθυντής της εφημερίδας, Αλκιβιάδης Σαρδέλλης, ο οποίος υποχρεώθηκε σε απέλαση, λόγω εξύβρισης της Ρουμανίας μέσα από τις στήλες της εφημερίδας, κάτι που δηλώνει η εφημερίδα ότι είναι ασύστολη συκοφαντία. Προς απόδειξη του αντιθέτου και επίρρωση της αγάπης και του σεβασμού που επέδειξε η *Ιρις* καθόλη την 40ετία που εκδίδεται, αναφέρονται εκδόσεις που με δική της πρωτοβουλία έγιναν και πρόκειται για ρουμάνικη γραμματική και λεξικό, μετάφραση κλασικών και άλλες πολιτιστικού χαρακτήρα δραστηριότητες, ενώ παράλληλα υποστήριζε πολιτικά τους θεσμούς της χώρας και τα εθνικά δικάιά της.

Ο Αλκιβιάδης Σαρδέλλης συνέχισε τις ανταποκρίσεις του από την Αθήνα, όπου παρέμεινε ως τον Αύγουστο του 1908, που πεθαίνει, χωρίς να ευτυχίσει να επιστρέψει στην γενέτειρά του και στην εφημερίδα του, ενώ η *Ιρις* έχει πάψει να εκδίδεται, ως τον Μάρτιο του 1911, που αποκαταστάθηκαν οι ελληνορουμανικές

⁵⁵ Το μέγεθος του φύλλου της εφημερίδας αυξομειωνόταν αντιστρόφως της συχνότητα της έκδοσής της μέσα στην εβδομάδα.

⁵⁶ Η *Ιρις*, 3 Αυγούστου 1903. Κυκλοφόρησε με 350 αντίτυπα ημερησίως στο Βουκουρέστι, που αντιστοιχούν σε 1000 αναγνώστες, στις άλλες μεγάλες πόλεις της Ρουμανίας, με ελληνικές κοινότητες άλλα 600 αντίτυπα και πλέον και στέλνει φακέλους αντιτύπων στο εξωτερικό και στην Ελλάδα, ευελπιστώντας να φτάσει τα 3000 αντίτυπα, ενώ εν τέλει οι αναγνώστες της υπολογίζονται πλέον του διπλάσιου, Η *Ιρις*, 20 Σεπτεμβρίου 1903.

σχέσεις. Το 1907 που πέθανε ο Αλκιβιάδης, τον διαδέχθηκε ο αδελφός του Αριστοτέλης. Η *Μέλισσα*, όπως και άλλα έντυπα της εποχής, δημοσίευσε την είδηση του θανάτου του σαραντάχρονου και ταλαιπωρημένου Αλκιβιάδη Ζ. Σαρδέλλη «όστις εθυσίασεν ολόκληρον τον βίον του εις τον ευγενή της δημοσιογραφίας αγώνα, είχε κληρονομήσει παρά του πατρός του το μέγα προτέρημα του έχειν το θάρρος της εαυτού γνώμης [...]. Η Εφημερίς *Τρις* ήν εξέδιδε μετά του πατρός του αντεπροσώπευσε γενεάν όλην Ελλήνων εν Ρωμουνία»⁵⁷. Την ίδια μέρα δημοσίευσε είδηση από τη ρουμάνικη *Dimineața (Πρωΐα)* για την προσπάθεια επανάληψης των ρουμανο-ελληνικών σχέσεων, στο πλαίσιο των οποίων είχε πληγεί με εξορία και ο αποθανών.

Η *Τρις* στο γύρισμα του αιώνα διαθέτει και βιβλιοπωλείο, και με δικές τις εκδόσεις, τα έργα δε που διακινεί τα παρουσιάζει σε κατηγορίες, ιστορικά έργα, θρησκευτικά έργα, φιλολογικά και λεξικά, όπως η *Ιστορία* του Παπαρηγόπουλου, το «Λεξικόν Εμπορίου» του Στ. Θεοχάρη και μια πρώιμη βιογραφία του Χαρίλαου Τρικούπη από τον Γ. Τσοκόπουλο.

Στην Βιβλιοθήκη της Ρουμάνικης Ακαδημίας φυλάσσονται τα φύλλα της εφημερίδας των ετών 1868-1900, 1911-1916, 1920-1921, 1938-1941. Στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων βρίσκονται, με ενδιάμεσα κενά, τα φύλλα 54-302 (5 Μαρτίου 1868-28 Ιουλίου 1875)⁵⁸. Το 1916, όπως έγραψε στην επανέκδοσή της μετά τέσσερα χρόνια, καταστράφηκε το τυπογραφείο της, μετά την είσοδο της Ρουμανίας στον πόλεμο (16 Αυγούστου 1916)⁵⁹. Η *Τρις*, στο 55^ο έτος της, έχοντας ζήσει έναν βίο περιπετειώδη και πλήρη ακανθών, συμπαρασύρθηκε στη δίνη του Ευρωπαϊκού πολέμου, μαζί με τη Ρουμανία, όταν ο διευθυντής της στρατεύτηκε, και οι εγκαταστάσεις της καταστράφηκαν. Το τόλμημα να επανεκδοθεί την Πρωτομαγιά του 1920, έστω και ως δεκαπενθήμερο εικονογραφημένο περιοδικό, ήταν μεγάλο για αυτό ζήτησε από τους αναγνώστες, αν δεν θελήσουν να συνεχίσουν ως συνδρομητές της, να της επιστρέψουν το φύλλο.

Η τελευταία *Τρις* που μελετήσαμε, για την παρούσα εργασία, της 1^{ης} Μαΐου 1920, επανέρχεται στο μικρό σχήμα του οκτασέλιδου περιοδικού, με μόλις τρία τεύχη, ως και το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιουνίου και με εικονογραφημένο εξώφυλλο. Από το 1921 έχουμε μόνο μία έκτακτη έκδοση, μεγάλου μεγέθους, στις

⁵⁷ *Η Μέλισσα*, 15 Αυγούστου 1908.

⁵⁸ Olga Cicanci, *Πολιτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 35.

⁵⁹ Valentina Bilcea, Stan Stoica, *Istoria romanilor. Date. Fapte. Oameni*, București 2018.

6/19 Ιανουαρίου⁶⁰, άμα τη επισήμη επισκέψει του διαδόχου πρίγκιπα Γεωργίου στο Βουκουρέστι και τη παρουσία του στην ελληνική εκκλησία της πόλης.

Σύλλογοι

Το εβδομαδιαίο έντυπο με τίτλο *Σύλλογοι* -Οικονομολογική, φιλολογική και εμπορική, εν Βουκουρεστίω, κυκλοφόρησε επί δυο δεκαετίες, από το 1873 ως το 1893, καθ' εκάστην, ταυτοχρόνως στο Βουκουρέστι, στη Βραΐλα και στο Γαλάτσι, με πλούσια ύλη. Περισσότερο από τους *Συλλόγους*, όσο κυκλοφόρησαν, μαθαίνουμε για την παροικιακή ζωή, τη δραστηριότητα και πρόοδο των έξω Ελλήνων, τα ζητήματα που τους απασχολούν, παρά από άλλες εφημερίδες. Πρόκειται για έντυπο τραπεζικών και βιομηχανικών κύκλων με συμφέροντα στην αγγλοσαξονική Ευρώπη⁶¹. Αρχικά εκδόθηκε από τον Φιλόμουσο Σύλλογο της Βραΐλας, μεταφέρθηκε στο Βουκουρέστι το 1880 και την ανέλαβε ο Γεώργιος Βαφειάδης. Τότε έλαβε οικονομική υποστήριξη από τον Κωνσταντίνο Ζάππα, ο οποίος έκρινε ότι μια εφημερίδα εξυπηρετούσε τη διατήρηση του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων της Ρουμανίας⁶². Είδαμε τους *Συλλόγους* 1890-1893, όπου στο λογότυπό της εμφανίζει το «Νέαι Αθήναι», διανθισμένο με εικόνες αθηναϊκών μνημείων και κτιρίων. Διευθυντής και Κτίτωρ ο Τιμολέων Ρουμπίνης, Συντάκτης ο Άγγελος Ν. Βερύκιος⁶³. Οι *Σύλλογοι* κυκλοφόρησαν ως ημερήσιο φύλλο, σε μεγάλο σχήμα, με συντάκτη τον Θ. Μοσχόπουλο⁶⁴, (αντί Βερύκιου), από τις 8 Αυγούστου, ως μέσα Οκτωβρίου 1891 και από τον Ιουλίω ως τον Οκτώβριο του 1892, οπότε αναλαμβάνει πάλι ο ίδιος ο Ρουμπίνης. Όμως στις 6/18 Νοεμβρίου 1892 οι *Σύλλογοι* αλλάζουν χέρια, προσωρινά. Δημοσιεύθηκε η επιστολή του ιδρυτή τους, όπου εξηγεί στους αναγνώστες του τους λόγους της αποχώρησής του, αναφέρεται εν συντομία στο έργο της εφημερίδας και αιτιολογεί την επιλογή των νέων συνεργατών της. Η νέα διεύθυνση ουσιαστικά των *Συλλόγων* είναι ως Διευθυντής ο Κωνσταντίνος Ράδος⁶⁵ και ως Αρχισυντάκτης ο

⁶⁰ *Η Τρις*, Εφημερίς Πολιτικών Αρχών Ιδρυθείσα τω 1865.

⁶¹ Olga Căncă, *Πολιτικά ζητήματα*, ό.π., σ. 48.

⁶² Ștefan Petrescu, «Οι Έλληνες δημοσιογράφοι στη Ρουμανία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, στις: *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (Από το 1204 έως σήμερα)*, Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 2010, Πρακτικά, Τόμος 5 (2011), σ. 265-278.

⁶³ Απαντάται Γεώργιος Βερύκιος (Ζάκυνθος 1818 – 1891) ως σημαντικός Ζακυνθινός Ριζοσπάστης, δημοσιογράφος, βουλευτής, ρήτορας και νομάρχης, εκδότης εφημερίδας που διώχθηκε από την Αγγλοκρατία για τις ιδέες του.

⁶⁴ Αρθρογραφούσε και δημοσίευε ποιητικά του κείμενα.

⁶⁵ Κωνσταντίνος Ν. Ράδος (1862-1931), γεννήθηκε στην Αθήνα, αλλά ηπειρώτης στην καταγωγή, γιος του δικηγόρου Νικολάου Κ. Ράδου και εγγονός του επαναστάτη Κωνσταντίνου Ράδου. Φοίτησε στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή, έκανε Νομική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Ιστορία στο

Θεόδωρος Μοσχόπουλος, εφόσον ο ιδρυτής της Τιμολέων Ρουμπίνης αποχώρησε από τη δημοσιογραφία λόγω προβλημάτων όρασης, παραμένοντας όμως πάντα ιδιοκτήτης της. Στην εναρκτήρια στήλη προς τους αναγνώστες, οι δύο φερέλπιδες δημοσιογράφοι, το πηδάλιο των *Συλλόγων*, δέχονται, από ποικίλες πλευρές, συγχαρητήριες επιστολές, με επαίνους και ευχές για το ποιον και τις ικανότητές τους⁶⁶. Ο Κ. Ράδος, στο Βουκουρέστι, ενόσω σπούδαζε Ιστορία και παρακολούθησε μαθήματα στο Βουκουρέστι, ανέλαβε τη διεύθυνση της εφημερίδας μόλις για ένα μήνα, ενώ συνεργάστηκε και με την εφημερίδα *Πατρίς*. Για μεγάλα χρονικά διαστήματα η εφημερίδα διεκπαιεωνόταν αποκλειστικά από τον ακάματο εργάτη της ενημέρωσης Ρουμπίνη.

Τον Απρίλιο του 1893 συγχωνεύθηκε με την ανταγωνίστριά τους *Πατρίδα* του Σπ. Σίμου. Τόσο δυναμική ήταν η εμφάνιση και η διάδοση της εφημερίδας *Πατρίδος*, που ο *Ποντικός*, στο 4^ο φύλλο, μεταφέρει την εκ Βουκουρεστίου είδηση ότι «*Ποντικός* έφαγε τους *Συλλόγους*», ήτοι του έφερε γρουσουζιά, αφού έτυχε η έναρξη του ενός να είναι λήξη του άλλου εντύπου, οι οποίοι έπαυσαν να κυκλοφορούν το 1893, αφού, όπως μαθαίνουμε από αυτόν, «επώλησε τα πρωτοτόκια του αντί πινακίου φακής προς την *Πατρίδα* του Βουκουρεστίου». Αναφέρεται έτσι σκωπτικά στον ιδιοκτήτη ή διευθυντή των *Συλλόγων*, κ. Ρουμπίνη, ο οποίος «έπαυσε τους *Συλλόγους* πριν τον παύσουν αυτοί»⁶⁷.

Όταν η εφημερίδα *Σύλλογοι*, περνά εξολοκλήρου στα χέρια του Θ. Μοσχόπουλου, που συνεργάζεται με την *Πατρίδα*, σαν να πρόκειται για νεοεκδοθείσα⁶⁸, ανανεώθηκε και η θεματολογία της.

Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο Βουκουρέστι και το Παρίσι, όπου και αναγορεύτηκε διδάκτορας το 1915. Εργάστηκε ως καθηγητής Ναυτικής Ιστορίας στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων και ως έκτακτος καθηγητής στην έδρα Γενικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι ο πρώτος στην Ελλάδα που δημιούργησε τον κλάδο της ναυτικής ιστορίας, την οποία και δίδαξε. Πηγή: Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών, Ε.ΚΕ.ΒΙ.

⁶⁶ *Σύλλογοι*, 31 Οκτωβρίου 1892, επίσημα όμως η αλλαγή φρουράς δηλώνεται στο φύλλο της 6/18 Νοεμβρίου 1892. Η *Νέα Εφημερίς* της Αθήνας είναι μια από τις εφημερίδες που απέστειλε ευχές.

⁶⁷ *Ποντικός* 4^ο φύλλο (25 Μαρτίου).

⁶⁸ *Σύλλογοι*, 7/19 Ιουνίου 1893.

Πατρίς

Άλλη μακρόχρονη εφημερίδα στο Βουκουρέστι είναι η *Πατρίς* Εφημερίς ημερησία, που κυκλοφορεί από 1890 ως το 1905. Η πολιτική εφημερίδα *Πατρίς*, φιλοβασιλική στην αρχή, μεταφέρθηκε από το Βουκουρέστι στην Αθήνα το 1905, όταν οι ρουμανικές Αρχές απέλασαν τον εκδότη της, Σπ. Σίμο⁶⁹. Ακόμα στα φύλλα του 1907, η *Πατρίς* του Σ. Μ. Σίμου⁷⁰ στην προμετωπίδα φέρει την επωνυμία «Του Βουκουρεστίου», Καθημερινή Πολιτική και Ανεξάρτητος Εφημερίς.

Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Πατρίς* κυκλοφόρησε υπό τη διεύθυνση του Π. Χριστοδούλου, το Σάββατο 1 Δεκεμβρίου 1890, στο Βουκουρέστι, σε δίφυλλο μεγάλου μεγέθους. Ο Μάγερ, που διερεύνησε διεξοδικά την ιστορία της *Πατρίδος*, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι εξεδόθη, πιθανόν στα τέλη του 1889, σε μικρό σχήμα, ίσως εβδομαδιαία, αρχικά από ομογενείς της κοινότητας Βουκουρεστίου, επικεφαλής των οποίων ήταν ο Αριστ. Μιχαήλ, με διευθυντή τον Π. Χριστοδούλου, ως ανεξάρτητο δημοσιογραφικό όργανο όλης της Βαλκανικής, της Ρωσίας και της Ασίας ως και Αιγύπτου, όπου δηλαδή υπήρχαν ακμαίες ελληνικές παροικίες⁷¹. Τυπώνεται στο ιδιόκτητο τυπογραφείο, αφού εξασφάλισε επάρκεια ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων. Η δραστηριότητα αυτή εντάσσεται στην ευρύτερη εκδοτική παράδοση της οικογένειας Χριστοδούλου, που διατηρεί βιβλιοπωλείο στο Βουκουρέστι και στο Γαλάτσι, όπως σημειώνεται σε διαφημιστικό σημείωμα στην εφημερίδα⁷². Στο πρωτοσέλιδο αναπτύσσεται το κύριο άρθρο που έχει θέμα στις περισσότερες περιπτώσεις ελληνικό, αρκετές φορές ρουμάνικο και επίσης ευρωπαϊκό ή ιστορικό.

⁶⁹ Σπυρίδων Σφέτας, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνο-ρουμανικών πολιτικών σχέσεων (1866-1913)», *Μακεδονικά* 33 (2001-2002), σελ. 23-48, σύμφωνα με διπλωματικά έγγραφα (1906) του Υπουργείου Εξωτερικών σχετικά με την ελληνο-ρουμανική διαφορά. Η ένταση στις σχέσεις των δύο χωρών έχει κορυφωθεί, τον Αύγουστο του 1905, εξαιτίας της σοβαρής διαφωνίας τους για τους Βλάχους της Μακεδονίας. Ανθελληνικά συλλαλητήρια και βανδαλισμοί στο Βουκουρέστι ενισχύονται από απελάσεις. Απελαίνεται από τη Ρουμανία ο διευθυντής της εφημερίδας *Πατρίς* Σπ. Σίμου και δύο συντάκτες, οι Χ. Παππάς και Θεοδ. Μοσχόπουλος, κατηγορούμενοι για αντιρουμανική δράση. Επρόκειτο για την αναδημοσίευση στην εφημερίδα την παραμονή του συλλαλητηρίου μιας λιθογραφίας που παρίστανε τη Μακεδονία να στηρίζεται σε έναν αρματολό και με το σχόλιο «Ούτε τουρκική, ούτε βουλγαρική, θα μείνει πάντα ελληνική». Η λιθογραφία είχε πρωτο-δημοσιευτεί την 1^η Ιανουαρίου 1903, χωρίς τότε να υπάρξουν αντιδράσεις. Τους επόμενους μήνες η κατάσταση θα εκτραχυνθεί, έως την διακοπή των διπλωματικών σχέσεων των δύο χωρών. Αναλυτικά Σπυρίδων Σφέτας, *ό.π.*

⁷⁰ Οι αρθρογράφοι δεν υπογράφουν με το πραγματικό τους όνομα παρά μόνο εξωτερικοί συνεργάτες. Συχνά συναντάμε στα κύρια άρθρα το Μ. Μια εξήγηση είναι ότι προέρχεται από το πατρώνυμο του Σίμου (Σ. Μ. ΣΙΜΟΣ) η πιθανότερη όμως είναι ότι ως Μ. υπογράφει ο συντάκτης Θεοδ. Μοσχόπουλος για τον οποίο βλ. προηγούμενη υποσημείωση. Ο ίδιος επανεμφανίζεται σε νεοεκδοθείσα εφημερίδα της Βραΐλας το 1911. Άλλες υπογραφές πρωτοσέλιδων άρθρων Παρίστριος, Ανάγνος, Σ.

⁷¹ Κ. Μάγερ, «Αθηναϊκά εφημερίδες 1901-1959», *Ιστορία*, Αθήνα 1957-1960, τ.2, σ. 69-70, υποσημείωση.

⁷² Διαφημιστικές αγγελίες, μεταξύ των οποίων και αυτή του Τυπογραφείου και Βιβλιοπωλείου Π. Χριστοδούλου, συνεχιστική μιας εκδοτικής παράδοσης.

Τα ζητήματα που αφορούν στις βαλκανικές χώρες είναι τακτικού ενδιαφέροντος βέβαια για την *Πατρίδα*, καθώς άπτονται των εθνικών συμφερόντων είτε της Ρουμανίας είτε της Ελλάδας. Κεντρικό ρόλο σε αυτό το πλαίσιο έχει η βουλγάρικη πολιτική, επικίνδυνη και για τις δύο χώρες, όπως παρουσιάζεται. «Οι Έλληνες, από πολλών ετών διαμένοντες στη Ρουμανία, εμβριθώς μελετούμε τις σχέσεις της χώρας αυτής με την πατρίδα». Σημειώνονται δε μεταβολές που θα επιδράσουν γενικότερα στα παρά του Δούναβη εθνικά συμφέροντα. Η «κολοσσιαία» στρατιωτική παρασκευή της Βουλγαρίας και γενικά η ανάπτυξη αυτής της χώρας θα είναι ουσιαστικός παράγοντας στις μεταβολές παρά τον Αίμο. Ευλόγως λοιπόν το Βουκουρέστι κρίνεται ένας «μάλλον επίκαιρος δια την Ανατολήν σκοπιά».

Από την νεοεκδοθείσα εφημερίδα εξασφαλίστηκε η συνεργασία με πρόσωπα δοκιμασμένα στη συγγραφή και κυρίως φιλοπάτριδες. Η ονομασία *Πατρίς*⁷³ επιλέχθηκε ακριβώς για να υπηρετήσει τα συμφέροντα της Ελλάδας και της Ρουμανίας παράλληλα. Επίσης θα επιχειρήσει να αποτελέσει έναν σύνδεσμο των «ένθεν του Ίστρου ημετέρων αποικιών ως προς την εθνικωτέρα διάπλασιν και συντήρησιν του ημετέρου ενταύθα ομαίμονος στοιχείου». Μέλημα του νέου δημοσιογραφικού οργάνου ήταν η σφυρηλάτηση των επαφών με τη μητρόπολη αλλά μέσω «αφατριάστου» έκθεσης των ελληνικών θεμάτων, με αμεροληψία και ακρίβεια σε πολιτικές και εμπορικές ειδήσεις. Πρωτοσέλιδα αφιερώνονταν σε ιστορικές αναδρομές σχετικά με τις ελληνικές κοινότητες στο εξωτερικό και στα ελληνικά ήθη και έθιμα. Η μόνιμη στήλη «Αι εν Ρουμανία ελληνικαί αποικίαι» φιλοξενούσε σειρά άρθρων για τη σύνδεση των κοινοτήτων με την Ελλάδα. Στόχευε ως εκ τούτου να γίνει προσιτό και στο ελληνικό κοινό, κυρίως στην Αθήνα, κυρίως στους πολιτικούς «του αδελφού έθνους»⁷⁴. Όμως ως προς τα ζητήματα τα εσωτερικά της Ρουμανίας, δηλώνεται ρητά στην *Πατρίδα* ότι δεν έχει κανένα δικαίωμα ανάμειξης, παρά μόνο χρονογραφικά, στη στήλη *Ρουμανία* θα τα περιλαμβάνει στις στήλες της. Έλεγχος ψευδοπατριωτισμού ασκήθηκε σε βάρος της νεοεκδοθείσας *Πατρίδος*, από αναγνώστη των *Συλλόγων* εκ Βραΐλας, με ένα άρθρο-επιστολή κόλαφο για τον εκδότη της και την γραμμή της εφημερίδας αυτής⁷⁵. Οι *Σύλλογοι* δεν εκτιμούσαν την επί Χριστοδούλου *Πατρίδα* θεωρώντας ότι αυτή υπηρετεί δημοσιογραφία που έχει σκοπιμότητα τη διαίρεση της κοινότητας και την απεμπόληση των «τιμαλφεστέρων

⁷³ Η ονομασία αυτή σε εφημερίδα συναντάται συχνότατα στην ειδησεογραφία, σε παλαιότερα και νεότερα έντυπα, εντός και εκτός Ελλάδας.

⁷⁴ *Πατρίς*, 1 Δεκεμβρίου 1890.

⁷⁵ *Σύλλογοι*, 25 Ιουνίου 1892.

εθνικών συμφερόντων αντί πινακίου φακής». Η υπόθεση Ζάππα, είναι πεδίο τέτοιας δράσης «του μαύρου φύλλου [...] και του υποκρυπτόμενου αρχισυντάκτου αυτού»⁷⁶.

Πολλές οικονομικού ενδιαφέροντος ειδήσεις φιλοξενούνται στο δεύτερο δισέλιδο της εφημερίδας, όπως στατιστικά στοιχεία για την παραγωγή σίτου ανά χώρα εντός και εκτός Ευρώπης, χρηματιστηριακή κίνηση Βουκουρεστίου και ξένων αγορών, οικονομικές δραστηριότητες Ελλήνων επιχειρηματιών και άλλα συναφή. Υπάρχει βεβαίως στήλη δελτίων ειδήσεων από το εξωτερικό και τηλεγραφήματα από ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, από την Ελλάδα και από την Κωνσταντινούπολη⁷⁷.

Ενδεικτικό των προσανατολισμών της είναι ο διαφημιζόμενος νεοτυπωμένος «ως κατάλληλον δώρον του νέου έτους» Άτλας του Υπέρ ανεξαρτησίας Ιερού των Ελλήνων Αγώνος με τίτλο «Το ιερόν Εικοσιένα» με 54 μεγάλους έγχρωμους πίνακες σχετικά με την ιστορία της ελληνικής επανάστασης.

Μεταξύ άλλων η *Πατρίς*⁷⁸ παρακολουθούσε το Πατριαρχικό Ζήτημα αναφερόμενη στις περιπέτειες του χριστιανισμού επί Οθωμανών, κυρίως, και στο παρόν τη δυσχερή θέση στην οποία έχει περιέλθει το Φανάρι. Εκφράζεται η πεποίθηση ότι «αι αποικίαι αδιαρέτως εργαζόμεναι ηδύναντο να αλλοιώσωσι κατά πολύ τους υπάρχοντας όρους». Σύντομα η *Πατρίδα* αρχίζει να δίνει το πολιτικό της στίγμα που είναι ο τρικουπισμός, παρά το ότι κάποιες φορές αναπτύσσει κριτική στην πολιτική του Χ. Τρικούπη, στο πρώτο διάστημα της έκδοσής της.

Όπως και κατά τη διάρκεια που κυκλοφορούσε στο Βουκουρέστι, έτσι και στην Αθήνα υπηρετούσε τη γραμμή της ανάδειξης των προβλημάτων της ελληνικής πολιτείας, δηλαδή την κακοδιοίκηση, αλλά και το εθνικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας, θεωρώντας ότι με την υλοποίησή της θα προσπεραστούν οι εθνικές κακοδαιμονίες.

Από την Τρίτη 3/15 Δεκεμβρίου 1891 η *Πατρίς* δημοσίευσε την παραίτηση του Π. Χριστοδούλου⁷⁹, λόγω άλλων εμπορικών υποθέσεων, με τις ευχαριστίες αμοφτέρων για αυτή τη συνεργασία. Η *Πατρίς*, «Καθημερινή Φιλελευθέρων Αρχών Εφημερίς», δεν είναι πλέον ίδια, με τον νέο διευθυντή Σπυρίδωνα Σίμο. Ο δημοσιογράφος Σπ. Σίμος καταγόταν από την υπόδουλη ακόμα Ήπειρο. Άρχισε την εκδοτική του δραστηριότητα στον Πειραιά και με τη δική του εφημερίδα το 1890

⁷⁶ *Σύλλογοι, ό.π.*

⁷⁷ Στην *Πατρίδα* του Μαρτίου 1893 δημοσιεύεται και διήγημα σε συνέχειες του Χ. Χρηστοβασίλη, *Χειμερινά Αναμνήσεις*.

⁷⁸ *Πατρίς*, 2/14 Δεκεμβρίου 1890.

⁷⁹ Το ενδιαφέρον είναι ότι η εφημερίδα *Σύλλογοι*, επέρριπτε σε αυτόν ευθύνη για τη διχόνοια που ενεσπάρθη στην κοινότητα του Βουκουρεστίου λόγω κακοήθους ρόλου της εφημερίδας του Π. Χριστοδούλου.

αγωνίζεται κατά του παλαιοκομματισμού. Αυτό παρ' ολίγον να το πληρώσει με τη ζωή του και έτσι φεύγει για Κωνσταντινούπολη, Βραΐλα και τελικά Βουκουρέστι, όπου ξεκίνησε την *Πατρίδα*, μια εφημερίδα η οποία θα ζήσει, υπό τη διεύθυνσή του σαράντα χρόνια. Ως δημοσιογράφος και λόγω καταγωγής ήταν αφοσιωμένος στην ιδέα της εθνικής ολοκλήρωσης και τυπικός εκφραστής του ελληνικού εθνικισμού και αλυτρωτισμού, όπως εκφράστηκε στη Μεγάλη Ιδέα. Ήταν δραστήριος άνθρωπος. Πολέμησε στον κρητικό αγώνα το 1896, συγκέντρωνε χρήματα για αυτό τον σκοπό, αλλά και στον επαγγελματικό του χώρο ξεχώρισε με την ανάπτυξη της *Πατρίδος*, τη διάδοσή της εκτός Ρουμανίας, με τις δυναμικές του αναλύσεις και προτάσεις από τις στήλες της για την ελληνική πολιτεία⁸⁰. Τιμήθηκε με τον Σταυρό των Ταξιαρχών, τη Γαλλική Λεγεώνα Τιμής, το παράσημο Ταξιαρχών Στέμματος Ρουμανίας, το δίπλωμα του βασιλέως της Σερβίας και τον Μεγαλόσταυρο του Τάγματος του Αγίου Σάββα⁸¹. Ο Μάγερ, με αρχική πηγή το *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, αναφέρει ότι ο Σίμος ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία στον Πειραιά, αλλά λέγεται ότι υπήρξε και φουρναρόπουλο, που, λόγω προβλημάτων με τον νόμο ή για κομματικές διαφορές, έφυγε για τη Ρουμανία.

Στην ανανεωμένη *Πατρίδα*, αυξάνεται το μέγεθος του φύλλου, τα πρωτοσέλιδα από μονόστηλα γίνονται πολύστηλα, με περισσότερες προβεβλημένες ειδήσεις και προτάσσοντας τη στήλη «Ρωμουνία». Η τελευταία σελίδα είναι αποκλειστικά διαφημιστική. Τον Δεκέμβριο 1893, ξεκινώντας το τέταρτο έτος της κυκλοφορίας της, η *Πατρίς* συμπληρώνει και ανανεώνει τα τυπογραφικά της στοιχεία, Ελληνικών, Γαλλικών και Ρουμανικών, «διά νέων καινουργών και κομψοτάτων».

Στην *Πατρίδα* διαφημίζονται άλλα δημοσιογραφικά έντυπα, αθηναϊκά κυρίως, στα οποία οι Έλληνες της Ρουμανίας μπορούν να γίνουν συνδρομητές μέσω της *Πατρίδος*⁸². Η *Πατρίς* ήταν ίσως η πιο σύγχρονη εφημερίδα της εποχής της, «ευρείας κυκλοφορίας και κύρους», που από νωρίς έστρεψε την προσοχή της στα προβλήματα της περιφέρειας. Εξοπλίζεται με τεχνολογικά εξελιγμένα μηχανήματα, ώστε κάνει την έκδοσή της πολυσέλιδη, βελτιωμένης εκτύπωσης, με έγχρωμες εικόνες και μεγαλώνει

⁸⁰ Ștefan Petrescu, «Οι Έλληνες δημοσιογράφοι στη Ρουμανία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», *ό.π.*

⁸¹ Κ. Μάγερ, *Ιστορία, ό.π.*, τ. 2, σ. 79-80. Επίσης Γιούλα Κουτσοπανάγου, στην: *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974, ό.π.*, όπου και βιβλιογραφία.

⁸² Τέτοια προτεινόμενα έντυπα είναι *Η εφημερίς των Κυριών* της Καλλιρόης Παρρέν, *Η Επιθεώρησις* του Α. Αλεξανδρόπουλου, η *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, η *Φιλόκαλος Πηνελόπη* δια δεσποίνας και δεσποινίδας, το δεκαπενθήμερο *Ανάπλασις* που εκδίδεται υπό την Α.Β.Υ. του Διαδόχου Κωνσταντίνου, η *Εφημερίς* του Α. Ρούκη και ο *Νεολόγος* Κωνσταντινούπολης, εφημερίδα του Έν Ανατολή Ελληνισμού, το *Κλειώ* που εκδίδεται στη Λειψία, η αθηναϊκή *Εστία* του Ν. Πολίτη και Γ. Δροσίνη, και άλλα ειδικού επιστημονικού περιεχομένου (*Φύσις, Γαληνός, Ελληνική Γεωργία*).

το τιράζ. Προπορεύεται των άλλων εφημερίδων στο γεγονός ότι διαθέτει ένα εκτεταμένο δίκτυο αντιπροσώπων στην ελληνική επαρχία και ανταποκριτών με τη δυνατότητα άμεσης άντλησης διεθνών ειδήσεων από τα διεθνή πρακτορεία.

Η *Πατρίς*, «Του Βουκουρεστίου», όταν εκδίδεται από το Βουκουρέστι συνεχίζει την έκδοσή της ως *Καθημερινή Εθνική Εφημερίς Εικονογραφημένη*, με ιδρυτή τον Σπ. Μ. Σίμο⁸³ και εκδίδεται με υπεύθυνο συντάκτη τον Γεώργιο Μ. Ζωγράφο. Το εντυπωσιακό είναι ότι φέρει ακόμα τον εστεμμένο δικέφαλο αετό στην προμετωπίδα με τη συμβολική σημασία του, την οποία επεξηγεί στο πρωτοσέλιδο της 20^{ης} Νοεμβρίου 1905: «μετεφέρθη λοιπόν η έδρα της *Πατρίδος* [...] και ο δικέφαλος βυζαντινός αετός μετηνέχθη παρά τω βράχω της Ακροπόλεως. Ποια αισθήματα δεν γεννά εις τας καρδίας ημών [...] ο αετός αυτός ως σύμβολον εθνικής ενότητας [...]. Εις το σύμβολον αυτό διαβλέπομεν μακρόθεν ημείς και το πρόγραμμα της *Πατρίδος*»⁸⁴.

Σε άρθρο της με τίτλο «Σωτήρ», προτρέπει στην άμεση ανάγκη αναζήτησης ενός «σιδηρού ανδρός [...] με θέλησιν και δύναμιν προς εργασίαν», ικανού να αντιπαρατάξει το ανάστημά του απέναντι στα προβλήματα της Ελλάδας και να την καταστήσει αξιοσέβαστη, όπως έγιναν η Δανία, η Ρωμανία, η Βουλγαρία. Βεβαίως βρήκε το πρόσωπο αυτό στον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον οποίο και υποστήριξε με θέρμη. Για αυτό και από το 1910 και μετά η *Πατρίς* αποτέλεσε το ημεπίσημο όργανο του κόμματος των Φιλελευθέρων έως την έκδοση της εφημερίδας *Κήρυξ*, το 1916, και ο Σπ. Σίμος σταδιοδρόμησε και πολιτικά ως στέλεχος των φιλελεύθερων κυβερνήσεων. Από το 1916 προστέθηκε και ο υπότιτλος: «Η *Πατρίς* εξ όλου του Αθηναϊκού Τύπου έχει την πρώτην κυκλοφορίαν εντός και εκτός Ελλάδος»⁸⁵. Η *Πατρίς* της Αθήνας θα διακόψει οριστικά την κυκλοφορία της επί δικτατορίας Μεταξά⁸⁶.

Στην *Πατρίδα*, από το 1906 και μετά, οι εσωτερικές εξελίξεις μονοπωλούν πια τις σελίδες, καθώς τώρα έχει άμεση επαφή με τον ελληνικό πολιτικό, οικονομικό και

⁸³ Stefan Petrescu, «Οι Έλληνες δημοσιογράφοι στη Ρουμανία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», *ό.π.*

⁸⁴ *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974, ό.π.*, τ. 1, 2008.

⁸⁵ Άννα Παναγιωταρέα, *Δύο δικτατορίες κι ένα σκάνδαλο, Τα Μέσα στις αντίξοες συνθήκες*, σ. 47, <https://media.public.gr/Books-PDF/9789601418452-0372157.pdf>. Είδαμε κεφάλαιο «Το εθνικό όραμα στον Τύπο 1917-1922» στις 1-11-2018.

⁸⁶ Για το περιεχόμενο των ψηφιοποιημένων εφημερίδων και περιοδικών στην Ψηφιακή βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, pdf σ. 285. *Πατρίς* ΤΟΥ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ 1893 (04-12) 20,01/04/1893 - 28,10/12/1893- *Πατρίς* ΤΟΥ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ - Αθήνα 01/04,14/04/1906 - 31/08,13/09/1906 (09-12) 01/09,14/09/1906 - 31/12/1906, 1907 (01-04) 1907-(05-06) 1912. Εκεί μπορεί ο μελετητής να έχει ελεύθερη ηλεκτρονική πρόσβαση στο περιεχόμενο 3.000 τίτλων εφημερίδων και περιοδικών του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα έως το 1948.

πολιτικό βίο, χωρίς πάντως να λείπουν οι ανταποκρίσεις από την Ευρώπη, τις άλλες ελληνικές παροικίες -ακόμα και από την Αμερική-και τις ελληνόφωνες εφημερίδες, όπως *Η Νέα Τεργέστη*, παλιός συνεργάτης.

Η Πατρίς το 1907 ασχολείται επισταμένως με την κατάσταση των ελληνο-ρουμάνικων σχέσεων και την εξέλιξή τους και αναφέρει την έκδοση του περιοδικού *Νέος Ελληνισμός* στο Βουκουρέστι και *Θάλεια* στην Κωνσταντζα⁸⁷.

Η έκδοση της *Πατρίδος* στην Αθήνα μπορεί να θεωρηθεί σταθμός και για την ιστορία της ίδιας και της δημοσιογραφίας εν γένει, υπό την έννοια ότι ανανεώθηκε πλήρως, καθώς εισήγαγε και χρησιμοποίησε τις πιο νέες εκτυπωτικές τεχνολογίες, όπως το θαυμάσιο γαλλικό ταχυπριεστήριο, που έδινε επιπλέον τη δυνατότητα εκτύπωσης έγχρωμων εικόνων⁸⁸ και τις ταχύτατες λινотυπικές μηχανές που διευκολύνουν μάλιστα την δουλειά του εργαζόμενου⁸⁹. Η αφετηρία της, όμως, για να εξελιχθεί και να διανύσει δυναμική ανοδική πορεία στον ειδησεογραφικό τομέα, ήταν το Βουκουρέστι, με τη διαφορετική από αυτή της Αθήνας, ανθρωπογεωγραφία, τον περισσότερο ευρωπαϊκό κοινωνικό-οικονομικό προσανατολισμό, πιο κοντά στα κέντρα αποφάσεων και οπωσδήποτε σε δυσκολότερες συνθήκες καθιέρωσης και αποδοχής, τόσο για τους ανθρώπους όσο και για τα έντυπα, όντας ξένα.

Έθνος

Το φθινόπωρο του 1911, η *Ίρις* ενημέρωσε το ελληνικό κοινό, για «νέα ομογενής συνάδελφος εν Ρωμανία» προαγγέλλοντας ενθουσιωδώς την έκδοση ελληνόφωνης εφημερίδας στη Βραΐλα με την επωνυμία *Έθνος* και της εύχεται «σταδιορομία απρόσκοπτον και βίον μακρότατον προς αγαθόν της τε Πατρίδος μας και των εν διασπορά ομοεθνών μας»⁹⁰.

Σε μια πιο ευνοϊκή εποχή για την Ελλάδα, για τις ρουμανοελληνικές σχέσεις, για την ευόδωση των αλυτρωτικών πόθων των βαλκανικών εθνών, σε μια νέα εποχή για την Οθωμανική αυτοκρατορία, με νέους προσανατολισμούς στη διεθνή πολιτική σκηνή, εμφανίζεται στις 12 Νοεμβρίου 1911, στη Βραΐλα το νέο ελληνόφωνο έντυπο, το *Έθνος* Εφημερίς Πολιτική, Οικονομολογική, Εμπορική και Φιλολογική. Μεγάλου μεγέθους εφημερίδα, πλούσια σε περιεχόμενο και θεματολογία Εφημερίς των εν τω

⁸⁷ Κ. Μάγερ, *Ιστορία, ό.π.* Αναλυτικά για την ιστορία της *Πατρίδος* Βουκουρεστίου αλλά κυρίως των Αθηνών, τ. 2, σ. 69-72.

⁸⁸ Κ. Μάγερ, *Ιστορία, ό.π.*, τ. 2, σ. 71-72.

⁸⁹ Κ. Μάγερ, *Ιστορία, ό.π.*, τ. 2, σ. 74.

⁹⁰ *Η Ίρις*, 17 Νοεμβρίου 1911.

εξωτερικό Ελλήνων, εκδίδεται κατά Τρίτη, Πέμπτη και Σάββατο και τις άλλες μέρες ως παράρτημα⁹¹. Συντάκτης των κεντρικών σχολίων του πρωτοσέλιδου ο Θεόδωρος Μοσχόπουλος, παλαιός συνεργάτης και αυτός της *Πατρίδος*⁹². Υπέγραφε στα άρθρα του Θ.Μ.⁹³, ενώ επωνύμως δημοσιεύονταν κείμενα εξωτερικών συνεργατών. Ιδρυτής είναι ο Γεώργιος Κωστομύρης και Διευθυντής ο Λεωνίδας Γ. Κωστομύρης, γιος του ιδρυτή.

Προς τους αναγνώστες του και μελλοντικούς συνδρομητές του το *Έθνος* αυτοπαρουσιάζεται στο πρώτο φύλλο του ως ισάξια των παλαιότερων συναδέλφων εφημερίδων της αλλοδαπής, με συνείδηση του υψηλού καθήκοντος, με αναπτυγμένο δίκτυο ανταποκριτών στις πρωτεύουσες, με ικανότατους συνεργάτες και σύγχρονο τυπογραφείο, ώστε να καταστεί σπουδαίο έντυπο με αισθητική και ενημερωτική αξία. Συγκεκριμένα, οι στόχοι του *Έθνους* ήταν η σύμπραξη και αλληλεγγύη των ελληνικών κοινοτήτων Ρουμανίας, Ρωσίας και άλλων, η «κραταίωσις και ανάπτυξις του εθνικού αισθήματος» στον ελληνικό κόσμο του εξωτερικού, η συγκράτηση των Ελλήνων του εξωτερικού στην πατρώα γλώσσα και θρησκεία και τέλος η σύσφιξη και παγίωση των καλών σχέσεων Ελλάδας και Ρουμανίας, που μόλις έχουν αποκατασταθεί, ώστε να εξομαλύνονται παρεξηγήσεις που δεν θα έπρεπε να υπάρχουν μεταξύ των δύο τόσο συγγενών λαών, ομόδοξων λαών, με κοινές περιπέτειες και παθήματα στη ιστορία τους, λαών που η φιλία τους και μόνο, θα ήταν όφελος των ίδιων, του πολιτισμού και του ορθόδοξου χριστιανικού κόσμου⁹⁴.

Το *Έθνος* έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα σε κάπως διαφορετικές συγκλίσεις, που διαφαίνονται μεταξύ των βαλκανικών λαών. Δεν εμφορείται αποκλειστικά από τον πόθο του αλυτρωτισμού, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν ενδιαφέρεται για τους υπόδουλους. Είναι όμως πολύ κοντά στο να τους δει ελευθερωμένους, και, το 1911 που πρωτο-κυκλοφόρησε το *Έθνος*, ήταν μια διαφορετική χρονιά για την Ελλάδα. Είχε αρχίσει η χρυσή εποχή του Βενιζέλου, η εποχή της ανόρθωσης και αυτό το πνεύμα διέπνεε την εφημερίδα. Πρόκειται, όχι συμπτωματικά, για τη σημαντική στιγμή της λήξης της εξαετούς σοβαρής κρίσης μεταξύ Ελλάδας-Ρουμανίας, που είχε πλήξει και την ελληνόφωνη δημοσιογραφία της Ρουμανίας. Ενώ ο Σπ. Σίμος έχει πάρει άλλο δρόμο, στο πλευρό του ανερχόμενου άστρου του Βενιζέλου, ο παλιός

⁹¹ Κατά το 1913.

⁹² Τον Αύγουστο του 1905, απελάθηκε από τη Ρουμανία λόγω αντιρουμανικής δράσης.

⁹³ Μεταξύ των εφημερίδων υπήρχε ανταλλαγή συνεργατών, αν όχι δημοσιεύσεων, γιατί εντοπίσαμε και παρακολουθήσαμε τα φύλλα των δύο εντύπων, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, ενώ δεν εκδίδονται ποτέ ταυτόχρονα (το *Κόσμος* παλαιότερο του *Έθνους*).

⁹⁴ *Έθνος*, 12 Νοεμβρίου 1911.

συνεργάτης του και απελαθείς επίσης, Θ. Μοσχόπουλος γύρισε στην Ρουμανία και υποστηρίξε την έκδοση του *Έθνους*, καθόλου τυχαία.

Το *Έθνος* είχε τη χαρά να αναγγείλει στους Έλληνες της Ρουμανίας τις ρουμανοελληνικές επαφές και την ευοίωνη ελληνοβουλγαρική προσέγγιση πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, να πανηγυρίσει τις μεγάλες νίκες, την οθωμανική παρακμή και φυσικά τη λύση των άμεσων και ζωτικών εθνικών ζητημάτων των υπόδουλων Ελλήνων.

Το *Έθνος*, σύμφωνα με τους καταλόγους της Βιβλιοθήκης της Ρουμάνικης Ακαδημίας, κυκλοφόρησε ως το 1941. Κατά τα έτη 1911-1916 και 1910-1920, που είδαμε, λείπουν τα φύλλα 15 Αυγούστου 1916 - 1 Οκτωβρίου 1916, κατά δήλωση δε της εφημερίδας, διακόπηκε η έκδοσή της, από τις πρώτες μέρες που η Ρουμανία μπήκε στον πόλεμο, και μόλις επανεκδόθηκε η άδεια κυκλοφορίας της⁹⁵ τυπώθηκε αμέσως σύμφωνα με τις διατάξεις της Σεβαστής Λογοκρισίας του Βουκουρεστίου «προς ην προηγουμένως υποβάλλεται το φύλλον προς έγκρισιν»⁹⁶.

Στις 28 Φεβρουαρίου του 1919, στο πρωτοσέλιδο αναρτάται η φωτογραφία του Ελ. Βενιζέλου με τη λεζάντα «υπό την πολιτικήν σημαίαν του οποίου το *Έθνος* είναι υπερήφανο ότι από πρώτης ώρας ετάχθη μετ' αφοσιώσεως, ως πιστός αυτού στρατιώτης», εξαιτίας αυτού όμως καταδικάστηκε σε 28μηνη διακοπή της έκδοσής του. Σε πλατιά στήλη παραπλεύρως αναλύεται το χρονικό της «πρωτοφανούς» δίωξης που υπέστη η εφημερίδα λόγω της πολιτικής της τοποθέτησης.

Κακουχίες, βιαιότητες και βάσανα υπέστη καταρχάς ο ιδρυτής της, γηραιός Γ. Κωστομύρης, όπως και ο διευθυντής Λ. Κωστομύρης από του «γερμανού επιδρομέως», αφού φυλακίστηκαν, απειλήθηκαν με θάνατο, εκτοπίστηκαν επειδή αρνήθηκαν τον χρηματισμό από τη γερμανική πρεσβεία, επειδή δεν συνηγόρησαν ποτέ, μέσω της εφημερίδας, υπέρ της ελληνικής ουδετερότητας και παρέμειναν οπαδοί της βενιζελικής πολιτικής. Περήφανο το *Έθνος* για αυτό, θα συνεχίσει να ευαγγελίζεται την ελληνική αίγλη και ευημερία, τούτη τη φορά δημοσιεύοντας τις διαπραγματεύσεις στο Συνέδριο των Παρισίων⁹⁷. Αν και ημίφυλλο, δηλ. δισέλιδη προς το παρόν, εκδιδόταν καθημερινά, με αρχισυντάκτη τον Θεόδωρο Μοσχόπουλο⁹⁸

⁹⁵ Κάλυπτε ενημερωτικές ανάγκες Ελλήνων Ρουμανίας και Ρωσίας.

⁹⁶ *Έθνος*, 2 Οκτωβρίου 1916.

⁹⁷ *Έθνος*, 18 Φεβρουαρίου 1919.

⁹⁸ Ο Θ. Μοσχόπουλος δραστηριοποιήθηκε και ως λόγιος και ποιητής. Αναρτημένα στο anemi.lib.uoc.gr, 1. Θεοδώρου Χ. Μοσχοπούλου, *Έρως και ψυχή Επικολυρικών*. I-XII. Εκδίδεται υπό Vincet Mango. Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Βυζαντίδος, 1883, 2. Θεοδώρου Μοσχοπούλου, *Οι Φαναριώται απολογούμενοι εκ του τάφου Εκ ρωμουνικών πηγών αρχαίων και νεωτέρων*, 1898. Επίσης

που μετέφερε την έδρα της από τη Βραΐλα στο Βουκουρέστι⁹⁹, ως κέντρο διεθνούς πολιτικής δράσης και πληροφοριών.

υπήρξε στέλεχος στην εφημερίδα της Οδησσού το «Φως», όργανο πολιτικό, φιλολογικό, εμπορικό και ειδησεογραφικό (1908), <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2524411>

⁹⁹ Ως παράρτημα, γιατί διατηρείται το εκσυγχρονισμένο τυπογραφείο στη Βραΐλα.

Γ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ρόλος του ελληνόφωνου Τύπου της Ρουμανίας (τέλη 19^{ου} αιώνα έως το 1920)

3.1 Έκφραση συλλογικοτήτων

Δέος είναι το συναίσθημα που γεμίζει τον μελετητή των παλιών εφημερίδων, και μάλιστα αυτών που δεν εκδίδονταν στην Ελλάδα, αλλά με πάθος και δυσκολίες, επιχειρούσαν επί μακρόν να φέρνουν την Ελλάδα κοντά στους παροίκους και διατηρούσαν άσβεστο σε αυτούς το γλαρό, συχνά, φως του νόστου. Είναι δέος να διαβλέπει κανείς στις σελίδες εκείνες τη μακρινή ιστορία που διαβάζει στις σύγχρονες ιστοριογραφίες, τα γεγονότα, να συμβαίνουν, να αγγίζει κανείς το φθαρμένο υλικό του φύλλου, που δεν ξέρει σε ποιο σημείο μπορεί να πάθει ζημιά μόλις το γυρίσει για να πάει στο επόμενο. Πόση τρυφερότητα θέλει το ξεφύλλισμα μιας εφημερίδας 100... 150... χρόνων...! Όλη η ζωή της παροικίας, όλη η ζωή της πατρίδας. Δύο κοινωνίες που συμβιώνουν μέσα στο κιτρινισμένο, ξερό, εύθραυστο φύλλο!

Τύπος είναι φαινόμενο που προϋπέθετε την παρουσία συγκροτημένων εγγράμματων κοινωνικών ομάδων, όπως πράγματι ήταν οι ομογενείς όλων των κοινοτήτων της Ρουμανίας, οι οποίες μέσα σε ένα σύνολο κοινωνικών, οικονομικών και πνευματικών δραστηριοτήτων, ήταν σε θέση να ιδρύουν και να διαχειρίζονται έντυπο λόγο¹⁰⁰. Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, έντονη εκδοτική δραστηριότητα εντοπίζεται κυρίως στις ελληνικές κοινότητες της Κωνσταντινούπολης ενώ όσον αφορά στη Βαλκανική, ιδιαίτερα αυξημένη είναι στη Ρουμανία. Ο ελληνικός Τύπος διαβαζόταν όχι μόνο από τους Έλληνες αλλά και από άλλους βαλκανικούς λαούς. Εκτός από το πρώτο ελληνικό έντυπο που κυκλοφόρησε στο Βουκουρέστι το 1841, το 1838 εκδόθηκε στη Σμύρνη η πιο μακροχρόνια εφημερίδα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η ελληνική *Η Αμάθεια* (ανελλιπώς μέχρι το 1922), και στην Κωνσταντινούπολη η ελληνική *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, το 1843¹⁰¹.

¹⁰⁰ Γιούλα Κουτσοπανάγου, «Η συγχρονία και η διαχρονία στην συγκριτική προσέγγιση της μελέτης του έξω-ελλαδικού τύπου και η τεκμηριωτική του αξία για την ιστορία της ελληνικής διασποράς», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 Ως Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (στο εξής: *Ο ελληνικός Τύπος*, Πρακτικά), Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, σ. 357-369.

¹⁰¹ Για το θέμα επίσης Λαΐδη Μαρίνα Μαρκς, «Οι ελληνικές εφημερίδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1839-1862» στο: *Ο Ελληνικός Τύπος*, Πρακτικά, *ό.π.*, σ. 442-447. Στα ίδια Πρακτικά

Τι νοείται ως ελληνικός Τύπος της διασποράς και κατά πόσο η γλώσσα ή ο προσανατολισμός του συνιστά παράγοντα, βάσει του οποίου μπορούμε να τον εντάξουμε σε μια αυτόνομη ενότητα, χρήζουν απαντήσεων. Μπορούν να τεθούν προβληματισμοί σχετικά με τη λειτουργία και τη δυναμική του ομογενειακού Τύπου, δηλαδή κατά πόσο ο εκτός συνόρων ελληνικός Τύπος αντανακλά ή δημιουργεί τους διανοητικούς τρόπους και τις πολιτισμικές στάσεις της κοινότητας, εάν και πώς διαμορφώνει τη συμμετοχή της στα κοινωνικά τεκταινόμενα της χώρας υποδοχής αλλά και της μητρόπολης, με ποιους τρόπους, ιδιαίτερα σε περιόδους εντάσεων, και σε σχέση με την πολιτισμική του παρουσία στην κοινότητα αλλά και τον βαθμό παραταξιακής εμπλοκής του με την ελληνική πολιτική, προβάλλει το γεγονός και παρεμβαίνει στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης των ομογενών. Στην περίπτωση των εν Ρουμανία ελληνόγλωσσων εφημερίδων είναι αντιπροσωπευτική η ιστορία των εντύπων για την ιστορία των κοινοτήτων και βέβαια των διακρατικών σχέσεων και κυρίως των ρήξεων. Ο πόθος και ο ενθουσιασμός της ομαλότητας των σχέσεων μεταξύ των δύο κρατών, ενθουσιασμός μικρού παιδιού που ξαναβρήκε τον φίλο του, είναι διάχυτος στις ελληνόφωνες εφημερίδες, όσο και στις ελληνόφωνες κοινότητες, των οποίων η υπόσταση, η συνοχή, η οικονομία πλήττονταν σοβαρά σε κάθε σοβαρή κρίση.

Τα θέματα, που κατά κύριο λόγο απασχολούσαν τις εφημερίδες των έξω Ελλήνων, αφορούσαν θέματα των παροικιών και τα συμβαίνοντα στη Χερσόνησο του Αίμου. «Ιδιαιτέραν όλως και υψηλοτέραν αποστολή έχει αναλάβει η εφημερίς αυτή (η *Τρις*) απέναντι του έξω ελληνισμού, ού μόνον του εν τη αλυτρώτω πατρίδι, αλλά και του εις τας μάλλον απομεμακρυσμένας γωνιάς της Γης εγκατεσπαρμένον». Η εμφάνιση ελληνικού Τύπου γενικά προηγείται της ίδρυσης του εθνικού κράτους και είναι συνυφασμένη με την πορεία ανάπτυξης των ελληνικών κοινοτήτων της διασποράς, όπως και με τα εθνικά ζητήματα. Ένας μεγάλος αριθμός εφημερίδων, είτε ελληνικών είτε ελληνόφωνων στις παροικίες, εκδίδεται κυρίως σε στιγμές κρίσης αυτών των ζητημάτων, καθώς προχωρά ο 19^{ος} αιώνας και ανατέλλει ο 20^{ός} αιώνας, με σκοπό την υπεράσπιση του εθνικού: είτε των διεκδικήσεων είτε των συναισθημάτων.

Εν τω μεταξύ το τοπίο της επικοινωνίας έγινε δυναμικότερο και πιο ενδιαφέρον χάρη στις πολιτικές και τεχνολογικές εξελίξεις. Η εφεύρεση του

και για τις άλλες βαλκανικές χώρες: Ξανθίπη Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη, «Ο ελληνικός Τύπος στη Βουλγαρία, 1878-1906», σ. 448-453, Γιούλα Κουτσοπανάγου, «Ο ελληνόγλωσσος Τύπος στην Αλβανία: Πρώτη διερεύνηση στα αλβανικά και ελληνικά αρχεία και βιβλιοθήκες», σ. 454-462.

ηλεκτρικού τηλέγραφου ένωσε την Ευρώπη με την Αμερική και σιγά σιγά τα μεγάλα τηλεγραφικά δίκτυα, επίγεια και υπόγεια¹⁰², οι ανταποκρίσεις, οι αποστολές ειδικών απεσταλμένων στην Ελλάδα και το εξωτερικό, καθώς και το «ρεπορτάζ» έγιναν κτήμα και αναγκαία πρακτική όλων των μεγάλων εφημερίδων.

Ο Τύπος είναι μέσο το οποίο έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη των συλλογικών νοοτροπιών. Η σημαντικότητά του επίσης έγκειται στο ότι περιλαμβάνει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που του επιτρέπουν να θεωρηθεί «πηγή» Ιστορίας¹⁰³: σύγχρονες των γεγονότων ανταποκρίσεις και αναφορές, ποικίλη θεματολογία και ποικιλία κειμενικών ειδών, έγγραφα που προέρχονται από κρατικά όργανα ή οργανισμούς, διατάγματα, ψηφίσματα, συνθήκες, αλληλογραφία και άλλα. Ο Τύπος της παροικίας είναι γεμάτος με γλωσσικά μνημεία (ονομασίες, τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια), λογοτεχνικά έργα, καλλιτεχνικές περιγραφές κάθε είδους, αποτυπώσεις ανθρώπινων δραστηριοτήτων και προβληματισμών. Το μικρό, τετράστηλο φύλλο, χωρίς σαφή πολιτική τοποθέτηση, είναι γεμάτο με ειδήσεις και άρθρα, τηλεγραφήματα εμπορικά και πολιτικά, δελτία του χρηματιστηρίου, τυχαία συμβάντα του αστυνομικού δελτίου, μετεωρολογικό δελτίο, καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, διαφημιστικές καταχωρήσεις, ποικίλες κοινωνικές ειδήσεις και μικρές αγγελίες. Όλα όσα στοιχειοθετούν τη ζωή και τα ενδιαφέροντα της κοινότητας αλλά και της χώρας προβάλλονται σε αυτές τις εφημερίδες. Ακόμα βρίθουν «μνημείων πολιτισμού» γλωσσικά και καλλιτεχνικά, κάθε είδους αποτυπώσεις ανθρώπινων δραστηριοτήτων και προβληματισμών.

Με αυτή την ευρύτητα θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε το πρωτογενές μας υλικό, αν δεν υπήρχε ο περιορισμός του θέματος της εργασίας. Άφθονη ιστορία ξεχειλίζει από κάθε φύλλο, από κάθε στήλη, από κάθε γραμμή των άρθρων. Μέσα από τις τυπωμένες γραμμές η ανάγνωση πρέπει να έχει στόχο να διαγνώσει τις διαδικασίες και τις τάσεις που ενυπάρχουν και τα γεγονότα που συνδέονται μεταξύ τους αλλά δεν είναι αυταπόδεικτα. Η ιστορική ανάγνωση θα πρέπει να αποκαλύπτει

¹⁰² Πρωτοπόρα στην ενημέρωση στην Ελλάδα ήταν η *Ακρόπολις*. Ο καινοτόμος και νεωτεριστής Βλάσης Γαβριηλίδης εισάγει για πρώτη φορά τις ανταποκρίσεις και το ρεπορτάζ, Νάση Μπάλλα, «Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες στον 19^ο αιώνα (1830 κ.ε.)», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος*, Πρακτικά, *ό.π.*, σ. 63-70.

¹⁰³ Έλλη Δρούλια-Μητράκου, «Ο Τύπος ως εργαλείο έρευνας», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος*, Πρακτικά, *ό.π.*, σ. 477-488.

τα πιο βαθιά στρώματα που δεν είναι ορατά, εάν δεν αναδειχθεί η κρυμμένη τους αξία¹⁰⁴.

Είναι εντυπωσιακή η αλυσίδα αναπαραγωγής των διεθνών ειδήσεων, πριν ακόμη να υπάρχουν επίσημες συνεργασίες ελληνικών και ξένων εντύπων. Από ποιες ξένες εφημερίδες δηλαδή μεταφράζουν, με ποιες αλληλογραφούν, ανταλλάσσοντας στοιχεία, αν μελετηθούν συστηματικά, θα φανέρωναν εκλεκτικές συγγένειες, εξαρτήσεις, έμμεσες αντιπαλότητες ή φιλίες, το πλέγμα των ανταποκριτών, Ελλήνων κυρίως του εξωτερικού αλλά και ξένων, που παίζουν έναν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας κάθε εφημερίδας. Είδαμε, συχνά, αναδημοσιεύσεις στα παροικιακά έντυπα, από εθνικές εφημερίδες, από ευρωπαϊκές, από ρουμανικές, μαζί με τηλεγραφήματα ή έκτακτες ανταποκρίσεις συνεργατών τους, στην Κωνσταντινούπολη, στις βαλκανικές πρωτεύουσες και αλλού. Αξιοσημείωτο είναι ότι περιλαμβάνουν στις σελίδες τους, συστηματικά και διαχρονικά, τμήμα ειδήσεων που απευθύνεται σε μη ελληνόφωνο κοινό. Το φαινόμενο των δίγλωσσων εφημερίδων το συναντάμε στις παλαιότερες εφημερίδες υπόδουλων περιοχών, όπως της Επτανήσου, ή ελληνικών κοινοτήτων στο εξωτερικό και σε κάποιο μικρό μέρος του αθηναϊκού Τύπου¹⁰⁵. Οι ελληνόγλωσσες της Ρουμανίας χρησιμοποίησαν συχνά τη ρουμανική γλώσσα. Οι εκδόσεις των ελληνικών εντύπων και σε δίγλωσση εκδοχή, μετέδιδαν ειδήσεις από την Ελλάδα, εσωτερικές ειδήσεις της χώρας φιλοξενίας, εξωτερικές ειδήσεις από τον ξένο Τύπο και ποικίλα νέα (κοινωνικά, κοινοτικά, εκπαιδευτικά, εκκλησιαστικά). Η ενημέρωση συμπληρωνόταν με ανταποκρίσεις από άλλες ελληνικές κοινότητες, αναδημοσιεύσεις άρθρων από τον ελληνικό μητροπολιτικό και ξένο Τύπο, επίσημες κοινοτικές καταχωρήσεις και ανακοινώσεις ιδιαίτερα εμπορικού ενδιαφέροντος για τους Έλληνες επιχειρηματίες. Συχνά διέθεταν λογοτεχνική στήλη, χρονογράφημα, μελέτες σε συνέχειες με περιεχόμενο πολιτικό, φιλολογικό και επιστημονικό. Για παράδειγμα, σχολιαζόταν το φαινόμενο του «κοινωνισμού», οι ιδέες περί διάλυσης του Κεφαλαίου και τα σκάνδαλα που συνδέονταν με τη διάδοση και δράση του σοσιαλισμού στην Ευρώπη.

Στόχος ήταν και η προσέγγιση του αλλοεθνούς κοινού με το οποίο συμβίωναν, το άνοιγμα της κοινότητας προς τις άλλες κοινότητες, η διαμόρφωση ενός πλαισίου κοινωνικής και πολιτισμικής συνύπαρξης όπου το ελληνικό στοιχείο

¹⁰⁴ Έλλη Δρούλια-Μητράκου, «Ο Τύπος ως εργαλείο έρευνας», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος*, Πρακτικά, ό.π., σ. 477-488.

¹⁰⁵ Έρη Σταυροπούλου, «Ο αθηναϊκός Τύπος», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος*, Πρακτικά, ό.π., σ. 241-252.

θα καθιερωνόταν ισάξιο των άλλων, για αυτό συχνά δίνουν απαντήσεις εκ μέρους του ελληνισμού, σε επικρίσεις και «ύβρεις». Πίσω από αυτό πιστοποιείται η παράλληλη προσπάθεια των εντύπων της παροικίας να διασώσουν τη γλώσσα, γιατί υπάρχουν Έλληνες που δεν τη γνωρίζουν και πρέπει σε αυτούς να μιλήσουν στη γλώσσα τους, τη ρουμάνικη ή τη γαλλική.

Οι Έλληνες της Ρουμανίας καλλιεργούν το ενδιαφέρον για τα εθνικά ζητήματα με διπλό κίνητρο. Αφ' ενός ο πατριωτισμός τους πηγάζει από βαθιά και γνήσια αγάπη και νοσταλγία για την Ελλάδα, αφετέρου οι επαγγελματικές και κοινωνικές τους δραστηριότητες ενισχύουν τους δεσμούς και απαιτούν την ενημέρωσή τους για τα τεκταινόμενα σε οικονομικό και πολιτικό πεδίο. Η *Ελλάς* του Θ. Μοσχόπουλου, το 1894, για να αιτιολογήσει την αναγκαιότητα της εμφάνισής της στα ελληνόφωνα δημοσιογραφικά δρώμενα γράφει ότι «ο ελληνικός Τύπος διεδραμάτισε παραδόξως κατά τα τελευταία έτη, τα ειρηνικά μεν αλλά πολυκύμαντα, το πρόσωπον Ηρακλείτου εναλλάξ και Δημοκρίτου, τουτέστι το πρόσωπο τύπου πέρα του δέοντος απαισιοδοξήσαντος και πέρα του δέοντος αισιοδοξήσαντος, όσον αφορά εις το ενεστώς και το μέλλον της πατρίδος και καθόλου του έθνους». Υπόσχεται να λειτουργεί υπέρ των εθνικών συμφερόντων, της Ιστορίας, της εθνικής γλώσσας και θρησκείας. Το πρωτεύον θέμα όμως είναι η εσωτερική πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Επί παραδείγματι, στις 9/21 Δεκεμβρίου 1890 δημοσιεύεται στην *Ιριδα* η είδηση για νέα ελληνική Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1890, με πρωθυπουργό Θ. Δηλιγιάννη¹⁰⁶ και ανοίγεται έτσι η μεγάλη συζήτηση, την οποία τροφοδοτεί η εφημερίδα, για την πολιτειακή και κομματική δυσλειτουργία εξαιτίας των φατριαζόντων πολιτικών ανδρών και της ανεπάρκειας και αναποτελεσματικότητας των πολιτικών πρακτικών¹⁰⁷.

Πολλά αθηναϊκά έντυπα διακινούνται στην ομογένεια της Ρουμανίας μέσω των ελληνόφωνων εφημερίδων, όπως προαναφέρθηκε¹⁰⁸. Η κινητικότητα αυτή των εντύπων από την Ελλάδα αλλά και το εντυπωσιακό πλήθος των ελληνόφωνων

¹⁰⁶ Η Κυβέρνηση Θεόδωρου Δηλιγιάννη 1890 (24 Οκτωβρίου 1890 – 18 Φεβρουαρίου 1892) διαδέχτηκε την Κυβέρνηση Χαρίλαου Τρικούπη.

¹⁰⁷ Κώστας Βεργόπουλος, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη, Κωνσταντοπούλου, Τρικούπη, Σωτηρόπουλου», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. 14, σ. 31-35.

¹⁰⁸ Αθηναϊκός Τύπος: ενδεικτική βιβλιογραφία: Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970)*, Περιγραφικός κατάλογος (με πίνακες του Καταλόγου) Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΚΝΕ/ΕΙΕ (Αθήνα 1993)-Επίσης αλφαβητική κατάταξη στην *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου*.- Διαμαντής Μπασαντής, *Ο ημερήσιος Τύπος από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα 2002- Διαμαντής Μπασαντής, *Πρακτορείο Εφημερίδων Αθηναϊκού Τύπου – 50 χρόνια* (Αθήνα 1995)- Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, Αθήνα 1957-1960, 3τ.

εκδόσεων στο Βουκουρέστι και τις άλλες ρουμάνικες πόλεις, που έχουν καταγραφεί κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, τεκμηριώνει το υψηλό επίπεδο του ελληνισμού στα βόρεια Βαλκάνια και φυσικά ένα ουσιαστικό ενδιαφέρον για τα ελληνικά ζητήματα. Με παντοίους τρόπους οι Έλληνες της Ρουμανίας ενισχύουν την ανάμνηση της πατρίδας και σφυρηλατούν δεσμούς ηθικούς και πολιτισμικούς με τη μητρόπολη, ανεξάρτητα από το αν υπάρχει προσδοκία ή επιθυμία επιστροφής. Και μάλλον στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν υπήρχε αυτή η προοπτική. Αντιθέτως, το παρόν και το μέλλον τοποθετείται στην κοινότητα, η οποία διαμορφώνοντας τα δικά της χαρακτηριστικά, έχει ποικίλες εκφάνσεις ζωής. Οι ελληνόγλωσσες εφημερίδες ασχολούνταν πάντα με τα σοβαρά εσωτερικά προβλήματα της ελληνικής κοινότητας Βουκουρεστίου, σε επίπεδο ηγεσίας, που απειλούν την κοινότητα με διαίρεση και ίσως διάλυση¹⁰⁹.

Η εφημερίδα πάντα ήταν στοιχείο πολιτικής ταυτότητας του φέροντος αναγνώστη και ο τίτλος της φορέας Ιστορίας. Ο τίτλος μιας εφημερίδας (*Πατρίς, Το Έθνος, Ελλάς, Ελευθερία*) άμεσα δηλώνει τον κεντρικό χαρακτήρα της και σηματοδοτεί με την εικαστική του απόδοση, με το λογότυπο του -κατά κανόνα- και το αισθητικό ύφος της εφημερίδας¹¹⁰, το πνεύμα και το ήθος. Η αντίληψη των ίδιων των δημοσιογράφων για τον ρόλο τους, τον οποίο αξιολογούν ως ιδιαίτερα σημαντικό, είναι διττή: θεωρούν ότι ο ρόλος τους είναι κατ' αρχάς παιδαγωγικός, παιδευτικός και καθοδηγητικός, θεωρούν όμως επίσης καθήκον τους – και αυτό είναι ένα στοιχείο κατεξοχήν νεωτερικό – και την περιγραφή των εκδηλώσεων, διαδηλώσεων κ.λπ., της εκλογικής περιόδου. Το πολιτικό ρεπορτάζ γεννιέται στον ελληνικό Τύπο μέσα από την περιγραφή της καθημερινότητας και των εκλογών¹¹¹, ενώ το σχήμα αυτό οι παροικιακές εφημερίδες το έχουν ήδη υιοθετήσει από τα ευρωπαϊκά έντυπα και τα αλλοεθνή της χώρας που ζουν. Η πρώτη καθημερινή πολιτική εφημερίδα του νέου ελληνικού κράτους, που κυκλοφόρησε στην Αθήνα, ονομαζόταν *Εφημερίς* και πρωτοκυκλοφόρησε τη Δευτέρα 1^η Οκτωβρίου 1873 από τον Δημήτρη Κορομηλά. Ακολούθησαν και άλλες σημαντικές¹¹². Μόλις, όμως, το

¹⁰⁹ *Η Ίρις*, 6/19 Ιανουαρίου 1921.

¹¹⁰ Μιχάλης Ν. Κατσίγερας, «Η πρώτη σελίδα, Μια προσέγγιση», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος*, Πρακτικά, ό.π., σ. 226-229.

¹¹¹ Νάση Μπάλα, «Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες στον 19^ο αιώνα (1830 κ.ε.)», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος*, Πρακτικά, ό.π., σ. 63-70.

¹¹² *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Ινστιτούτο νεοελληνικών μελετών, Εθνικό ίδρυμα ερευνών, 2008.

1895 υπήρξε ιδιωτικό Πρακτορείον Ειδήσεων στην Αθήνα¹¹³, για την αναμετάδοση ειδήσεων από και προς το εξωτερικό, με συνεργαζόμενες εφημερίδες. Ο Ειδησεογραφικός Τύπος επισημοποιήθηκε στη Ελλάδα το 1905, με την ίδρυση του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων¹¹⁴.

Σε αυτό έχουν ένα πλεονέκτημα, που ταυτόχρονα αποτελεί δυσχερή παράγοντα, αφού αυξάνει όχι τον ενημερωτικό αλλά τον πολιτικό-κοινωνικό ανταγωνισμό. Οι ελληνόγλωσσες εφημερίδες περιβάλλονταν από πλήθος ρουμανικών εφημερίδων, μαζί με γαλλικές, εβραϊκές, γερμανικές (τουλάχιστον αυτές στις οποίες δίνουν απαντήσεις κατά καιρούς). Κάποιες εκφράζουν έντονη αντι-εβραϊκή στάση, σχετιζόμενη με τον οικονομικό ανταγωνισμό Ελλήνων και Εβραίων στη Ρουμανία¹¹⁵.

3.2 Έκφραση ανταγωνισμών

Δεν είναι εύκολη η ενσωμάτωση σε μια νέα πατρίδα. Υπάρχει συχνά καχυποψία, ανταγωνισμός, ξενοφοβία, δικαίως ή αδικώς εγειρόταν η μήνις των Ρουμάνων. Οι εφημερίδες των ομογενών γίνονταν δέκτες παραπόνων και απειλών ως αντάλλαγμα του χρέους τους προς τη μητρόπολη. «*Η Τρις* έκαμε θυσίας [...] χωρίς να καρπωθή το ελάχιστον ενώ ο ελληνισμός της Ρωμανίας απηλλάγη της προαιωνίου κακής περί Ελλάδος γνώμης των Ρωμούνων. [...] κι αν οι Ρωμούνοι δεν κατώρθωσαν να μεταβληθούν εις φιλέλληνας [...] εν τούτοις έδειξε (η *Τρις*) αυτοίς ότι η Ελλάς είναι η ευγενεστέρα και η μάλλον φιλόξενος χώρα της Ανατολής»¹¹⁶. Για πολύ χρόνο πριν τις κρίσεις, ο ελληνόγλωσσος Τύπος στη Ρουμανία επιτελούσε την πολύ χρήσιμη λειτουργία της δημιουργίας και διατήρησης σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών, όταν αυτές ακόμα δεν είχαν ανταλλάξει διπλωματικές αντιπροσωπείες¹¹⁷.

Ο ελληνόφωνος Τύπος ασχολήθηκε λοιπόν με πολλά και σοβαρά της ελληνικής πατρίδας αλλά επιπλέον και με δεοντολογικά της δημοσιογραφίας. Η πορεία του εκτός Ελλάδος Τύπου και η σύνδεσή του με την πατρίδα πρέπει να

¹¹³ Ενώ 1835 Havas, 1840 Wolff, 1851 Reuter, 1848 Associated Press. Το Εθνικό Γραφείο Τύπου AGERPRES είναι το παλαιότερο πρακτορείο Τύπου της Ρουμανίας και ιδρύθηκε το Μάρτιο του 1889.

¹¹⁴ Ιδρύθηκε στις 1 Ιανουαρίου 1905, με πρωτοβουλία του Υπουργείου Εξωτερικών, κατόπιν εξαγοράς του υφιστάμενου τότε «Τηλεγραφικού Πρακτορείου Αθηνών Στεφανόπολι». Λειτουργεί έκτοτε υπό την εποπτεία του Κράτους. Πρώτος διευθυντής του Αθηναϊκού Πρακτορείου και μακροβιότερος (ως το 1931, με ένα μικρό διάστημα αντικατάστασης το 1917-1918) ήταν ο Κωνσταντινουπολίτης δημοσιογράφος Ιωάννης Παρρέν, Κ. Μάγερ, *ό.π.*, Αθήναι 1957, τ. 2, σ. 244 και 245.

¹¹⁵ Αντισημιτισμό φλογερό συναντήσαμε στην *Ελλάς* και στο *Έθνος* της Βραΐλας, όπου στις 12 Οκτωβρίου 1914, στη δημοσίευση επιστολής ομογενούς από την Τουρκία, με τίτλο «Τούρκοι και Εβραίοι, Πόθεν ο κίνδυνος», που καταλήγει στην αναγκαιότητα συνεργασία των δύο εθνοτήτων απέναντι στο νεοτουρκικό ρεύμα.

¹¹⁶ *Η Τρις*, 21 Οκτωβρίου 1903.

¹¹⁷ Olga Cicanci, *Πολιτικά ζητήματα, ό.π.*, σ. 59.

διαθέτει το θεμελιώδες γνώρισμα της αντικειμενικότητας. Χρειαζόταν συνεχώς και αδιαλείπτως το δημοσιογραφικό έντυπο να υπενθυμίζει τον ρόλο και τον χαρακτήρα του.

Η *Πατρίς* αισθάνεται ότι αμφισβητείται, διώκεται εκ των έσω και βρίσκεται σε συγχή αντιπαράθεση με άλλα φερέγγυα δημοσιογραφικά όργανα, όπως η *Ιρις*. Επιδιώκει, ειδικά το πρώτο διάστημα, την παγίωσή της ως αξιόπιστο ειδησεογραφικό μέσο, παρά το βεβαρυμμένο παρελθόν του διευθυντή της¹¹⁸. Δεν φαίνεται να ασχολείται ιδιαίτερα με την ιστορική *Ιριδα* των παλαιών Ελλήνων του Βουκουρεστίου. Δεν σχολιάζει τη λειτουργία της ούτε ανταποκρίνεται σε προκλήσεις. Θεωρούμε ότι γρήγορα καθιερώνεται ως σημαντική και δυναμική έντυπη παρουσία στην παροικία και εργάζεται συστηματικά στη διάδοση των θέσεων που εκφράζει.

Ο Μάγερ εξαιρεί τη συμβολή των εφημερίδων του έξω Ελληνισμού, ιδιαίτερα όμως την υψηλή αποστολή που ανέλαβε η *Πατρίς* κατά την αθηναϊκή φάση της, που φέρεται ως το μοναδικό όργανο των συμφερόντων του έξω Ελληνισμού, με ενημερώσεις και ανταποκρίσεις στις πιο μακρινές γωνιές της γης, ακόμα και σε μικρότατες ελληνικές κοινότητες¹¹⁹. Συνεχείς αποστολές συνεργατών και τηλεγραφικές συνδέσεις με τις μεγάλες βαλκανικές και ευρωπαϊκές πόλεις καλύπτουν τις εξελίξεις όλων των σημαντικών εθνικών και διπλωματικών ζητημάτων.

Στα τέλη πάντως του 19^{ου} αιώνα τα περισσότερα ελληνόφωνα έντυπα στη Ρουμανία έχουν σιγήσει. Οι δύο όμως από τις σημαντικότερες και μακροβιότερες εφημερίδες που προαναφέρθηκαν, οι οποίες συνυπάρχουν για ικανό διάστημα ώστε να μπορούμε να τις συγκρίνουμε, να τις συν-ακούσουμε, εμφανίζουν έντονες διαφορές και αναπτύσσουν μεταξύ τους ανταγωνισμό που φτάνει κάποτε στα άκρα. Η «γηραιά» *Ιρις* πλήττεται από την εμφάνιση της *Πατρίδος*, η οποία κυκλοφορεί πιο συστηματικά, είναι πιο σύγχρονη και δυναμική και φαίνεται πως υιοθετεί άλλη πολιτική γραμμή. Παραμένει κοινό όραμα η απελευθέρωση των υπόδουλων και η εθνική αποκατάσταση. Κύριοι θιασώτες μιας βαλκανικής ομοσπονδίας, ήταν εξ αρχής η *Ιρις*, ήταν επίσης ο *Θεατής*, αλλά και η *Πατρίς* που πρόβαλλε συχνά αυτό το εθνικό ιδανικό.

Αναφορικά με το κεντρικό θέμα του ελληνισμού, κυρίως των βαλκανικών παροικιών της εποχής, δηλαδή «Περί Ανατολικής Ομοσπονδίας» ασχολήθηκαν

¹¹⁸ *Πατρίς*, 24 Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1891.

¹¹⁹ Κ. Μάγερ, *Ιστορία, ό.π.*, τ. 2, σ. 75.

εσχάτως η «Πατρίς» και οι «Σύλλογοι», σχολιάζε η *Ιρις* και περιαιτολογώντας συνέχισε, «την Ανατολικήν Ομοσπονδία η *Ιρις* ενέγραψεν από της συστάσεώς της, ως αρχήν αυτής», αν και δεν ευαισθητοποιήθηκαν ακόμα οι λαοί υπέρ της ιδέας αυτής. Η *Πατρίς* όμως «ενταύθα ηθέλησε να εκθάψη την ιδέαν ταύτην και συνηγόρησεν υπέρ αυτής. Οι *Σύλλογοι* εκήρυξαν ότι είναι ματαιοπονία και χίμαιρα η ιδέα αυτή [...] η δε *Πατρίς* εγκολπωθείσα την ιδέαν ταύτην, πράττει τούτο κατόπιν εορτής»¹²⁰, γράφει απευθυνόμενη στις άλλες δύο σημαντικές εφημερίδες, στις οποίες αναγνωρίζει πολιτική αμεροληψία αλλά και το κοινό τους χαρακτηριστικό ότι «ευρισκόμεθα εις τόπον, ένθα το ρεύμα του μισελληνισμού έλαβε μεγάλας διαστάσεις [...] οφείλομεν ημείς οι δημοσιογράφοι τους μεν μισέλληνας να ελέγχωμεν και να αποσοβώμεν, τους δε ημετέρους να εμψυχώνωμεν»¹²¹.

Η *Ιρις* πολλές φορές έχει δηλώσει την ανιδιοτέλεια, την αξιοπιστία και την αντικειμενικότητά της, ως εφημερίδα του έξω ελληνισμού, και διαθέτει το ατράνταχτο επιχείρημα της μακροβιότητάς της. Ενδεικτικά αναφέρουμε πώς παίρνει ξεκάθαρη θέση στο ζήτημα της λειτουργίας του Τύπου. Ο διωγμός της εφημερίδας *Ακρόπολις*¹²² στην Αθήνα, με την οποία δεν συμφωνούσε ιδεολογικά, λόγω εξύβρισης του βασιλιά, εξοργίζει την *Ιριδα* που θεωρεί ότι διώκεται έτσι η ελευθεροτυπία από αναξιοπρεπείς αυλοκόλακες. «Ο Βασιλεύς δεν έχει χρεία ολίγων αυλοκόλακων αφού έχει υπέρ αυτού σύμπαν το Πανελλήνιον [...]. Ο τύπος είναι ελεύθερος και έκαστος δύναται να εκφράση προφορικώς και γραπτώς τας ιδέας αυτού, η δε *Ακρόπολις* ηναγκάσθη να επικαλεσθή την μέριμναν του βασιλέως κατά των ατασθαλιών των υπευθύνων παρεκτρεπέντων [...] και είναι αξία επαίνου και ουχί διωγμού»¹²³.

Ο συνδυασμός είδησης και σχολίου νομιμοποιείται και ποσοτικοποιείται αντίστοιχα με την ένταση των πολιτικών, κοινωνικών και εθνικών αγώνων. Τα κριτήρια αξιολόγησης και εν τέλει επιλογής προσδιορίζονται από τον ειδολογικό και τον υφολογικό χαρακτήρα της εφημερίδας, από τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις με τις οποίες συμπορεύεται ή τις ακολουθεί ή τις υπηρετεί ή τις εκφράζει ή επιθυμεί να τις εκφράσει ή και επιδιώκει να τις ποδηγετήσει από την παιδεία, την εκπαίδευση

¹²⁰ *Η Ιρις*, 10 Μαρτίου 1891.

¹²¹ *Η Ιρις*, 31 Μαρτίου 1891.

¹²² Γνωστές οι διώξεις της Ακροπόλεως από παλαιότερα για θεωρούμενες ως «αντεθνικές», αντικαθεστωτικές ή αντιβασιλικές αντιλήψεις, Γιάννης Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*» *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» Από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999, σ. 17-19.

¹²³ *Η Ιρις*, 7 Δεκεμβρίου 1904.

και την επαγγελματική ωριμότητα των υπευθύνων της και βεβαίως από το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Ως προς αυτά σαφώς διαφοροποιούνταν οι δύο μεγαλύτερες ελληνόφωνες εφημερίδες της ρουμάνικης παροικίας, ώστε ανάπτυξαν μέτωπο αντιπαράθεσης, σιωπηρής ή εκφρασμένης λόγω διαφορετικού πολιτικού προσανατολισμού στα ελληνικά πολιτικά πράγματα. Η *Ιρις* μάλλον αντιτρικουπική και σαφώς δηλιγιαννική, ενώ η *Πατρίς* τελικά σαφώς τρικουπική, όταν η Ελλάδα ήταν οπωσδήποτε χωρισμένη στα στρατόπεδα Δηλιγιάννη-Τρικούπη, σε μια άνευ περιεχομένου αντιπαράθεση. Οι εφημερίδες, εντός και εκτός, τοποθετούνται αναλόγως, άλλη λιγότερο, άλλη περισσότερο πειστικά. Για τις αποκάλυπτες τρικουπικές θέσεις της *Πατρίδος*, όπως διατυπώνονται από τον «ανώνυμο Μ.», γράφει η *Ιρις* «ο λαός εκείνος (για τους Έλληνες ψηφοφόρους) και ουχί ημείς, πληρώνει 100 εκατομμύρια ετησίως, και έχει δίκαιον να δίδη την ψήφον του εις όντινα θέλει, και ουδείς έχει το δικαίωμα να τον εξέγξη. Η γνώμη του λαού, ορθή ή στραβή, είτε υπέρ του Τρικούπη ή του Δηλιγιάννη, πρέπει να είναι σεβαστή παρ' ημίν», εφόσον δεν υπάρχει άμεσο συμφέρον στις παροικίες¹²⁴.

Από την άλλη μεριά οι εφημερίδες θεωρούν ότι ο Τύπος είναι ανάγκη ύψιστη να φωνάζει «σιγή εις τα πάθη» και προτρέπουν κάποιος να φωτίσει τους αλληλομισούμενους εν Ελλάδι «ότι ο υπέρ προσώπων φανατικώς διεξαγόμενος αγών ουδένα έτερον έχει λόγου εκτός εκείνου της διασπάσεως της ενιαίας εθνικής ενεργείας»¹²⁵. Συνεχίζει η *Πατρίς* «τίς θα ψιθυρίση εις το ους αυτής τα ονόματα της Κρήτης, της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης; Τίς θα εδύνατο να διαμορφώση και διαπλάση υγιές και εθνικόν εν Ελλάδι σύστημα πολιτικόν;». Την απάντηση δίνει η ίδια «ο Τύπος», αλλά «ένας Τύπος, πανελλήνιας εμβέλειας προπάντων όμως ουδέτερης στάσης». Παράμενε ανοιχτό το μέτωπο διαλόγου, αλλά και αντιπαράθεσης με μέρος των αθηναϊκών εφημερίδων, τις οποίες κατηγορούσε για τον κομματικό και μεροληπτικό ρόλο, που εξυπηρετούσε την άγονη αντιπαράθεση των πολιτικών παρατάξεων, παρά τη διαμόρφωση αντικειμενικής κοινής γνώμης¹²⁶.

Παράλληλα ο ανταγωνισμός για τα πρωτεία *Ιριδος* και *Πατρίδος* υφίστατο. Η *Ιρις* κατηγορεί την *Πατρίδα* ότι καπηλεύεται δικές της πρωτοβουλίες και δράσεις. Η *Πατρίς* αυτοπροβάλλεται ως η καλύτερη εφημερίδα του ελληνικού Τύπου, αν και ο εκδότης της, Σπ. Σίμος χαρακτηρίζεται εμμέσως από την *Ιριδα* υβριστής,

¹²⁴ Η *Ιρις*, 3 Δεκεμβρίου 1891.

¹²⁵ *Πατρίς* 17/29 Αυγούστου 1891.

¹²⁶ *Πατρίς*, 30/11 Ιανουαρίου 1891.

τυχοδιώκτης και μοχθηρός¹²⁷. Το ύφος της, κατώτερο του αρμόζοντος, προσαρμόζεται μάλλον στην περίσταση και στο ήθος του αντίπαλου, όπως φαίνεται. «Η καυμένη *Πατρίς* έχασε τα νερά της! [...] πασχίζοντας να μειώσει την αξίαν της *Ιριδος*, ην τεσσαράκοντα ετών βίος καθιέρωσεν εις την καρδίαν παντός του πανελληνίου. [...] Η *Πατρίς*, εάν έχη το θάρρος, ως ισχυρίζεται, ότι είναι προστάτης του ελληνισμού, ας αμυνθή κατά του *Σκιπιτάρ*¹²⁸ της χθες, όστις αποκαλεί το ελληνικόν έθνος φωλεάν γύφτων, ληστών, πειρατών, άθροισμα παντός σκουπιδιού κ.τ.λ. Αν τολμά ας ραπίση τους μιαρούς τούτους υβριστάς του ελληνισμού, μιμούμενη την *Ιριδα* [...] και ουχί να μετέρχεται τα χυδαιότερα όπλα κατά της πατριωτικώτατα πολιτευομένης *Ιριδος*»¹²⁹.

Παρόλα αυτά, η *Ιρις* το 1903 ευχαριστεί άλλες εφημερίδες, μεταξύ αυτών και την *Πατρίδα* για τα συγχαρητήρια προς αυτήν, που ήδη συμπλήρωσε 39 χρόνια κυκλοφορίας. Το καλοκαίρι του 1904 ο Σπ. Σίμου θα στείλει επιστολή ενδιαφέροντος στον διευθυντή της *Ιριδος* Αλκιβιάδη Σαρδέλλη, για την ταχεία ανάρρωσή του από σοβαρή ασθένεια.

Η *Ιρις* υπενθυμίζει ότι πρέπει να γίνεται πάντα διάκριση μεταξύ των αφρόνων πολιτευτών της Ελλάδας με τον αγωνιζόμενο, εργαζόμενο και προκομμένο λαό της, και ούτε να γίνεται σύγκριση με τους ξένους. Επίσης δεν επικροτεί το γεγονός ότι οι δύο παροικιακές εφημερίδες παρασύρονται από εμπάθειες ή υιοθετούν μισαλλόδοξες πρακτικές των αθηναϊκών, διαβλέπει με απογοήτευση μεταξύ τους «υπόκωφο ανταγωνισμό», γιατί θεωρεί ότι και η *Πατρίς* και οι *Σύλλογοι* διαπνέονται από ειλικρινή πατριωτισμό. Βρίσκονται όλες τους σε θέση που μόνο τα εθνικά συμφέροντα οφείλουν να υποστηρίζουν ως δημοσιογραφικά όργανα, πολύ δε περισσότερο που λειτουργούν σε έναν τόπο «ένθα το ρεύμα του μισελληνισμού έλαβε μεγάλες διαστάσεις». Δια τούτο, συμβουλεύει, πρέπει να είναι προσεκτικές και να επιλέγουν τι αξίζει από τα κακεντρεχή δημοσιεύματα, να αναπαράγεται στον ελληνόφωνο Τύπο ή να απαντάται¹³⁰.

Ο ελληνόγλωσσος Τύπος στη Ρουμανία είναι πρωτοπόρος, συγκριτικά με άλλων περιοχών που διαβιούσαν Έλληνες της διασποράς πολύ δε περισσότερο με τις

¹²⁷ 10 Σεπτεμβρίου 1901 και 5 Οκτωβρίου 1901 «μαχαιοβγάλτης Πειραιώς, φυγάς νύκτωρ εξ Ελλάδος», υβριστής του βασιλιά, συκοφάντης του Πατριάρχη, υπέρμαχος της κατάργησης του Συντάγματος, λογοκλοπή ειδησεογραφίας από άλλες εφημερίδες και άλλα πολλά ο Ζ. Σαρδέλλης καταλογίζει στον Σίμο.

¹²⁸ Αλβανόφωνη εφημερίδα.

¹²⁹ Η *Ιρις*, 25 Νοεμβρίου 1897.

¹³⁰ Εν όψει της εθνικής επετείου 25^{ης} Μαρτίου, (1891).

αλύτρωτες περιοχές. Η εμφάνιση των εφημερίδων στον μακεδονικό χώρο καθυστέρησε υπερβολικά σε σύγκριση, όχι μόνο με την υπόλοιπη Ελλάδα, αλλά και με τις περισσότερες βαλκανικές χώρες, λόγω της άρνησης να χορηγηθούν οι απαραίτητες άδειες από δυσπιστία του απολυταρχικού οθωμανικού καθεστώτος και του φόβου για τις εθνικές επιδιώξεις των μειονοτικών λαών και της διαδόσεως των ευρωπαϊκών φιλελεύθερων και αφυπνιστικών διακηρύξεων. Μέχρι την απελευθέρωση της περιοχής από τον τουρκικό ζυγό εκδόθηκαν – εκτός βέβαια από τη Θεσσαλονίκη – εφημερίδες μόνο στην Καβάλα και στις Σέρρες, στην τελευταία δε ήταν τουρκόφωνη, που όμως εκτός από τον τυπικό χαρακτηρισμό τους ως τουρκικές, δεν επιβίωσαν. Οι πρώτες λοιπόν εφημερίδες στα απελευθερωμένα εδάφη εκδόθηκαν από το 1914 και μετά¹³¹.

¹³¹ Μανώλης Κανδυλάκης, «Ο Τύπος της Μακεδονίας και της Θράκης», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος*, Πρακτικά, ό.π., σ. 304-307.

Δ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η Ελλάδα στους έξω Έλληνες: η χώρα και το πολίτευμα

Τα εν Ελλάδι ζητήματα «μετ' επιστασίας παρακολουθούμεν λαμβάνοντα χώραν και εκπληττόμεθα δια τας ατασθαλίας των πολιτευομένων». Αυτή ήταν η γενική εντύπωση των Ελλήνων του εξωτερικού για την Ελλάδα, η οποία θα ίσχυε πολλές δεκαετίες. Η εικόνα δείχνει πολιτικούς με θράσος, που πολιτεύονται ή αντιπολιτεύονται με ύβρεις και προσβολές. Ο καθένας θέλει να παρουσιάσει τον αντίπαλο χειρότερο κι ας πράττουν τα ίδια. Η πικρία της *Ίριδος* όμως είναι ότι «ταύτα πάντα βλέπει και δικάζει ου μόνον ο ελληνισμός, αλλά και ο ξένος κόσμος, και ουδέ καν συλλογίζονται ότι η Πατρίς ημών εξευτελίζεται ενώπιον του πεπολιτισμένου κόσμου»¹³². Και η παράλληλη εικόνα από την *Πατρίδα* προς επίρρωση της άποψης για το πόσο μακριά από το ελληνικό πολιτικό κλίμα ζούσαν οι Έλληνες των παροικιών: «Ατυχώς εν Ελλάδι η οξύτης των πολιτικών παθών δεν επιτρέπει ούτε νηφαλίους σκέψεις, ούτε ψυχράς αποφάσεις. Λαός θερμού κλίματος, δια δυστυχούς θεσμού πεπροικισμένος ραδίως μεταπίπτει από του ενός εις το έτερον των άκρων. Ενώ σήμερον λησμονεί και Κρήτην και Ήπειρον και Μακεδονίαν χάριν της εκλογής ενός αγροφύλακος, αύριον, χάριν ενός άρθρου εφημερίδος τινος, δια διαδηλώσεων εκβιάζει και βασιλέα και κυβέρνησιν να ενεργήσωσιν έστω και με προφανή κίνδυνον των ιερωτέρων του έθνους συμφερόντων»¹³³. Αυτό που επισήμανε ο παροικιακός ελληνισμός στα έντυπά του ήταν ότι στη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα, σε κάθε κοινοβουλευτική συζήτηση ή εκλογική αναμέτρηση, αυτό που διακυβευόταν δεν ήταν το κομματικό συμφέρον αλλά «του γένους ολοκλήρου η ύπαρξις κυβεύεται»¹³⁴. Η μεγάλη ευθύνη αποδίδεται λοιπόν στον λαό, που ψηφίζει, και κατόπιν στους κυβερνώντες, αλλά για τέτοιους κυβερνώντες αναρωτιέται αν «οι κ. Βουλευταί του Έθνους είναι αληθώς όντα χρήσιμα προς τα συμφέροντα της πατρίδος, ή προσωπικότητες ως εκ του αξιώματός των επιβλαβέσταται προς την καθ' όλου πρόοδον των εθνικών υποθέσεων;»¹³⁵. Στο πολιτειακό θα επανέλθουμε.

Δεν είναι μόνο σαθρό το πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας, είναι και η κοινωνία σαθρή, είναι και η δημοσιογραφία σαθρή, και η εξιδανικευμένη εικόνα για την

¹³² Η *Ίρις* 17 Αυγούστου 1883.

¹³³ *Πατρίς*, 9/21 Αυγούστου 1891.

¹³⁴ Η *Ίρις*, 22 Σεπτεμβρίου 1890.

¹³⁵ *Πατρίς*, 23 Νοεμβρίου/5 Δεκεμβρίου 1891.

μητρόπολη, που θα ήθελαν να έχουν στην καρδιά και το μυαλό τους οι έξω, που θα ήθελαν να προβάλλουν περήφανα στις άλλες εθνότητες, καταστρέφεται. Αισχύνη τους προκαλούσαν οι πλήθος δημοσιεύσεις των αθηναϊκών εφημερίδων για παρανομίες και εγκλήματα. Αυτά θεωρούσαν ως αποτελέσματα κακών πολιτικών και «αι ελεειναί αποτυχία των κυβερνώντων, αίτινες υπεβίβασαν εν τω εξωτερικώ το ελληνικόν γόητρον, δεν αρκούν η κακή διοίκησις της χώρας μας, τα οικονομικά τα τόσον απελπιστικά δια το μέλλον της, αλλά μας έρχονται και αυτοί οι πολίται Έλληνες να επισφραγήσωσι τα άθλα της εκπολιτιστικής καταστάσεως των σημερινών Ελλήνων;»¹³⁶.

Ένα είδος δεοντολογίας, που αγγίζει πάλι τα όρια της λογοκρισίας, θέλησε να επιβάλει η *Ίρις* στα αθηναϊκά έντυπα, παρακαλώντας «τον ελληνικόν τύπον να μην αγγέλη μεγάλους γράμμασι κακουργήματα, διατί αν εν Ελλάδι εξυπηρετεί τα συμφέροντα του τάδε κόμματος, ή υπουργού, εν τω εξωτερικώ απελπίζει τους μάλλον αισθηματίας Έλληνας»¹³⁷. Σύμφωνα με τις δικές της ηθικές γραμμές ειδησεογραφίας, σταθερά προσανατολισμένη στα ύψιστα εθνικά θέματα του αλυτρωτισμού και σύμφωνα με τις αντίστοιχες ανάγκες του ελληνισμού της παροικίας, η εφημερίδα πρέπει να υπηρετεί τον ελληνισμό και όχι να τον διαφθείρει, υπηρετώντας κομματικές σκοπιμότητες, από τις οποίες δύσκολα θα ξέφευγαν οι πολιτευτές και η παθογενής χώρα.

Στην πρωτοχρονιάτικη αναδρομή για το 1890, επισημαίνοντας την πρόοδο των ευρωπαϊκών χωρών και της Ρουμανίας βεβαίως, και τα σημαντικά πολιτικά γεγονότα σε αυτές, γράφει η *Πατρίς* «εν Ελλάδι δυστυχώς συμβαίνει όλως το ενάντιον. Εν τη μακαρία χώρα της ποιήσεως, οι πολιτευταί υφαίνουσιν αενάως τον ιστόν της Πηνελόπης [...]. Ελπίσωμεν τώρα τουλάχιστον ότι ο κ. Δηλιγιάννης διαθέτει εν τη Βουλή τόσον καταπληκτική πλειοψηφία, ότι θα δυνηθή ανενοχλήτως να κυβερνήση επ' αγαθώ της πατρίδος, επί μίαν τουλάχιστον τετραετίαν»¹³⁸. Η *Πατρίς* ενίοτε ξεπερνά τον τρικουπισμό της και, προσκαλώντας σε συνεργασία ομόφωνα τις πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα για τον κατευνασμό των κομματικών διαπληκτισμών, παρότρυνε σε «πορείαν εθνικήν δ' έργων πατριωτικών ουχί δε η

¹³⁶ *Η Ίρις*, 28 Ιανουαρίου 1890.

¹³⁷ *Η Ίρις*, 28 Ιανουαρίου 1890.

¹³⁸ *Πατρίς*, 1/13 Ιανουαρίου 1891.

αέναος μουρμούρα και προς πρόσωπα υπέρμετρος αφοσίωσις, τούτο προ πάντων εναπόκειται τω έξω Ελληνισμῷ ερχομένῳ συνεπικούρῳ»¹³⁹.

Εν ὄψει νέων εκλογῶν στην Ελλάδα «Προς τον ἄνδρα του μέλλοντος, τον ἄγνωστον ἤδη, ὅστις εκ των προτέρων θα ανελάμβανε [...] και θα υπέσχετο να πατάξῃ το θλιβερόν και ολέθριον σύστημα ο ἐπί τοσαύτα ἔτη παραλύει τας ζωτικὰς του ἔθνους δυνάμεις και καταδιώξῃ αὐτό να μη δύναται να εκπληρώσῃ την ἐπί της Χερσονήσου του Αἴμου ιερὰς αὐτοῦ αποστολήν»¹⁴⁰. Οι ἐλπίδες που εναπόθεσε ἡ *Πατρίς* και πολλοὶ Ἕλληνες στο πρόσωπο του Τρικούπη, δεν αφοροῦν μόνο την ἐξυγίανση του κράτους ἀλλὰ και μεγάλους ἐθνικούς πόθους για πολεμική λύση του αλτρωτισμοῦ, με ναυτικές και στρατιωτικές προπαρασκευές»¹⁴¹. Ἡ ναυτική θέση της Ελλάδας θεωρεῖται ἡ ἰσχὺς της που πρέπει να αποτελέσει την αἰχμὴ του δόρατος για την ἐθνική της ἀποκατάσταση και πρόοδο. Παρόλα αὐτά, δεν προσωποποιεῖται ἡ πολιτική της προόδου. Εἶναι ζήτημα ἀποφασιστικότητας και εὐθύνης. «Εἴαν ο πολιτικός ἀγὼν δεν παύσῃ πλέον να εἶναι ἀγὼν περὶ του ἄρτου, εἴαν δεν περιβληθῇ τον υψηλότερον και ευγενέστερον χαρακτήρα ἀγώνος περὶ ἀρχῶν και ἰδεῶν, θα βαίνωμεν ἀπὸ του κακοῦ εἰς το χειρότερον [...]. Δεν εἶναι ἀνάγκη το πρόγραμμα αὐτό να το εφαρμόσῃ ο κ. Τρικούπης¹⁴², δύναται κάλλιστα να το εφαρμόσῃ και ο κ. Δηλιγιάννης, ἀρκεῖ να θέλῃ»¹⁴³. Συνεχίζοντας τον προβληματισμό για την ἐσωτερική κατάσταση στο φύλλο της μεθεπόμενης, θεωρεῖ ἀναγκαῖο «ἀποκέντρωσις και διάκρισις των ἐξουσιῶν προς νομιμοποίησιν πάντων των υπαλλήλων, πολιτικῶν και δημοτικῶν, παντός κλάδου και παντός βαθμοῦ, ἵνα μη εξαρτάται ἡ θέσις των και ἡ ὑπαρξίς των εκ των ἀπαιτήσεων της πολιτικής και των ορέξεων των πολιτευομένων¹⁴⁴. [...] Στρέψατε κύριοι πολιτευταὶ της Ελλάδος τριγύρω τα βλέμματά σας, ἵνα ἰδήτε πόσοι κίνδυνοι ἀπειλοῦσι το μικρόν κράτος και τον υπόδουλον Ελληνισμόν». Οι κίνδυνοι στους οποίους ἀναφέρεται ἡ εφημερίδα αφοροῦν στο ζήτημα της Κρήτης που σφαγιάζεται ἀπὸ τους «τουρκαλβανούς», της Ἡπείρου την οποία ἐποφθαλμιοῦν οἱ Ἰταλοὶ, της Μακεδονίας που κατέστη θέατρο ἀντιμαχόμενων συμφερόντων και μῆλον της ἐρίδος για την Αὐστρία και τα κράτη του

¹³⁹ *Πατρίς*, 2/14 Ἀπριλίου 1891.

¹⁴⁰ *Πατρίς*, 16/28 Ἀπριλίου 1891.

¹⁴¹ *Πατρίς*, 5/17 Μαρτίου 1891 και *Πατρίς*, 19/31 Ἰουλίου 1891.

¹⁴² Ο Τρικούπης ἦταν ἀντιπολίτευση τη δεδομένη χρονική στιγμή.

¹⁴³ *Πατρίς*, 17/29 Ἰουλίου 1891.

¹⁴⁴ Με ἀφορμὴ βιαιοπραγίες ἀκόμα και δολοφονίες που σημειώθηκαν σε περιοχές της Πελοποννήσου, κατὰ τη διάρκεια των δημοτικῶν εκλογῶν της 7^{ης} Ἰουλίου 1891.

Αίμου. Οι παροικιακές εφημερίδες μονίμως θέτουν αυτούς τους δύο στόχους για τη μητέρα-πατρίδα και αναλαμβάνουν να αφυπνίζουν κάθε αρμόδιο.

Εκτός από τους κακούς πολιτικούς, ο ελληνισμός διαθέτει και θετικά πρότυπα. Η *Πατρίς* επικροτεί την επιβράβευση κάθε προσωπικής πρωτοβουλίας των Ελλήνων κάθε εποχής και κάθε γενιάς, που κατόρθωσε να αναπτύξει τέχνες και επιστήμες και εν γένει να συνεισφέρει στην εθνική πρόοδο και μάλιστα των Ελλήνων των αποικιών¹⁴⁵.

Η έλλειψη προόδου, η δυσλειτουργία του κράτους και η ανευθυνότητα των πολιτικών σχετίζονται με το πολίτευμα που η *Πατρίς* συχνά σχολιάζει. Αναδημοσιεύει άρθρο της αθηναϊκής *Ακροπόλεως*, κείμενο με τίτλο «Πολίτευμα», γραμμένο από ανώτερο δικαστικό, και προτείνει ως αντίβαρο για την εξυγίανση του πολιτειακού μηχανισμού την ύπαρξη Γερουσίας και Συμβουλίου Επικρατείας¹⁴⁶. Κατ' επανάληψη η *Πατρίς* δημοσιεύει άρθρα περί Συνταγματικών μελετών, από την Ευρώπη, εξ αφορμής της ελληνικής πολιτείας. Με αυτά προκάλεσε παρεμβάσεις από τους *Συλλόγους*, στις οποίες θα αναφερθούμε παρακάτω. Ιδιαίτερα θα επανέλθει σε αυτά τα ζητήματα μετά την ήττα του 1897.

Στο πολιτειακό ζήτημα η *Πατρίς* μαινόμενη αναφωνεί τον αίτιο του κακού: «Επιτρέπεται σήμερον εν Ελλάδι η ανοχή του θεσμού της καθολικής ψηφοφορίας και τίνι τρόπω το έθνος σωθή εκ του καρκινώδη έχοντος χαρακτήρα τούτου νοσήματος, του επί τριακονταετίαν εξαντλούντος το έθνος και το μέλλον αυτού απειλούντος;»¹⁴⁷, «το ελεεινόν εκείνο ράκος και το τερατώδες κατασκεύασμα του 1863 όπερ εκάλεσαν Σύνταγμα [...] που έκανε την Ελλάδα να οπισθοδρομεί, που διέφθειρε και εξαχρείωσε το κράτος»¹⁴⁸. Εκτενή και αναλυτικά άρθρα διαβάζουμε, λοιπόν, στην *Πατρίδα* για Συνταγματικές αδυναμίες, μεταξύ αυτών και η καθολική ψηφοφορία, και τρόπους θεραπείας τους. Γενικά αφιερώνεται πολύς χώρος στα εσωτερικά ζητήματα του ελληνικού κράτους, ερμηνεύονται δε οι δυσλειτουργίες του κρατικού μηχανισμού ως απόρροια του πολιτειακού-συνταγματικού ζητήματος το οποίο, κατά την *Πατρίδα*, ο Τρικούπης πρέπει να εξυγιάνει (χωρίς να του αποδίδονται ευθύνες)¹⁴⁹. Ενώ εξαγγέλλεται η παραπομπή του Τρικούπη για μια ακόμα φορά σε δίκη, πάλι το

¹⁴⁵ *Πατρίς*, 19/31 Μαρτίου 1891.

¹⁴⁶ *Πατρίς*, 18/30 Ιανουαρίου 1891.

¹⁴⁷ *Πατρίς*, 8/15 Νοεμβρίου 1891.

¹⁴⁸ *Πατρίς*, 2/14 Ιουλίου 1892, με υπογραφή *Παρίστριος*.

¹⁴⁹ *Πατρίς*, 25 και 26 Αυγούστου /6 και 7 Σεπτεμβρίου 1892.

πολίτευμα του 1864¹⁵⁰ φταίει που «δεινή τρικυμία από τόσων ήδη ετών αγρίως περίξ του σκάφους της ημετέρας πολιτείας μαίνεται [...]. Λαέ της Ελλάδος, η χειρ την οποίαν συχνάκις θέτεις εις την οπήν της κάλπης σου πίστευσον ότι δια παντός καθίσταται ανίκανος προς πάσαν άλλην εργασίαν ή πρόοδο».

Με μια κάθετη αντίληψη για την δημοκρατικότητα του πολιτεύματος η *Πατρίδα* χαρακτηρίζει το Σύνταγμα «εξαμβλωματικών» και το δικαίωμα ψήφου που παρείχε στους πολίτες μόνο προς συμφέρον τους δεν είναι, ούτε ατομικό, ούτε κοινωνικό, ούτε εθνικό. Οι έξω Έλληνες «ξένοι και εντελώς αμέτοχοι των λυμαινομένων την φίλην πατρίδα φατριών» βλέπουν με ψυχραιμία και διαπιστώνουν την επίδραση που άσκησε «το επάρατον τούτο σύστημα εν ταις συνειδήσεσι των ελευθέρων Ελλήνων». Οι έξω Έλληνες, οι εφημερίδες τους, ζουν σε ένα περισσότερο οργανωμένο κράτος, όπου δεν χρειάστηκε ο βαθύς εκδημοκρατισμός για να επιτευχθεί αυτό. Ο ρόλος του μονάρχη ήταν καταλυτικός, το δικαίωμα ψήφου των πολιτών καθοριζόταν από το μέγεθος της έγγκειας ιδιοκτησίας τους και η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού, οι αγρότες, ήταν στην πράξη δουλοπάροικοι, χωρίς δικαίωμα ψήφου και εκπροσώπησης στη Βουλή μέχρι το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Κατά συνέπεια, στην αντίληψή τους για το πολίτευμα, η καθολική ψήφος «η ισοπεδούσα τα πάντα»¹⁵¹, σε έναν λαό που σαν «άκακο παιδί όπως το διδάξουν θα απαντήσει», καθιστά τους Έλληνες φερέφωνα και χειραγωγούμενο πλήθος. Οι κομματικοί παράγοντες, οι υποψήφιοι, οι βουλευτές, όλοι, μόνο την ψήφο του πολίτη θέλουν να κερδίσουν θυσιάζοντας τα πάντα. Κατ' επέκταση προσβλέπει σε πρωταγωνιστικό ρόλο για τον Βασιλιά στην Ελλάδα αφού «διαπρεπείς παρ' υμίν άνδρες, τέως τρικουπικώτατοι ή δεληγιαννικώτατοι, από κοινού σήμερον ομολογούσιν, ότι ως έχουσιν εν Ελλάδι τα πράγματα, αδύνατον οι κ.κ. Δεληγιάννης και Τρικούπης να επιφέρωσι βελτίωσιν».

¹⁵⁰ Το Σύνταγμα του 1864, καθιέρωσε, μεταξύ άλλων, την αρχή της άμεσης, καθολικής και μυστικής ψηφοφορίας η οποία θα διεξήγεται και θα διενεργείτο ταυτόχρονα σε όλη την επικράτεια. Η θέσπιση μιας δημοκρατικά νομιμοποιημένη εξουσίας, στήριγμα της οποίας αποτελεί η άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία για τους άνδρες με σφαιρίδια, συγκαταλέγεται στα θετικά στοιχεία αυτού του Συντάγματος. Θέσπισε το σύστημα Βουλής τετραετούς θητείας, τα δικαιώματα του συνέρχεται και του συνεταίριζεσθαι, ενώ κατήργησε τη Γερουσία, κάτι που κρίνεται ως άκρως πρωτοποριακό για τα δεδομένα της εποχής, www.hellenicparliament.gr. Το Σύνταγμα όμως λίγο έθιγε την ουσία του πολιτικού και συνταγματικού προβλήματος της χώρας, που ήταν ο διορισμός κυβερνήσεων της επιλογής των Ανακτόρων, συχνά προερχόμενων από την κοινοβουλευτική μειοψηφία. Η πρακτική εκείνη ακολούθηθηκε κατ' επανάληψη από τον Γεώργιο Α' στην αρχή της βασιλείας του και για περισσότερο από μία δεκαετία, Κώστας Χ. Χρυσόγονος, *Το Σύνταγμα του 1864: Μια αποτυχημένη απόπειρα να περιοριστεί η βασιλεία*, στο: ηλεκτρονικό tonima.gr/2013/12/28/, είδαμε 20/12/2018.

¹⁵¹ *Πατρίς*, 23 Νοεμβρίου/5 Δεκεμβρίου 1891.

Συνεχίστηκε επί μακρό η ανάλυση του Δ. Σφαέλλου στην *Πατρίδα*, επικαλούμενου τη δύναμη της ελευθεροτυπίας και της κριτικής σκέψης περί της ανάγκης αναθεώρησης του ελληνικού πολιτεύματος και της μεταρρύθμισής του επί το συντηρητικότερο, καθώς και της δυνατότητας του έξω ελληνισμού να πει τη γνώμη του και να συνδράμει προς αυτή την κατεύθυνση. Μετά τις τόσες θυσίες που προσέφερε στον βωμό της πατρίδας, όχι μόνο δικαιούται να συμμετέχει ενεργά στην πολιτική μηχανή, αλλά έχει επιβεβλημένο καθήκον¹⁵². Συμπληρωματικά στην πολιτειολογική προσέγγιση του *Βήματος* αιτιολογείται η συνταγματική δυσλειτουργία, αφού «επηδήσαμεν από του Άλφα εις το Ωμέγα και ενώ μόλις εγγινώσκομεν να χειριζώμεθα της αξίνης, ελάβομεν εις χείρας ξυράφιον αγγλικόν!» γράφει για το Σύνταγμα, το οποίο καλό μεν, ακατάλληλο δε για εκείνον που, ενώ έχει συνηθίσει «τα πλατοβράκια πώς αμέσως να φορέσει το φράνκο, τη ρενδικότα [...] αν δε θέλη να γελωτοποιηθή»¹⁵³.

Η *Πατρίς* προχωρά περισσότερο «εάν ο βασιλεύς Γεώργιος είχε ίσην προς την ευφύιαν την τόλμην, ευχερέστατον θ' απέβαινε αυτό ν' ανορθώση εις ακέραιον το στρεβλωθέν πνεύμα των θεσμών και να συγκρατήση επ' αγαθώ εις χείρας του την εξουσίαν ήν πρέπει να ασκή εν πάση βασιλευομένη χώρα ο μονάρχης. Μόνη διέξοδος και ύστατη σωτηρίας ελπίδα από την προϊούσα διάλυση του κράτους, θεωρούσε την γενναία και άμεση παρέμβαση»¹⁵⁴.

Όμως και αθηναϊκές εφημερίδες απευθυνόμενες στον ανώτατο άρχοντα Βασιλέα Γεώργιο, τον καλούν προ των ευθυνών του, γιατί «προσεπάθησε να μείνη εκτός του κύκλου της δράσεως και επομένως της ευθύνης [...]. Εν καιρώ πολιτικής καταγίδος ότε τα πάθη του όχλου αχαλινώτως εκρήγνυνται δίκην κεραυνού, οι κορυφαί ως επί το πλείστον προσβάλλονται. Ουδέποτε ο όχλος κατά την κρίσιμον ώρα ποιείται διάκρισιν των ενόχων ή των αθώων»¹⁵⁵. Στις 21 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου 1893, ανοιχτή επιστολή «Ελληνας πολίτου» προσκαλούσε τον βασιλιά να πράξει το σωστό στα ζητήματα της χρεωκοπίας, της απομάκρυνσης Τρικούπη. «Εις τον Θεόν! Ο βασιλιάς θα έπρεπε να δρα και όχι να περιμένει μόνο την θεία βοήθεια», όπως και ειρωνικά στις 12/24 Αυγούστου έγραφε ο Σίμου, όταν ο βασιλιάς αναχωρούσε για λουτρά «είμαι ήσυχος»,¹⁵⁶ μιας και δεν φαινόταν να εισακούστηκε

¹⁵² *Το Βήμα*, 16/28 Ιουνίου 1897.

¹⁵³ *Το Βήμα*, 19 Ιουνίου/1 Ιουλίου 1897.

¹⁵⁴ *Πατρίς*, 14/26 Αυγούστου 1891.

¹⁵⁵ *Πατρίς*, 5/17 Ιουνίου 1893.

¹⁵⁶ *Πατρίς*, 12/24 Νοεμβρίου 1893.

όταν στις 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου 1893 έγραφε «Ο Ελληνισμός Μεγαλειότατε Σε θέλει Βασιλέα υπό την πραγματικήν του ονόματος σημασίαν, και ουχί παιδικόν άθυρμα εις τας χείρας των φατριαρχών».

Ο βασιλεύς, που από το 1875 «περιορίζετο απονέμων χαρτοφυλάκια» κατά την *Πατρίδα*, έχει τη βούληση «και ενώ το υπουργείον Θεοτόκη υπόσχεται πολλά ουδεμίαν πίστιν θα εδίδομεν» για τις απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις, «διότι ότε ήτο υπουργός επί Τρικούπη, αυτός πρώτος ύβρισε τον ελληνικόν στρατόν και δι' αυτού συνωμολογούντο τα δάνεια δι' ων έφερον την Ελλάδα εις το χείλος της αβύσσου, κηρύξαντες την χρεωκοπίαν»¹⁵⁷. Η *Πατρίς*, «ουδεμίαν αφήκε ευκαιρίαν να παρέλθη χωρίς μεθ' απάσης της δυνάμεως αυτής να κηρύξη την ανάγκην της ενισχύσεως της βασιλείας εν Ελλάδι, επί σκοπώ σωστικής από της εθνοφθόρου των κομμάτων παντοκρατορίας απαλλαγής»¹⁵⁸. Αυτή η ίδια *Πατρίς*, εκδιωχθείσα από τη Ρουμανία το 1905, θα γίνει αντιβασιλική και φιλελεύθερη εφημερίδα των Αθηνών.

Στη Ρουμανία όμως, άμα τη εμφανίσει της *Πατρίδος*, η αντιπαράθεση των δύο μεγάλων ελληνόφωνων εφημερίδων εκδηλώθηκε και στο πολιτειακό, καθώς οι θέσεις της *Τριδος* έχουν περίπου έτσι: «[...]ισχυρίσθημεν ότι το Σύνταγμα ουδόλως πταίει, αν καταπατείται ασυστόλως [...]. Το Σύνταγμα κείμενον μεταξύ Μοναρχίας και Δημοκρατίας (μάλλον εννοούμενη ως λαοκρατία) θεωρείται νυν ως το σχετικώς προτιμώτερον. Την Μοναρχίαν το Ελληνικον έθνος δι' αγώνων υπερανθρώπων εσύντριψε [...] την Δημοκρατίαν ημείς τουλάχιστον δεν συνιστώμεν για τον ελληνικόν λαόν μέχρις ούτος μορφωθεί εντελώς και εννοήση ότι έχων δικαιώματα έχει και υποχρεώσεις». Αντιλαμβανόμαστε πως η *Τριδα* εννοεί το συνταγματικό πολίτευμα, απλώς ως μια εκδοχή της Βασιλείας, με παραχώρηση ορισμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων, όχι ως καθαυτό Δημοκρατία, ενώ η *Πατρίς* μάλλον έχει άλλη προσέγγιση. «Ποια άλλη εν τω κόσμω χώρα διοικείται οχλοκρατικώς, ως η Ελλάς; [...] Αλλά ποιον άλλο έθνος έστερξεν υπό τοιούτον αναρχικόν να στεγασθή πολίτευμα;».

Το πατριωτικό αίσθημα των απανταχού Ελλήνων, που εκφράζουν αυτές οι εφημερίδες του εξωτερικού, επιβάλλει όλοι να συμβάλλουν για να επανέλθει στην Ελλάδα η νομιμότητα και «δια πολιτεύματος αρμοδιωτέρου χαλιναγωγηθώσι τα ένστικτα του όχλου, όστις δια της εν τη πολιτεία επί τριάκοντα έτη ατυχούς δράσεως

¹⁵⁷ *Πατρίς*, 24 Μαΐου 1899.

¹⁵⁸ *Πατρίς*, 16/28 Φεβρουαρίου 1893.

του, κατέστησε υπό πολιτική έποψιν την Ελλάδα αληθή Σαχάραν»¹⁵⁹. Η *Ίρις* θεωρούσε φταίχτες της κακής διοίκησης αυτούς που δεν εφαρμόζουν σωστά το Σύνταγμα αλλά «ως μέσον σοφιστικόν μεταχειριζόμενοι και δημοκοπούντες προς τα ίδια συμφέροντα». Είναι υπέρ μιας συνταγματικής τροποποίησης, ώστε «να αφαιρεθώσιν αι γινόμεναι καταχρήσεις, αίτινες επέφερον τα ολέθρια αποτελέσματα και κατήντησαν την Ελλάδα τυραννούμενην ουχί υπό ενός Σουλτάνου, αλλ' υπό εκατοντάδος τοιούτων, όσοι καλούνται βουλευταί και δήμαρχοι». Χωρίς να διαφέρει όμως και πολύ από τις θέσεις της *Πατρίδος*, προτείνει «να νομιμοποιηθεί το αμετάθετον των υπαλλήλων», οι οποίοι βεβαίως προσλαμβάνονται με διαγωνισμό, «να περιορισθή η Βασιλική Χάρις» για τους εγκληματίες, «να περιορισθή η ψήφος, μη επιτρεπομένης εις τους αγραμμάτους και τους φερεοίκους». Εν κατακλείδι θεωρεί ότι οι συζητήσεις περί Συντάγματος είναι άσκοπες και επιπόλαιες και καλλιεργούνται από όσους δεν σκέφτονται τους υπόδουλους Έλληνες, όσους δεν σκέφτονται εθνικά, αδιαφορώντας για τις ελευθερίες οι οποίες αναδεικνύουν την διαφορά μεταξύ του ελεύθερου και του δούλου Έλληνα¹⁶⁰.

Μείζονα και μόνιμη αναγκαιότητα προβαλλόταν η αναδιοργάνωση του στρατού και η καθυστέρηση σε αυτό ερμηνευόταν ως αδυναμία πολιτικής βούλησης ή και αδιαφορία. Έπρεπε να επιτευχθεί προπαρασκευή των εθνικών δυνάμεων «παρά δια της φειδούς και των μεγίστων οικονομικών, και δυστυχώς οι νυν υπουργοί εξακολουθούν την ίδιαν μέθοδον, ην και επί Τρικούπη αυτοί οι ίδιοι ηκολούθουν και εφθάσαμεν εις την ατίμως δια της πτωχεύσεως [...] ο δε άτυχος διάδοχος προσδοκά ματαιώς την υποστήριξιν της κυβερνήσεως όπως ανταποκριθή εις την επιθυμίαν του Γένους»¹⁶¹. Θα γινόταν “Πατρίς Μεγάλη” αν είχε η Ελλάς επιπλέον 10 θωρηκτά, 10 καταδρομικά, 15 τορπιλοφόρα, 50 τορπιλοβόλα, αν είχε 50 χιλιάδας στρατού εις τα όπλα, ποτέ δεν θα ήρχετο ως ζητιάνα προ των εγχώριων δικαστηρίων εκλιπαρούσα ολίγα εκατομμύρια φράγκων, τα οποία φιλόπατρι αυτής τέκνον κατέλιπε κληρονομίαν, [...] αλλά είμεθα τέκνα κακομοίρας! [...] Θέλουμε να μας σέβονται τα έθνη και να μη μας αδικώσι. Πρέπει να επιδείξομεν γροθιά και όχι λόγια. Εις τούτο δε πρέπει να τείνωσιν αι ενέργειαι όλων των Ελλήνων των έσω και έξω, όπως καταστήσωμεν την πατρίδα ημών ισχυράν και Μεγάλην!». Η *Ίριδα*, από την αρχή της ίδρυσής της τα ίδια διακήρυττε. Ενθουσιωδώς χαιρέτισε την απόκτηση του

¹⁵⁹ *Πατρίς*, 6/18 Ιουνίου 1893.

¹⁶⁰ *Η Ίρις*, 26 Σεπτεμβρίου 1899

¹⁶¹ *Η Ίρις*, 22 Νοεμβρίου 1900.

«Ναύαρχος Μιαούλης» και αργότερα του «Ψαρά», αν και δεν επαρκούσαν για να αποτελέσουν αξιόμαχο στόλο¹⁶².

Το πολιτειακό ζήτημα επικαιροποιείται εν μέρει, όταν επικρατεί πολιτικά ο Ελ. Βενιζέλος, ο οποίος όμως υψώθηκε, αρχικά, υπερασπιστής του Στέμματος, δηλώνοντας ότι συμφέρον της Ελλάδας και του Ελληνισμού «ήτο όπως το Στέμμα παραμείνη άθικτον», εκπλήσσοντας τους αντιδυναστικούς οπαδούς του, ενθαρρύνοντας δε τους φιλοδυναστικούς φίλους της τάξεως¹⁶³. Η Ελλάδα του 1910 δεν ήταν ακόμη δημοκρατική, αστική κοινωνία. Ο λαός είχε γαλουχηθεί με την αντίληψη ότι η δημοκρατία είναι «κακοποιόν τέρας». Το εθνικό ζήτημα, κρητικό και μακεδονικό, δεν συγχωρούσε ριζικές εσωτερικές κρίσεις. Επί τη βάση των δεδομένων αυτών και της σχετικής αδυναμίας του Στρατιωτικού Συνδέσμου, δεν επιτρεπόταν ανατροπή της δυναστείας. Όφειλε όμως το Στέμμα να αναγνωρίσει την τάξη των πραγμάτων, όπως προέκυψε από την επανάσταση¹⁶⁴.

Στο παρελθόν και οι δύο εφημερίδες είχαν αφιερώσει λίγο χώρο και χρόνο στο ανατρεπτικό και επιζήμιο σοσιαλιστικό φαινόμενο. Για τον Κοινωνισμό του Μαρξ γράφεται ότι πρόκειται για ιδέες που δύσκολα στην Ελλάδα θα καρποφορήσουν. Μάλιστα η *Πατρίς* θεωρεί ότι οι κυβερνήσεις πρέπει να μεριμνήσουν κατά της εισβολής ιδεών τέτοιων που αποτελούν κίνδυνο και η «πατρίς ημών δυνηθήσεται ν' αποφύγη το μόλυσμα τούτο, όπερ άρδην απειλεί τα θεμέλια των υφισταμένων πολιτικοκοινωνικών οικοδομημάτων»¹⁶⁵. Οι νεοφανείς σοσιαλιστές στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αντιμετώπιζονταν ως παράφρονες¹⁶⁶. Αρκετά μεταγενέστερα, σε κύριο άρθρο η *Ιριδα* ασκεί κριτική στη διάδοση του Κοινωνισμού/Σοσιαλισμού στις ευρωπαϊκές χώρες, θεωρώντας το κίνημα και την ιδεολογία που το υποστηρίζει, μέσα από το πρίσμα του κατά πόσο θα μπορούσε να εκφράσει και να εξυπηρετήσει τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα. Καταλήγει αυστηρά ότι δεν μπορεί αυτό να αφορά τους Έλληνες, που δεν είναι πλήρως ελεύθεροι, όπως άλλοι ευρωπαϊκοί λαοί «ει δε βρίσκειται τις εξ αυτών εν ξένη χώρα χάριν των εμπορικών αυτού υποθέσεων, απολαμβάνει πλήρους υποστηρίξεως παρά των προξενικών αυτού Αρχών». Για τους Έλληνες δεν συμβαίνει το ίδιο, γιατί διατελούν

¹⁶² *Η Ίρις*, 14 Μαΐου 1901.

¹⁶³ Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της νεοτέρας Ελλάδος, 1821-1928*, Αθήνα 1930, τ. 2, σ.133-134.

¹⁶⁴ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα 1970, τ. 1, σ. 62.

¹⁶⁵ *Πατρίς*, 7/19 Μαρτίου 1891.

¹⁶⁶ *Πατρίς*, 20 Νοεμβρίου/2 Δεκεμβρίου 1891, Περί εγκληματικής δράσης και κινήματων αναρχικών στην Ευρώπη.

υπό δουλεία, «άρα αι κοινωνιστικάί αρχαί δεν ευρίσκουσιν επί του παρόντος έδαφος καλλιεργήσιμον εν Ελλάδι και ούτε είναι λογικόν να εύρωσιν απήχησιν παρ' ημίν χωρίς πρώτα να λυθώσι τα εθνικά ημών ζητήματα», από τη στιγμή που ο Κοινωνισμός πρώτιστα υποστηρίζει την παύση των πολεμικών δαπανών και την επικράτηση της ειρήνης παγκοσμίως¹⁶⁷.

Για να επανέλθουμε στο θέμα της διακυβέρνησης της Ελλάδας και της λειτουργίας του πολιτεύματος, όπως και οι εφημερίδες του Βουκουρεστίου, πρέπει να σχολιάσουμε την αξιομνημόνευτη εμμονή τους και να τη δούμε μέσα στα ιστορικά συμφραζόμενα της στιγμής. Απηχούν ένα γενικότερο κλίμα που επικρατεί εντός και εκτός Ελλάδας. Κοινός ο αγών που διεξάγουν, κατά τα γραφόμενα της υπεροπτικής, όπως εμφανίζεται εδώ, *Πατρίδος*, μόνες σχεδόν οι ελληνικές εφημερίδες του εξωτερικού, *Πατρίς* και *Νέα Ημέρα* Τεργέστης, «κατά του ελληνικού πολιτεύματος» των κομματικών φατριών και ταυτόχρονα υπέρ της εθνικής ιδέας των μεταρρυθμίσεων¹⁶⁸.

Η εδραίωση του δικομματισμού στην Ελλάδα, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, από τη μια αύξησε την πολιτική αντίληψη των Ελλήνων, από την άλλη καλλιέργησε την πόλωση και τον φανατισμό. Η Ελλάδα εκσυγχρονίζεται, αλλά παραμένει μακριά από τα ευρωπαϊκά ιδεώδη και τις προόδους. Οι παλαιοκομματικές αντιλήψεις δεν είναι εύκολο να εκλείψουν και οι δύο πολιτικές προσωπικότητες που ανταγωνίζονται για την εξουσία, Τρικούπης και Δηλιγιάννης, εκφράζουν μεγάλες μερίδες του πληθυσμού που έχει αρκετά διαφοροποιηθεί αλλά είναι σε μεγάλο βαθμό εγκλωβισμένος σε παρωχημένες νοοτροπίες για τη λειτουργία του κράτους. Ο αλτρωτισμός και η Μεγάλη Ιδέα επικαλύπτουν τις εσωτερικές αναγκαιότητες και απορροφούν την κοινωνική δυναμική.

Επιπλέον πρέπει να λάβουμε υπόψη και τις παραμέτρους που ορίζουν και διαμορφώνουν τις απόψεις των εφημερίδων που μελετάμε και παρουσιάζουμε, δηλαδή το πλαίσιο λειτουργίας κάθε εφημερίδας, τις προσωπικότητες που διαχειρίζονται το μέσο και εκφράζουν τις κυρίαρχες θέσεις. Επί παραδείγματι, ο ιδρυτής και συντάκτης της *Πατρίδος*, Σπ. Σίμος έχει μια προϊστορία ως «πολεμικός» κατά των κομμάτων¹⁶⁹ δημοσιογράφος στην Αθήνα, «φυγάς» όπως τον χαρακτήρισε η *Τριδα*, διάττων αστέρας στην παραδοσιακή δημοσιογραφική πιάτσα της

¹⁶⁷ *Η Τρις*, 11 Σεπτεμβρίου 1911.

¹⁶⁸ *Πατρίς*, 11/23 Μαρτίου 1893.

¹⁶⁹ Κ. Μάγερ, *Ιστορία, ό.π.*, τ. 2, σ. 79.

ελληνόφωνης κοινότητας στο Βουκουρέστι, αμφιβόλου παρελθόντος, άλλαξε πολλές φορές πολιτικές θέσεις και αντιλαμβάνεται τη δημοσιογραφία ως κριτική ή ως υποστήριξη. Η *Ιριδα*, γέννημα θρέμμα της κοινότητας, διακρίνεται από σταθερότητα και ελληνοφοροσύνη. Δεν κάνει για να κάνει αντιπολίτευση, είναι πιο μετριοπαθής και ρομαντική. Για αυτό απογοητεύεται από τους Έλληνες πολιτικούς, όταν σχολιάζει καυστικά και με δριμύτητα την πολιτική ανεπάρκεια και ανεντιμότητά τους, και για αυτούς του παρόντος αλλά και του παρελθόντος, που υπονόμευσαν τα εθνικά ιδεώδη και δεν στάθηκαν άξιοι της αποστολής τους ούτε αντάξιοι του λαού του ελληνικού, «που είναι λαός ο ευγενέστερος, ηρωικότερος και μάλλον φιλόανθρωπος όλων»¹⁷⁰.

Όποτε η ελληνική Βουλή άνοιγε, ήταν βέβαιο ότι οι πολιτευτές πάλι θα αντιδικούσαν με ταπεινές έριδες και μακροσκελείς λόγους, για άνευ σημασίας ζητήματα, αντί να παρακολουθούν τα ευρωπαϊκά τεκταινόμενα και να αφουγκράζονται όσα επιάζονται στις ευρωπαϊκές αυλές, όπου προοικονομούνταν μεγάλες περιπέτειες για το μέλλον. Εφόσον ο Τρικούπης «πολλά διήλθεν άστεα και πολλών ανδρών νόας έγνω, ο δε Δηλιγιάννης από της επισήμου αυτού θέσεως επί πολλών επίσης διεφώτισθη σημείων»¹⁷¹, δεν θεωρούνταν ανάξιοι, ανίδεοι ή πολιτικά άχρηστοι. Άλλων ηθικών αρετών στερούνται. Η Ελλάδα αναμένει από τους πολιτικούς πολυπόθητες και υποσχεμένες μεταρρυθμίσεις, που ακόμα δεν υλοποιήθηκαν, και έτσι αυτοί θυσιάζουν το παρόν και το μέλλον της Ελλάδος. Πολύ χειρότερα και επί ημερών Θεοτόκη «η τρικουπική σπείρα, ήτις μόνον τους οπαδούς της περιποιείται, μόνον τα κοπέλια της ευχαριστεί, έφερε την Ελλάδα εις την ατίμωσιν και τον εξευτελισμόν δια της απρονοησίας και της πτωχεύσεως και έφαγε και αυτόν τον αρχηγόν της Τρικούπην, εξακολουθεί και σήμερα το καταστρεπτικόν της έργον, παρασκευάζουσα τον τάφον της πατρίδος»¹⁷².

Η Ελλάδα φαινόταν απαθής στις εξελίξεις στη Χερσόνησο του Αίμου και στις τεράστιες προόδους άσημων άλλοτε ανταγωνιστών στον χώρο αυτό. Βούλγαρης, Κουμουνδούρος, Ζαΐμης, Δεληγιώργης, Τρικούπης και Δηλιγιάννης, όλοι αποδείχθηκαν ανεπαρκείς προς τις απαιτήσεις των περιστάσεων. Η *Πατρίς* λοιπόν θέτει το ζήτημα σε δημόσια συζήτηση. Δεν έχανε ευκαιρία να στηλιτεύει τη πολιτική ανεπάρκεια των πολιτευόμενων στην Αθήνα, όμως σταδιακά θα γίνει σαφής η

¹⁷⁰ Η *Ιρις*, 22 Αυγούστου 1900. Μια τακτική στήλη της φέρει τίτλο «Οι Πολιτικοί της Ελλάδος».

¹⁷¹ *Πατρίς*, 23 Οκτωβρίου/4 Νοεμβρίου 1891.

¹⁷² Η *Ιρις*, 22 Αυγούστου 1900.

τρικουπική της τοποθέτηση, παρακολουθώντας ανελλιπώς και επιδοκιμαστικά την κυβερνητική πολιτική, τα νομοθετήματα και τα νομοσχέδια¹⁷³.

Ο έξω ελληνισμός κάποιες φορές έφτασε στον μηδενισμό για τη μητρόπολη, για το πολίτευμα της Ελλάδας. Χαρακτηριστικά αποτυπώνεται στο παρακάτω χωρίο η εικόνα που έχει η *Πατρίς* για την Ελλάδα: «Αλλ' αν ο κ. Γ. Θεοτόκης έχη ιδιαίτερους λόγους να επιδιώξει εντός της παρούσης Συνόδου, δικαίωμά του είνε. Δι' ημάς, εν τη συνειδήσει των οποίων θεωρείται προ πολλού πλέον χρεωκοπήσαν το κοινοβουλευτικόν είδος, το οποίον δίπει τα της χώρας, η απόπειρα του κ. Γ. Θεοτόκη δεν έχει απολύτως καμμίαν σημασίαν. Διότι είτε ψηφιζομένου είτε μη του νέου κανονισμού της Βουλής, δεν έχομεν να περιμένωμεν τίποτε καλλίτερον δια την χώραν και το Έθνος [...]. Εκείνο το οποίον επέλειψε δια την Ελλάδα και λείπει ακόμα και δεν φαίνεται δυστυχώς επί ουδενός σημείου του πολιτικού ορίζοντος, είνε ο υγιής νους, ο πρακτικός νους, από του οποίου ν' απορρεύση η ορθή περί των πραγματικών της χώρας αναγκών αντίληψις και η φιλόπατρις περί αυτών μέριμνα [...]. Το ελληνικό Κράτος δεν έχει κατ' ουδένα γνωστόν και ανεγνωρισμένον κανόνα, ούτε διοίκησιν, ούτε ασφάλειαν, ούτε δικαιοσύνην, την πρέπουσαν, κράτος το οποίο απομυζά ως βδέλλα το αίμα του λαού, χωρίς να δύναται να δώση τίποτε ως αντάλλαγμα»¹⁷⁴. Η τάση είναι η συντηρητικοποίηση και δεν επικροτεί άλλες λύσεις, πιο ριζοσπαστικές. Γύρω στα 1900 αναρχο-σοσιαλιστικές κινήσεις είχαν κάποια επιτυχία ανάμεσα στον αγροτικό πληθυσμό της Πελοποννήσου. Την κοινωνική αναταραχή στην Αθήνα τροφοδοτούσαν η δραστηριοποίηση των μικροαστικών σωματείων, οι αυξημένες πιέσεις από τα προβλήματα της μετανάστευσης, οι κινητοποιήσεις των φοιτητών, η αρθρογραφία του Τύπου. Τα οικονομικά αίτια της αγανάκτησης και της επιθετικότητας όλων αυτών των ανθρώπων δημιούργησαν έτσι την κοινωνική βάση για τον διστακτικό λαϊκισμό των στρατιωτικών¹⁷⁵. Η εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί ήρθε ως συσσωρευμένη αντίδραση. Δυστυχώς, εκείνη την περίοδο δεν κυκλοφορούν οι ελληνόγλωσσες εφημερίδες, λόγω της ρήξης των διπλωματικών σχέσεων, και δεν έχουμε άμεση επαφή με την πρόσληψη του κινήματος από τον έξω ελληνισμό στη Ρουμανία.

Η εποχή του Διχασμού, υπήρξε σκληρή για την Ελλάδα. Δίχασε πολιτικούς, στρατιωτικούς, Τύπο, κοινωνία. Δεν δίχασε τον ελληνόγλωσσο Τύπο στη Ρουμανία,

¹⁷³ *Πατρίς*, 15/27 Ιουλίου 1892.

¹⁷⁴ *Πατρίς*, 23 Απριλίου/6 Μαΐου 1906.

¹⁷⁵ Γεώργιος Δερτιλής, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση, 1880 - 1909*, Αθήνα 1977, σ. 200-202.

από τη μια γιατί είναι ελάχιστα τα έντυπα που επιβιώνουν και κυκλοφορούν και από την άλλη, όσα υπάρχουν, παραμένουν μακριά από το ρεύμα που συμπαρέσυρε τα πάντα στην Ελλάδα, ενώ κατά εντυπωσιακό τρόπο πετυχαίνουν να διατηρήσουν τις ισορροπίες, γιατί δεν έχασαν ποτέ το δικό τους εθνικό φάρο, τον αλυτρωτισμό. Μόνον η *Ιρις* και το *Έθνος* μάς πληροφορούν για αυτή την εποχή. Σχετικά θα αναφερθούμε στο κεφάλαιο για τις κρίσεις των ελληνόγλωσσων εφημερίδων στο πρόσωπο του πολιτικού Ελευθέριου Βενιζέλου.

Ε΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Πολιτικοί και πολιτικές:

Χαρίλαος Τρικούπης, «ο διαπρεπής πολιτικός», Θεόδωρος Δηλιγιάννης, «ο πατριωτικός» και «οι λοιποί πολιτευταί της Ελλάδος»

Κάποτε, ως γραμματέας της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο, (1862-1863), ο Χ. Τρικούπης φέρεται να είχε απαντήσει σε ερώτημα του τότε Άγγλου πρωθυπουργού, λόρδου Πητ, ότι, εάν η Αγγλία ποτέ σκεφθεί τη διάλυση της Τουρκίας, πρέπει αυτή να αντικατασταθεί από την Ελλάδα¹⁷⁶. Μεγάλες προσδοκίες ή κούφια πολιτικά λόγια ενός χαρισματικού και φιλόδοξου ευρωπαϊστή πολιτικού; Όπως είναι φυσικό ήταν μεγάλες και οι προσδοκίες που δημιούργησε το πρόσωπο αυτό, του οποίου η σταδιοδρομία εξελίσσεται στον πολιτικό στίβο της πολύ μικρής ακόμα Ελλάδας. Όσα σχετίζονται με τον δραστήριο πρωθυπουργό Χ. Τρικούπη, ενδιαφέρουν ιδιαίτερος και τον έξω ελληνισμό. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας και η άμεση ανάγκη νομικής ρύθμισης του καθεστώτος των νέων επαρχιών, που έπρεπε να εκπροσωπηθούν στο κοινοβούλιο, οδήγησαν στη διάλυση της βουλής και στην προκήρυξη νέων εκλογών, που διεξήχθησαν από τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο στις 20 Δεκεμβρίου 1881. Κύριος αντίπαλός του τότε ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης του «Νεωτερικού κόμματος», γύρω από τον οποίο είχε συσπειρωθεί το μεγαλύτερο μέρος της αντιπολίτευσης.

Έτσι εγκαινιάζεται η τέταρτη πρωθυπουργία του Χ. Τρικούπη, που για πρώτη όμως φορά στηριζόταν σε συμπαγή κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ανοίχθηκε η νέα περίοδος στην οποία κυριάρχησε απόλυτα σχεδόν η προσωπικότητά του. Για 13 σχεδόν χρόνια -ως τον Ιανουάριο του 1895- ο Τρικούπης ήταν σχεδόν συνεχώς πρωθυπουργός: δεν παρέδωσε την εξουσία στους αντιπάλους του παρά τρεις μόνο φορές και για διάστημα που δεν ξεπερνούσε στο σύνολό του τα τρία χρόνια, σφραγίζοντας έτσι μια ολόκληρη εποχή. Χρειάστηκε αρκετός καιρός για να ανασυμπτυχθεί η αντιπολίτευση γύρω από τον διάδοχο του Κουμουνδούρου, τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Ο Τρικούπης θα σημειώσει τις μακρότερες πρωθυπουργίες, θα ξεπεράσει τα τρία χρόνια χαρακτηρίζοντας τη νέα περίοδο στην ελληνική

¹⁷⁶ *Η Ήρις*, 15 Μαΐου 1920.

κοινοβουλευτική ιστορία. Το μεταρρυθμιστικό-νομοθετικό του έργο, είναι εντυπωσιακό¹⁷⁷.

Για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, στην Ελλάδα έχουν συντελεστεί οι κοινωνικές εντάσεις που υποδεικνύουν ταυτόχρονα το εύρος και τη σημασία των αλλαγών, οι οποίες έγιναν ιδιαίτερα αισθητές στα αστικά κέντρα. Αν ο αγροτικός χώρος αποτελούσε πηγή δυστροφίας και αντίστασης σε κάθε νεωτερισμό, οι πόλεις, και ιδίως η πρωτεύουσα, η Αθήνα, αποτέλεσαν σε γενικές γραμμές νησίδες ρήξης με το παρελθόν. Η συγκρότηση του διοικητικού μηχανισμού οδήγησε στη σταδιακή διαμόρφωση μιας νεοφανούς και ταυτόχρονα πολυάριθμης κοινωνικής ομάδας, των δημόσιων υπαλλήλων. Η ανάπτυξη του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα παραγωγής και η σταδιακή κατίσχυση της μισθωτής εργασίας διέυρυναν την παρουσία των μεσαίων στρωμάτων, ενώ δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση εργατικών στρωμάτων. Οι νέες αυτές κοινωνικές κατηγορίες ενστερνίζονταν καινούριες αξίες (όπως εγγραμματοσύνη), ενώ οργάνωναν την καθημερινότητά τους υιοθετώντας διαφορετικά (δυτικότροπα) πρότυπα στην ιδιωτική και κοινωνική ζωή. Πρόκειται ασφαλώς για μια διαφορετική όψη της ελληνικής κοινωνίας, η οποία, τον 19^ο αιώνα, βίωσε μια θεμελιακή αντινομία, που σχηματικά θα μπορούσε να αποδοθεί ως συνύπαρξη παλιού και νέου, παραδοσιακού και σύγχρονου. Η αντινομία αυτή διαπερνά συνολικά την κοινωνία, την (ανα)διαμορφώνει και συνακόλουθα συνιστά το βασικό χαρακτηριστικό της.

Η ανάπτυξη απαιτούσε, μεταξύ άλλων, έργα υποδομών¹⁷⁸. Ο πρώτος που πέτυχε να εφαρμόσει ένα φιλόδοξο πρόγραμμα κατασκευής μεγάλων δημόσιων έργων ήταν ο Χ. Τρικούπης. Ωστόσο, τα ποσά που δαπανήθηκαν για την πραγματοποίηση των έργων επιβάρυναν τον κρατικό προϋπολογισμό και απορρόφησαν σημαντικό μέρος των εξωτερικών δανείων, γεγονός που συγκαταλέγεται στα αίτια που οδήγησαν ή τουλάχιστον επιτάχυναν την κρίση του 1893. Οι μεταρρυθμιστικές του προσπάθειες διευκολύνθηκαν έμμεσα από τη μεταστροφή της εξωτερικής πολιτικής του που στόχευε στην περαιτέρω σύσφιγξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων μέσα από την ελληνο-βρετανική διπλωματική

¹⁷⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη, 1882-1895, στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. 14, σ. 14-16.

¹⁷⁸ Για το πολιτικό έργο του Χαρίλαου Τρικούπη χρησιμοποιήσαμε το *Χαρίλαος Τρικούπης. Η ζωή και το έργο του*, Συλλογικό έργο, επιμ. Αικατερίνη Φλεριανού, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1999.

προσέγγιση. Διερευνά ρεαλιστικότερους προσανατολισμούς στις διαβαλκανικές σχέσεις σε σχέση με το Ανατολικό Ζήτημα και δη τη Μακεδονία¹⁷⁹.

Εδώ θα δούμε ποια οπτική υιοθετούν τα ελληνόφωνα μέσα ενημέρωσης της Ρουμανίας για έναν πολιτικό, ο οποίος ρητά στράφηκε προς το παροικιακό κεφάλαιο και επιδίωξε την προσέλευσή του. Η κραταιά αλλά αμερόληπτη, όπως διατείνεται συνεχώς, *Τριδα* δεν είναι τρικουπική εφημερίδα. Προσπαθεί συνειδητά να κρατά αποστάσεις από τον κομματισμό, χωρίς να το επιτυγχάνει βέβαια απολύτως, ούτε θα ήταν δυνατόν αυτό. «Βλέπομεν τον αντιπολιτευόμενον τύπον μανιωδώς επιπίπτοντα κατά του Τρικούπη και παριστώντα αυτόν ως τον κακόν της Ελλάδος δαίμονα, ότι αυτός ωθεί την Πατρίδα εις το βάραθρον [...] υποστηρίζων άλλους, ο πολιτικός βίος των οποίων είναι ούτω ζοφερός. [...] πλήρης αναισχυντία και θρασύτης». Δεν μηδενίζει όμως τους πολιτικούς του παρελθόντος ούτε τους σύγχρονους, «διότι δεν ήσαν οι κατάλληλοι του έθνους άνδρες, όπως οδηγήσωσιν αυτό εις τον προορισμόν του. Όσον ηδυνήθησαν τόσον έπραξαν»¹⁸⁰. Επί του παρόντος θεωρεί ότι ο Τρικούπης είναι καλός πολιτευτής και θα γίνει καλύτερος «οπότεν αποκτήση πείραν ικανή, ουδείς το αρνείται. Αλλ' όμως δεν είναι ο μόνος εν Ελλάδι»¹⁸¹.

Η διεύθυνση του εντύπου δεν επιθυμεί να ταυτιστεί κομματικά, αλλά δεν κρύβει πως τρέφει ιδιαίτερο σεβασμό για τον Δηλιγιάννη. «Λένε ότι η Ελλάς δεν έχει άλλον, παρά τον Τρικούπην. Ημείς απ' εναντίας εκηρύξαμεν ότι η ιδέα αυτή είναι ύβρις προς την Ελλάδα, ήτις ουδέποτε έπαυσε γεννώσα μεγάλους άνδρας». Προς επίρρωση αυτού αναφέρει ότι η κυβέρνηση του Δηλιγιάννη καταδίωξε αμείλικτα τη φυγοδικία και το λαθρεμπόριο και εισήγαγε νομοσχέδια για τη βελτίωση του φορολογικού συστήματος. Βρήκε χρήματα ώστε να διοργανώσει τον στόλο «ώστε η Ελλάς να παρουσιάζεται ευπρόσωπος προς διεκδίκησιν των εθνικών δικαιωμάτων»¹⁸². Ο αντι-αγγλισμός του κόμματος αυτού έγινε ακόμα πιο έκδηλος, όταν αργότερα άρχισε να εγκαταλείπει και τη Ρωσία και τη Γαλλία, προκειμένου να βρεθεί στην ίδια πλευρά με το ανερχόμενο στρατόπεδο της κεντρικής Ευρώπης και ειδικότερα με τη Γερμανία. Στο αντι-τρικουπικό στρατόπεδο συσπειρώθηκαν τα στοιχεία του εγχώριου μικρο-αστισμού. Ολόκληρο το απρόσωπο πλέγμα σχέσεων γύρω από το κράτος και την πολιτική εξουσία, προσπάθησε να αποτρέψει τον

¹⁷⁹ Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος επίτομη – συνθετική, Από τη γένεση του νέου ελληνισμού (1204) στη σύγχρονη Ελλάδα (2000)*, Αθήνα 2005, σ. 285.

¹⁸⁰ *Η Ίρις*, 17 Αυγούστου 1883.

¹⁸¹ *Η Ίρις*, 29 Οκτωβρίου 1891.

¹⁸² *Η Ίρις*, ό.π.

επιδιωκόμενο (από τον Τρικούπη) έλεγχο του μεγάλου ιδιωτικού κεφαλαίου. Οι αντιτρικουπικοί δεν ήταν εναντίον του κεφαλαίου, αλλά ήθελαν να το θέσουν υπό τον έλεγχο της κρατικής μηχανής. Ο δηλιγιαννισμός, στην προσπάθειά του να εμποδίσει το τρικουπικό έργο, κατέληξε να διαμορφώσει στην πράξη ένα πρόγραμμα με αναφορές όχι στο παρελθόν, αλλά στο παρόν και στο μέλλον. Το πρόγραμμα αυτό αντιτίθεται στο τρικουπικό, αλλά αυτό δε σημαίνει και ότι επιδίωκε το γύρισμα της ιστορίας προς τα πίσω. Αντίθετα, επιδίωκε έναν ορισμένο κοινωνικό εκσυγχρονισμό, με άξονα της όλης προσπάθειας το κράτος¹⁸³.

Με αγανάκτηση για τη σκληρή κριτική που ασκείται στον λαοφιλή Δηλιγιάννη αναφωνεί η *Τρις*: «Και το κάτω της γραφής δεν είναι υπηρέτης των εθνοκάπηλων Άγγλων, όπως ο Τρικούπης» με τα πομπώδη προγράμματα. Ο Τρικούπης με τον προγραμματικό του λόγο ήταν ο εκφραστής των νέων ιδεών. Η πολιτιστική του γραμμή αποτελούσε το πιστεύω της ανερχόμενης αστικής τάξης, που έκανε τα πρώτα βήματα προς την εκβιομηχάνιση της χώρας. Χρειάζονταν πρώτες ύλες. Χρειάζονταν προ παντός αμαξιτοί δρόμοι και σιδηρόδρομοι. Χρειάζονταν αναδιοργάνωση του στρατού. Χρειάζονταν νέα τεχνικά έργα. Αλλά, για να εκτελεστεί και πραγματοποιηθεί ένα τέτοιο πρόγραμμα, έπρεπε να περικοπούν κρατικές δαπάνες. Να πραγματοποιηθεί το ισοζύγιο του προϋπολογισμού. Να προσελκυσθούν ελληνικά και ξένα κεφάλαια. Κι ακόμα να μπουν και νέοι φόροι και να προστατευθεί η εγχώρια βιομηχανία¹⁸⁴. Η *Τρις* είναι πολύ επιφυλακτική να δώσει πίστη σε τέτοια μεγαλεπήβολα αλλά δαπανηρά σχέδια, αποστασιοποιείται πάντως, αναγνωρίζοντας ότι αμφότεροι «εισίν Έλληνες και πατριώται, και αν αυτοί φατριάζουσι ημείς ουδόλως δικαιούμεθα να μιμούμεθα αυτούς». Θεωρεί ότι ο Τρικούπης διαδέχθηκε τον Κουμουνδούρο τυχαία, ότι δεν έχει ουσιαστικά πρόγραμμα, ούτε πολιτικό σχεδιασμό και ότι η πολιτική του χαρακτηρίζεται από παλινωδίες «διαλύσας τον στρατόν, δι' όπερ ημείς πρώτοι ηλέγξαμεν αυτόν [...]. Ο Τρικούπης εκήρυξεν ότι η Ελλάς έχει ανάγκην να η έτοιμος δια ξηράς και θαλάσσης [...] προς τον σκοπόν δε τούτον ηύξησε τους φόρους, ίδρυσε μονοπώλειον και συνομολόγησεν δάνεια μεγάλα και δυσανάλογα με το σώμα της Ελλάδος»¹⁸⁵. Διαπιστώνει ότι τα χρήματα συγκεντρώθηκαν με όλα αυτά τα δυσβάσταχτα μέσα, όμως δεν αξιοποιήθηκαν, αλλά γενικά ο εν λόγω πολιτικός βρήκε ευνοϊκές περιστάσεις, για αυτό και η *Τρις*

¹⁸³ Κώστας Βεργόπουλος, «Τα δύο κόμματα», στην : *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, τ. 14, σ. 23-24.

¹⁸⁴ Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα 2007, τ. 12, σ. 382.

¹⁸⁵ *Η Τρις*, 6 Νοεμβρίου 1884.

ευελπιστεί ότι θα δειχθεί άξιος του προορισμού του και των προσδοκιών του ελληνικού έθνους, σύμφωνα με το «αρχήν άνδρα δείκνυσιν». Ο Τρικούπης¹⁸⁶ είχε και το χρέος να πραγματοποιήσει τη Μεγάλη Ιδέα. Όμως, κατά την *Τριδα*, αυτός προτίμησε να στρέψει την προσοχή του στα οικονομικά και τα εσωτερικά πράγματα, αναγκαία βέβαια και τούτο, κατά αυτήν, για μια πολιτισμένη κοινωνία, με τη διαφορά ότι «τοιαύτα ήτο όμως δύναται να γίνωνται εν καιροίς ομαλοίς, ουχί δε οπότε έτεροι ξένοι και αλλόφυλοι απειλούσιν ένοπλοι να καταλάβωσι την γην των πατέρων μας». Ο Τρικούπης «εδείχθη μικρεπίβουλος, και παραμελήσας τας στρατιωτικές δυνάμεις του έθνους ευρέθη ως οι μωραί παρθένοι άνευ λαμπάδων κατά την έλευσιν του νυμφίου»¹⁸⁷. Η εφημερίδα τον κρίνει αυστηρά και είναι πολύ επιφυλακτική απέναντί του, γιατί, πέραν των λόγων, στα έργα δεν αποδείχθηκε ότι περιλάμβανε στις προτεραιότητές του μεγαλοϊδεατική πολιτική, όπως έχει εκτιμήσει η *Τρις*, «Εν Βελιγράδι¹⁸⁸ ο κ. Τρικούπης απεφάνθη υπέρ της Ανατολικής Ομοσπονδίας», αλλά πριν και μετά σιωπά¹⁸⁹.

Η οικονομική πολιτική του Χ. Τρικούπη, τα σημαντικά δημόσια έργα που θεμελίωσε, η εξωτερική πολιτική του, μηδενίζονται από την *Τριδα* μπροστά στην, κατά τη γνώμη της, αδιαφορία του για το Κρητικό ζήτημα ή για το ότι οι Βούλγαροι απειλούν Θράκη και Μακεδονία. Ο Τρικούπης ως υπουργός και ως πρωθυπουργός ταξίδεψε στις βαλκανικές περιοχές, άσκοπα όμως, αφού δε μελέτησε και δεν πήρε πολιτικά μαθήματα. Επιπλέον τον κατηγορεί η εφημερίδα ως καιροσκόπο και δημοκόπο, που η διεθνής του πολιτική είναι άνευ περιεχομένου, και περιστασιακά αναφέρεται σε μεγαλοϊδεατικές προοπτικές της Ελλάδας, που σημαίνει ότι δεν πιστεύει στην Ανατολική Ομοσπονδία¹⁹⁰. Γνωρίζουμε ότι ο Τρικούπης έστρεψε την πολιτική δράση στην εσωτερική αναδιάρθρωση και, από τη σκοπιά της εξωτερικής πολιτικής, στόχος του ήταν το κράτος δικαίου, που θα ασκούσε πολιτική ισχύος και μπορούσε να αντιπαραθέσει, στις αλυτρωτικές βλέψεις άλλων εθνών, ένα επεκτατικό πρόγραμμα επιβάλλοντας τις διεκδικήσεις του με πολέμους. Αλλά η πραγματοποίηση του προγράμματος της απελευθέρωσης των αλύτρωτων ομοεθνών, το οποίο μετά την

¹⁸⁶ Οι πρωθυπουργικές θητείες του Χαρίλαου Τρικούπη: 10 Μαρτίου 1880 – 13 Οκτωβρίου 1880, 3 Μαρτίου 1882 – 19 Απριλίου 1885, 9 Μαΐου 1886 – 14 Οκτωβρίου 1890, 10 Ιουνίου 1892 – 3 Μαΐου 1893, 30 Οκτωβρίου 1893 – 12 Ιανουαρίου 1895. Χαρίλαος Τρικούπης Έκθεση ιστορικών κειμηλίων της οικογένειας Τρικούπη, Έκδοση και ανάρτηση στο: www.hellenicparliament.gr/.

¹⁸⁷ *Η Τρις*, 26 Οκτωβρίου 1890.

¹⁸⁸ «Περιηγήθη τας πρωτευούσας κρατών τινων της Ανατολής. Ήτο εις Βελιγράδιον, και εκείθεν μετέβη εις Σόφιαν. Ελέγετο δε ότι θα έλθη ενταύθα» αλλά τελικά δεν επισκέφθηκε το Βουκουρέστι.

¹⁸⁹ *Η Τρις*, 23 Ιουνίου 1891.

¹⁹⁰ *Η Τρις*, 23 Ιουνίου 1891.

ανατολική κρίση τονιζόταν ιδιαίτερα από την ελληνική προπαγάνδα, βρισκόταν ακόμα πολύ μακριά και έτσι μόνο ο εσωτερικός εκσυγχρονισμός μπορούσε να μεταφραστεί σε πρακτική κυβερνητική πολιτική¹⁹¹.

Όχι με πολλή πεποίθηση, και με δόση ειρωνείας, οι *Σύλλογοι* παρουσίασαν «νέα σημαία ήν ύψωσε ο Τρικούπης, θέλων να ξεπεράσει τον μέγα Ιταλό πολιτειολόγο Μιγκέτ, ός δεν το εκατόρθωσε, να σώση τον υπουργόν από τους όνυχας του βουλευτού. [...] Όλην την φοβεράν δικατατορίαν, την οποίαν εξασκεί εις την Ελλάδα ο πρωθυπουργός, την αφαιρεί από τον εαυτό του και την μοιράζει εις τας διαφοράς εξουσίας»¹⁹². Αν και με επιφύλαξη, οι απόδημοι εύχονται να ευοδωθούν αυτά τα νεοφανή προγράμματα, για να σωθεί το βασίλειο και να αναπνεύσει ο υπόδουλος ελληνισμός. Συνταιριάζουν πολιτικό και εθνικό πρόγραμμα, αφού σημαία του Τρικούπη ήταν πρώτα το κράτος να γίνει άξιο και μετά να προβεί σε ενέργειες για τη διεκδίκηση των εθνικών δικαίων, και καταλήγουν πάντα στο κεντρικό διακύβευμα του παροικιακού ελληνισμού, σε σχέση με την πορεία της πατρίδας, που είναι ο αλυτρωτισμός.

Η Μεγάλη Ιδέα γίνεται η λύδια λίθος όπου αναμετρά η *Τρις* την επάρκεια και τη μεγαλοσύνη του πολιτικού αρχηγού της Ελλάδας. Για αυτό το λόγο εκτιμά περισσότερο τον Δηλιγιάννη με το «Εθνικόν κόμμα», ο οποίος υπόσχεται να διοργανώσει τις εθνικές δυνάμεις, χωρίς να παραμελήσει τα λοιπά εσωτερικά έργα. Η ελληνική δημοσιογραφία και ιστοριογραφία αντιπαραθέτει αυτόν τον πολιτικό Θεόδωρο Δηλιγιάννη – ο οποίος έγινε τρεις φορές πρωθυπουργός νικώντας τον Τρικούπη και ο οποίος δρομολόγησε πολιτικές εξελίξεις την τελευταία εικοσιπενταετία του περασμένου αιώνα – στον Μεσολογγίτη πολιτικό, παρουσιάζοντάς τον αδίκως άλλοτε ως ανεργάτιστο πολυλογά, άλλοτε ως διαλυτικό δημαγωγικό στοιχείο, σε κάθε περίπτωση ως αρνητικό σημείο αναφοράς. Αυτή η αρνητική κρίση, κατά τον G. Hering, δεν αντιστοιχεί στην προσωπικότητά του, ούτε μπορεί να εξηγήσει τις μεγάλες πολιτικές επιτυχίες και ήττες, τις συμπάθειες στα λαϊκά στρώματα και τις εντάσεις στο κόμμα του. Είναι αλήθεια ότι ο Δηλιγιάννης είχε μεριμνήσει και για την επίλυση σημαντικών κοινωνικών θεμάτων¹⁹³.

¹⁹¹ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μτφ. Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα 2008, τ. 1, σ. 564.

¹⁹² *Σύλλογοι*, 27 Ιανουαρίου/8 Φεβρουαρίου 1891.

¹⁹³ Gunnar Hering, *ό.π.*, σ. 584-585, Στον Δηλιγιάννη οφείλουμε τη μεγάλη έκδοση της ελληνικής νομοθεσίας από το 1833 μέχρι το 1876.

Μετά την οριστική πτώση του Τρικούπη στα 1895, ο Δηλιγιάννης επιχείρησε, για πρώτη φορά, τη μερική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών υπέρ των καλλιεργητών τους. Στα 1896, κατέθεσε στη Βουλή πέντε νομοσχέδια, τα οποία πρόβλεπαν την απαλλοτρίωση του 1/8 των τσιφλικιών Θεσσαλίας και τη σύσταση ενός ειδικού ταμείου γεωργικής πίστης για τις χρηματοδοτικές ανάγκες των κολληγικών οικογενειών. Πλην όμως, η προτεινόμενη σοβαρή μεταβολή της κυβερνητικής πολιτικής δεν έγινε δεκτή από τη Βουλή, όπου οι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας είχαν τόσο ισχυρά στηρίγματα, ακόμη και εντός του κυβερνώντος δηλιγιαννικού κόμματος¹⁹⁴.

Στον στίβο της εθνικής ιδέας ο Δηλιγιάννης καταδείκνυε μεγαλοσύνη, ώστε φαίνεται αδιανόητο «τινάς καταδικάζοντας αυτόν εκ προοιμίων και παρορώντας ότι η οικογένεια Δηλιγιάννη από διακοσίων ετών πρωτηγωνίσθη υπέρ των εθνικών συμφερόντων και προσέφερεν εκατόμβας εις τον βωμόν της Πατρίδος και της ελευθερίας»¹⁹⁵. Αφού έχει παραμείνει ο μόνος ζων, πραγματικός πολιτικός, στην ελληνική πολιτική «επί εν έτος κατηναλώθη πολύτιμος χρόνος με τα ανακτορικά υπουργεία Θεοτόκη-Ζαΐμη παρανόμως και άνευ εθνικής βουλήσεως [...] το νέον υπουργείον οφείλει να αναστηλώση τους καταπατηθέντας συνταγματικούς θεσμούς, να περιστείλη την σπατάλην του εθνικού πλούτου. [...] Ευτυχώς το πρόγραμμα του κ. Θ. Δηλιγιάννη υπόσχεται πάντα ταύτα και δια τούτο η πλειοψηφία του έθνους παραδέχεται αυτό. [...] Πεποίθαμεν δε ότι ο πολύπειρος γέρος του Μορηά θα δικαιώση τας προσδοκίας παντός του ελληνισμού»¹⁹⁶. Θεωρώντας ότι εκφράζει το σύνολο της παροικίας, σίγουρα πάντως ένα μεγάλο μέρος της, τους αναγνώστες της, «οι ομογενείς εξανίστανται κατά των υβριστών του γηραιού πολιτευτού μας κ. Δηλιγιάννη, διότι πράγματι ούτος απέμεινεν ημίν αληθής πατριώτης εκ της γενεάς των μεγάλων ανδρών της πατρίδας μας! Δύναται να έχει ελάτωμμά τι ως άνθρωπος ηργάσθη όμως και εργάζεται υπέρ του Έθνους. [...] Η Ελλάς υπό την αιγίδα του πάντοτε επροχώρησε», γιατί επιχείρησε την απελευθέρωση Θεσσαλίας και Κρήτης, με φιλική πολιτική προς την Τουρκία ανέδειξε τον Ελληνισμόν της Μακεδονίας και κατά την πενηκονταετή υπηρεσία του προς το Έθνος, μόνος αυτός επέβαλε την θέληση του λαού στα Ανάκτορα, εξ ου και η σύγκρουσή του με αυτά¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975, σ. 168-169.

¹⁹⁵ *Η Ίρις*, 5 Νοεμβρίου 1890.

¹⁹⁶ *Η Ίρις*, 14 Νοεμβρίου 1902.

¹⁹⁷ *Η Ίρις*, 11 Σεπτεμβρίου 1903.

Στις 9 Ιουνίου 1905 βέβαια η Ελλάδα και η *Τριδα* συγκλονίζονται από τη δολοφονία του πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη. Η εφημερίδα αποτείνει φόρο τιμής στον μεγάλο πολιτικό άνδρα, τον ύστατο των νεότερων πολιτικών της Ελλάδος, «ο μόνος που ηγωνίζετο υπέρ οικονομιών και παρασκευής στρατιωτικής, από εξηκονταετιάν, αφιέρωσεν τον βίον του υπέρ της Πατρίδος, με μοναδικήν αφιλοχρηματία. [...] Κατάρα εις τον άτιμον δολοφόνον». Ο δε Αλκιβιάδης Σαρδέλλης, εξόριστος στην Αθήνα και όντας ασθενής, εκφώνησε αυτοσχέδιο πανηγυρικό στη μνήμη του αιμνήστου, σε μνημόσυνο στη Μητρόπολη.

Από την άλλη μεριά η *Πατρίς*, προσφάτως ανατέλλουσα στον ελληνόφωνο Τύπο της Ρουμανίας, κρατά στην αρχή απόσταση ασφαλείας από το να χαρακτηριστεί τρικουπική άμεσα. Η τάση που έχει διαπιστώσει η εφημερίδα αυτή είναι ότι ο έξω ελληνισμός, αγνός των φατριαστικών αμαρτημάτων «είναι ήδη κεκηρυγμένος υπέρ του Τρικούπη και κυβερνήσεως μονίμου και σεβομένης τας ελευθερίας και τα δίκαια του ελληνισμού»¹⁹⁸. Στην ουσία, ο Τρικούπης εκπροσωπούσε τον εξευρωπαϊσμό της πολιτικής ζωής, ενώ ο Δηλιγιάννης την παραδοσιακή λειτουργία της. Ο εκσυγχρονισμός αυτός, με την έννοια καταρχάς της αναδιάρθρωσης του κράτους σε ορθολογιστικές βάσεις, π.χ. με τον περιορισμό και την αξιοκρατία στους δημοσίους υπαλλήλους, όποτε επιχειρήθηκε στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, απέτυχε, προσκρούοντας στη συστηματική, αρνητική στάση των κοινωνικών στρωμάτων που επωφελούνταν από το κρατικοδίαιτο σύστημα, αλλά δεν είχαν και άλλες δυνατότητες απασχόλησης. Αυτή η υπαλληλία έπαιξε βαρύνοντα ρόλο στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού¹⁹⁹. Ο Τρικούπης πίστευε ότι το κράτος χρειαζόταν πολιτική και οικονομική ανόρθωση, πριν γίνει λόγος για εμπλοκή σε αλυτρωτικές περιπέτειες, ενώ η λαϊκίστικη ρητορεία του Δηλιγιάννη και η φλογερή προάσπιση μιας «Μεγαλύτερης Ελλάδος», εξέφραζε μάλλον μύχιους πόθους του απλού πολίτη από όσο τα αυστηρά μεταρρυθμιστικά προγράμματα του Τρικούπη²⁰⁰. Ο νεωτεριστής πολιτικός κατηγορήθηκε ως «πλουτοκράτης», ενώ οι αντίπαλοί του ως «αρχομανείς». Ο μεν χειραγωγήθηκε από τους κεφαλαιούχους, ενώ οι δε από το πνεύμα του μικροαστισμού και του λαϊκισμού. Το αντιτρικουπικό ρεύμα πήρε βαθμιαία μεγάλες

¹⁹⁸ *Πατρίς*, 2/14 Απριλίου 1891.

¹⁹⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στα: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ου}-20^{ου} αιώνας)*, Εισαγωγή-Επιμέλεια Γ. Β. Δερτιλής, Κ. Κωστής, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 215-226.

²⁰⁰ R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, Αθήνα 1995, σ. 71.

διαστάσεις ανάμεσα στις λαϊκές μάζες και τροφοδότησε πολιτική μισαλλοδοξία και φανατισμό στο ελληνικό κράτος²⁰¹.

Η εκλεκτική υποστήριξη που παρείχε ο παροικιακός ελληνισμός στον Τρικούπη σχολιάζεται ειρωνικά στις αντιτρικουπικές εφημερίδες του εθνικού κέντρου, «ο πρώην πρωθυπουργός μισούμενος και αποκρουσμένος προδήλως κατά του πλείστου των πολιτών και των εκλογέων του βασιλείου, αγαπάται τουλάχιστον υπό των εκτός της Ελλάδος Ελλήνων»²⁰². Πρόκειται βέβαια για μια άσκοπη αγάπη που δεν αντανακλάται σε ψήφους και παράγεται από απατηλές εικόνες τις οποίες βλέπουν από μακριά οι ζώντες στο εξωτερικό, εξιδανικευμένες ή παραμορφωμένες. Δεν αισθάνονται αυτοί τα βάρη των δανείων και των φόρων. Δεν έχουν άμεση γνώση της κοινωνικής αναστάτωσης από την πολιτική αντιπαράθεση, «ακούουσι ενθουσιώντες ότι εν Ελλάδι κατασκευάζονται συμπλέγματα οδών, σιδηρόδρομοι, στόλος, στρατός και αγνοούσι ότι εδαπανήθησαν εκατομμύρια εις μάτην». Ο σκεπτικισμός για την ειδική αξία του σιδηροδρομικού δικτύου ήταν έντονος. Η πράξη έδειξε ότι δεν ήταν ούτε κοινωνικά επικερδές μεταφορικό μέσο, ούτε κίνητρο για την εγχώρια βιομηχανία. Έτσι η «ηρωική εποχή» των ελληνικών σιδηροδρόμων στα 1880, η υποτιθέμενη ένδειξη του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της χώρας, απλώς συντέλεσε σε μια βαρύτατη αύξηση της ξένης οικονομικής κυριαρχίας, με μέσο το δημόσιο χρέος, και, τέλος, στην πτώχευση του 1893²⁰³.

Η *Πατρίς* ανταπαντά σε αυτά, πικραμένη για τις μομφές και την περιφρόνηση που αντιλαμβάνεται ότι καλλιεργείται προς τον ελληνισμό του εξωτερικού, ότι οι εν Ρουμανία Έλληνες δεν γίνονται φερέφωνα των τρικουπικών αθηναϊκών εφημερίδων αλλά αμερόληπτα παρακολουθούν και κρίνουν εκ των πραγμάτων τον άνδρα που κυβέρνησε στο παρελθόν, όπως και θα δουν στο μέλλον και θα κρίνουν τον Δηλιγιάννη ως κυβερνήτη²⁰⁴.

Για τον Χ. Τρικούπη πιστεύει ότι, ως πηδαλιούχος στο σκάφος της πολιτείας, υπήρξε σοβαρός, και «αν γνώριζε σχέδιον σωτήριο για την πατρίδα, θα το εφάρμοζε δίχως άλλο. Οι κκ. Δηλιγιάννης και Τρικούπης, «αν δεν εγέννησαν την παρούσαν δυσπραγία, ηνέχθησαν, εν τούτοις και παρέτειναν αυτήν υπό τους αυτούς δε και χείρονας όρους εμφανίζεται ήδη και το τρίτον υπό του κ. Ράλλην και Σωτηρόπουλου

²⁰¹ Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος, ό.π.*, σ. 286.

²⁰² *Πατρίς*, 21 Απριλίου/3 Μαΐου 1891, άποψη από την εφημερίδα *Καιροί*.

²⁰³ Γεώργιος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός, ό.π.*, σ. 99.

²⁰⁴ *Πατρίς*, 21 Απριλίου/3 Μαΐου 1891, αναδημοσίευση από τους αθηναϊκούς *Καιρούς* (που συχνά η *Πατρίς* δηλώνει απογοήτευση από τις δημοσιεύσεις τους).

κόμμα»²⁰⁵. Επιδιώκει, όπως διατείνεται, να μείνει αμέτοχη στον πόλεμο των ελληνικών φατριών, που λυμαινόνται την «ωραία ημών πατρίδα», δημοσιεύει δε, προς ενημέρωση του κοινού, το κατηγορητήριο υποβληθέν κατά του Τρικούπη για τη διαχείριση των οικονομικών 1886-1888 (δάνεια)²⁰⁶ και χαίρει για την αθώωσή του.

Απέναντί της έχει μια άλλη άποψη για την πολιτική διαφθορά, αυτήν της *Τριδος*, που ακόμα κυριαρχεί στο ελληνόφωνο δημοσιογραφικό τοπίο του Βουκουρεστίου και της Ρουμανίας γενικά, και ενδεικτικό είναι όταν γράφει «οι συνάδελφοι ημών εξανίστανται κατά της εις δίκην παραπομπής του κ. Τρικούπη [...]. Ημείς απ' εναντίας, φρονούμεν ότι ου μόνον το υπουργείον Τρικούπη πρέπει να παραπεμφθή εις δίκην, αλλά και πάντα τα πίπτοντα ή παραιτούμενα υπουργεία πρέπει να παραπέμπονται εις ειδικόν δικαστήριον, όπως δώσωσι λόγον των πράξεών των»²⁰⁷.

Θέλοντας να κρατούν ισορροπίες και να μην ταυτίζονται πολιτικά και οι *Σύλλογοι*, όπως εξάλλου δηλώνουν, δημοσίευσαν «ευχαρίστως άρθρον εκ παρισινής εφημερίδος, όπου γίνεται εύφημος λόγος περί του κ. Δηλιγιάννη [...] ταυτό ευχαρίστως πράττομεν οσάκις βλέπομεν και τον κ. Τρικούπην επαινούμενον υπό του ευρωπαϊκού τύπου»²⁰⁸. Αλλά τώρα ο Δηλιγιάννης είναι πρωθυπουργός, αυτός προηγείται. Πράγματι, δοθείσης ευκαιρίας, σχολίασε θετικά την ικανότητα του Τρικούπη να επαναφέρει την τάξη και τη σοβαρότητα στο πεδίο της πολιτικής, όταν ανόητες και ανυπόστατες αιτιάσεις και μομφές εκφράζονται εναντίον του «προσέρχεται ως βράχος μεγαλοπρεπής και απτόητος και κατορθώνει εις αυτάς τας γελοίας παραστάσεις να δίδη ενίοτε χρώμα σοβαρόν»²⁰⁹.

Η *Πατρίς*, συμβιβαστική και αποστασιοποιημένη προς το παρόν, καλούσε σε συνεργασία ομόφωνα τις πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα συνεπικουρούντος του έξω ελληνισμού, τον κατευνασμό των κομματικών διαπληκτισμών²¹⁰ και ανέμενε τον μεγάλο ηγέτη που θα προκύψει μέσα από τη σοφή, λαϊκή ετυμηγορία, «τον άνδρα του

²⁰⁵ *Πατρίς*, 7/19 Φεβρουαρίου 1891.

²⁰⁶ *Πατρίς*, 22 Μαρτίου/3 Απριλίου 1891.

²⁰⁷ *Η Τρις*, 3 Δεκεμβρίου 1891. Για το διάστημα 1892-1896 δεν κυκλοφόρησε η *Τρις*, ώστε να μπορούμε να καταγράψουμε τις προσεχείς θέσεις της για τις δύο αυτές σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες, καθώς θα μεσολαβήσουν και σημαντικά εσωτερικά γεγονότα, όπως η πτώχευση, αν και ήδη μπορούμε να διαμορφώσουμε άποψη για αυτές. Όσο αντικειμενική και να θέλει να είναι η *Τρις*, εφόσον η τρικούπική πολιτική δεν διαφοροποιήθηκε στα εσωτερικά και τα εθνικά ζητήματα, παρά οδήγησε μάλλον σε αδιέξοδα, δεν πιστεύουμε ότι είχε κάτι διαφορετικό να προσθέσει.

²⁰⁸ *Σύλλογοι*, 14 Φεβρουαρίου 1891.

²⁰⁹ *Σύλλογοι*, 18 Φεβρουαρίου 1891. Αχαιός βουλευτής ζήτησε απολογία από τον Τρικούπη για δαπάνες σε στρατιωτικά παπούτσια και άμαξα του Υπουργείου.

²¹⁰ *Πατρίς*, 2/14 Απριλίου 1891.

μέλλοντος, τον άγνωστον ήδη, όστις εκ των προτέρων θα ανελάμβανε την υποχρέωσιν να επαναφέρη εν τη ημετέρα πατρίδι το κράτος των νόμων και θα υπέσχετο να πατάξη το θλιβερόν και ολέθριον σύστημα ο επί τοσαύτα έτη παραλύει τας ζωτικάς του έθνους δυνάμεως και καταδιώξη αυτό να μη δύναται να εκπληρώση την επί της Χερσονησου του Αίμου ιεράς αυτού αποστολήν»²¹¹. Μέσα στις σελίδες της *Πατρίδος* διαφαίνεται η πολιτική συμπάθεια που η αντιπολιτευόμενη αθηναϊκή *Χώρα* πάλι θα ονομάσει άκρατο φιλοτρικουπισμό και μεροληψία. Γράφει για την *Πατρίδα* ότι επαινεί συνεχώς τον Τρικούπη «σωτήρα της Ελλάδος, και άνευ αυτού η Ελλάς απώλετο!» και δεν βρίσκει τίποτα λάθος από τις πράξεις του, μάλιστα αποκαλεί «το ελληνικόν βουλευτήριον απαίσιον, διότι δικάζει τον Τρικούπη και φατριάζει». Η *Χώρα* δεν θεωρεί εξάλλου ότι μπορεί κανείς περί πολιτικών ζητημάτων να είναι απολύτως αντικειμενικός, όπως διατείνεται η *Πατρίς*²¹².

Εγκαινιάζοντας την άνοιξη του 1892 το νέο της σχήμα, η *Πατρίς*, μεταξύ άλλων για το πνεύμα που την διέπει ως δημοσιογραφικό έντυπο, ομολογεί «καίτοι αναγνωρίζουσα υπεροχήν διοικήσεως και μείζον σθένος δράσεως τω κ. Τρικούπη, ουδόλως μέχρι σημείου τινός εμέμφθη της πολιτείας του κ. Δηλιγιάννη. [...] Η *Πατρίς* εδέησεν εν τούτοις προς στιγμήν να εγκαταλείψη το ουδέτερον αυτής έδαφος»²¹³. Έκρινε τον Δηλιγιάννη ανεπαρκή και ότι την ανεπάρκειά του προσπάθησε να συμπληρώσει ισχυροποιώντας τα κατώτερα στρώματα. Πιστεύει ακράδαντα στην υπεροχή του Τρικούπη όχι μόνο ενώπιον του Δηλιγιάννη, αλλά και ενώπιον κάθε άλλου πολιτικού άνδρα²¹⁴.

Πέραν των άλλων πολιτικών αρετών που αναγνώρισε στο πρόσωπο αυτού του εξέχοντος πολιτευτή, η *Πατρίς* τον θεωρεί «ισάξιο προς τους λογάδας της Ρουμανίας, και άλλους κορυφαίους της Βουλγαρίας», άρα τον εμπιστεύεται και στο διπλωματικό πεδίο, πολύ περισσότερο από τους άλλους εγχώριους. Απολογηθείς, εν τέλει, για τις κατηγορίες περί οικονομικών ατασθαλιών, ο Τρικούπης εκφώνησε «υψηλόν από πάσαν έποψιν λόγον κεραυνοβόλος ανταπεξελθών κατά των ταπεινών κατηγορών του» αξιολογεί ο συντάκτης των *Συλλόγων*, επαυξάνοντας τους επαίνους της *Ακροπόλεως*, όπως φαίνεται από αναδημοσίευση²¹⁵.

²¹¹ *Πατρίς*, 16/28 Απριλίου 1891.

²¹² *Πατρίς*, ό.π.

²¹³ *Πατρίς*, 10/22 Μαρτίου 1892.

²¹⁴ *Πατρίς*, 11/23 Δεκεμβρίου 1892.

²¹⁵ *Σύλλογοι*, 30 Μαρτίου 1891.

Μετά τις εκλογές στις 3 Μαΐου 1892, που επανεκλέγεται ο Τρικούπης, ο νέος πρωθυπουργός «έχει να παλαίση προς την οικτράν εκείνην κατάστασιν, εις ην ήγαγε το κράτος η δεκαπεντάμηνος περίοδος της ατασθάλου κυβερνήσεως του κ. Δηλιγιάννη»²¹⁶ και επιπλέον «μεγίστην απέναντι της πατρίδος ευθύνη ανέλαβεν. Το έθνος προς το συμφέρον αυτού οφείλει να παράσχη τω κ. Τρικούπη πάντα εν γένει τα μέσα όπως δυνηθή εις αίσιον να φέρη τας εθνικάς υποθέσεις πέρας»²¹⁷.

Στην περίοδο 1875-1906 εκδηλώνεται όλο και πιο έντονα η αντίθεση ανάμεσα στα νέα πολιτικά στοιχεία με τις παλιές κάστες, τις προσκολλημένες στο παρελθόν και στο Στέμμα. Έτσι διαμορφώθηκε η πόλωση των πολιτικών δυνάμεων στους δύο μεγάλους κομματικούς σχηματισμούς Τρικούπη-Κουμουνδούρου/Δηλιγιάννη. Η πόλωση μεταφέρθηκε στην ελληνική κοινωνία, της οποίας η στασιμότητα ή οι ισορροπίες ανατρέπονται με τις ρηξικέλευθες μεταρρυθμίσεις του Τρικούπη, ενώ με την οικονομική του πολιτική επισωρεύει επιπλέον εξωτερικά δάνεια και το ξένο κεφάλαιο, προπάντων το αγγλικό, εισρέει μαζικά²¹⁸. Ο παροικιακός ελληνισμός της Ρουμανίας σίγουρα δεν κατανοεί αυτό το κλίμα της διένεξης. Οι εφημερίδες που παρακολουθούν τον πολιτικό βίο του εθνικού κέντρου, εκφράζουν πολιτικές πεποιθήσεις και τοποθετούνται στο κομματικό σκηνικό, στο μέτρο που είναι αναγκαίο για την ενημέρωση των αναγνωστών τους και κυρίως στον βαθμό που υπηρετείται η αντίληψη της καθεμιάς για το εθνικό συμφέρον, με την υποστήριξη του ενός ή του άλλου πολιτικού χώρου. Εξάλλου στις παροικίες, οι Έλληνες των κοινοτήτων δεν συνηθίζουν να εντάσσονται σε πολιτικούς συλλόγους αλλά μάλλον σε φιλανθρωπικά και φιλεκπαιδευτικά σωματεία. Η πολιτική δράση που τους αφορά άμεσα είναι αυτή της χώρας στην οποία διαμένουν και εργάζονται, της χώρας της οποίας τα ευεργετήματα θέλουν να απολαύσουν στην οργάνωση της καθημερινότητας του βίου τους ή της οποίας η θεσμική οργάνωση τούς ευνοεί ή τούς δυσχεραίνει τις οικονομικές κυρίως, αλλά και κοινωνικές ενασχολήσεις. Οι Έλληνες αυτοί είναι μέλη της αστικής τάξης της Ρουμανίας και όχι της Ελλάδας. Δεν υιοθετούν το πολιτικό ήθος στην Ελλάδα, αφού δεν αποτελεί στοιχείο της ζωής τους, δεν ανήκουν σε αυτή την κοινωνική πραγματικότητα, ώστε δεν εντάσσονταν έκδηλα και φανατικά στο κομματικό δίπολο. Κατανοούν μόνο ως ελληνικό ήθος το εθνικό φρόνημα του αλυτρωτισμού, καθώς συστηματικά καλλιεργήθηκε από τον

²¹⁶ Πατρίς, 2/14 Ιουλίου 1892.

²¹⁷ Πατρίς, 21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1892.

²¹⁸ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* (στο εξής: *Επισκόπηση*), μτφ. Αικ. Ασδραχά, β' έκδοση, Αθήνα 1975, σ. 102-103.

ομογενειακό Τύπο το συναίσθημα αυτό και προσωποποιήθηκε στους Έλληνες πολιτικούς.

Ο ελληνικός λαός δεν περιγράφεται μέσα από τις σελίδες της *Πατρίδος* ιδιαίτερα χαρισματικός, όπως τον παρουσίαζε η *Τρις*. Οι Έλληνες, όπως συνηθίζουν κρίνοντας μόνο εκ του αποτελέσματος, γράφει, μπορεί μελλοντικά, σε προσεχείς εκλογές, να θυσιάσουν και τον Τρικούπη στον ίδιο πολιτικό βωμό που θυσίασαν προσφάτως τον Δηλιγιάννη, με συνέπεια να χαθεί ο μόνος πολιτικός άνδρας (Τρικούπης) από τον οποίον μπορούσε να προέλθει η σωτηρία της πατρίδας και καταδικάζεται χωρίς να φταίει²¹⁹. Στη συνέχεια του άρθρου, προϊδεάζοντας για ενδεχόμενη αποτυχία του Τρικούπη να θεραπεύσει τα κακώς κείμενα στη χώρα, σχολιάζει: «δυστυχώς ο Έλλην, ο τόσον ευφυής και γενναίος εις την πολιτικήν απεδείχθη κατώτερος εαυτού [...] ουδέποτε θέλει να εξετάση τα αίτια και τας αφορμάς αίτινες προκάλεσαν τα τοιάδε αποτελέσματα»²²⁰.

Με την εξαγγελία της σύνθεσης της νέας κυβέρνησης Τρικούπη, του 1892, φαίνεται ο έντονος συγκεντρωτισμός του πρωθυπουργού²²¹, που η *Πατρίς* δεν τον βρίσκει σε ασυμφωνία με τις αρχές του περί αποκέντρωσης, αλλά ως διοικητική αναγκαιότητα του μικρού κράτους «του οποίου δυστυχώς το όρια δεν είνε μεγαλείτερα του νομού Σηκουάνα της Γαλλίας και ίσα προς μίαν συνοικίαν του Λονδίνου»²²². Τώρα είναι η σειρά της να κρούσει τον κώδωνα των εθνικών θεμάτων και ο Τρικούπης «δέον επί τέλους να κανοήση ότι αν αφήση τον έξω ελληνισμόν εν τη αυτή καταστάσει της αδρανείας, της αχρηστείας και της νάρκης, εις ην επί του παρόντος ευρίσκειται, ας είναι βέβαιος ότι οι πανελλήνιοι αυτού πόθοι ουδέποτε θέλουσιν εξέλθει πέραν των ορίων της Σαλαμίνας και του Μαραθώνος!». Αναμενόταν από τον Τρικούπη, κατά την νέα περίοδο της πρωθυπουργίας του να επιδιώξει τη σύμπραξη ολοκλήρου του ελληνικού έθνους, το «πολυσημότερον και πλουσιώτερον μεταλλείον»²²³. Εφιστά την προσοχή στον πρωθυπουργό που αναλαμβάνει τη διεύθυνση των οικονομικών του κράτους, καθ' ην ώραν η πίστις της Ελλάδος είχε λάβει καίριο τραύμα εν τω εξωτερικώ «ένεκα της ατασθάλου και αβούλου πορείας της υπό τον κ. Δηλιγιάννη κυβερνήσεως», δεν πρέπει να λησμονή ότι ο λαός είναι πάντοτε άκακο παιδί και όπως το διδάξουν θα απαντήσει. Ο κ.

²¹⁹ *Πατρίς*, 2/14 Ιουλίου 1892.

²²⁰ *Πατρίς*, 2/14 Ιουλίου 1892.

²²¹ Παράλληλα με τα πρωθυπουργικά του καθήκοντα, αναλάμβανε κρίσιμα υπουργεία, Οικονομικών και Στρατιωτικών, γεγονός που οδηγούσε σε μια διαχρονικά σταθερή πολιτική.

²²² *Πατρίς*, 14/26 Ιουνίου 1892.

²²³ *Πατρίς*, 17/29 Ιουνίου 1892.

Τρικούπης δέον να κατανοήση ότι «την φοράν ταύτην πρόκειται να παίξη τον μεγαλείτερον και τελευταίον ρόλον του εν Ελλάδι»²²⁴. Οι προσεγγίσεις των εντύπων τείνουν να προασπίζουν πολιτικούς που διαθέτουν σθένος και πρόγραμμα, αλλά όταν όλοι οι άλλοι παράγοντες λειτουργούν εναντίον τους, καταποντίζονται οι προσπάθειες.

Στις 4/16 Δεκεμβρίου 1892 η *Πατρίς* δημοσιεύει αναλυτικό σχολιασμό εισηγητηρίου λόγου του πρωθυπουργού Τρικούπη, στην δυσκολότερη στιγμή της εποχής, «ο κ. Τρικούπης δεν απέκρουσεν από του έθνους τας παρούσας οικονομικάς δυσχερείας [...]. Ο αγών επομένως της κυβερνήσεως επί του προκειμένου θέματος ούτε είναι ούτε δύναται να θεωρηθή ως προσωπικός, αλλά είναι αγών υψίστης σημασίας, εθνικός». Στρεφόμενη στους Έλληνες δημοσιογράφους που επικρίνουν τον Τρικούπη και δεν βλέπουν καμία θετική πτυχή στον σχεδιασμό και την προσπάθεια της κυβερνώσας παράταξης, τους καταγγέλλει πάλι για μεροληψία και γράφει «ο κάλαμος του δημοσιογράφου καίτοι κτήμα του κατέχοντος, ούτος ανήκει εν τούτοις εις το δημόσιον τα συμφέροντα του οποίου εκλήθη να υπερασπίση [...]. Τον Τρικούπην δεν λαμβάνομεν ήδη ως πρόσωπον αλλ' ως κυβέρνησιν προσπαθούσα να εξαγάγη το έθνος εκ της παρούσης οικονομικής δυσπραγίας» και σίγουρα αν υπήρχε καλύτερος διαχειριστής της κρίσης, η *Πατρίς* θεωρούσε ότι ο Τρικούπης θα του παρέδιδε τα ηνία²²⁵.

Η διεθνής οικονομική συγκυρία, οι όροι των ξένων δανειστών, οι εσωτερικές πολιτικές διεργασίες και η παρέμβαση της Βασιλείας τον οδηγούν στην παραίτηση τον Μάιο 1893, εντούτοις «ουδείς δικαιούται να εκμηδενίσει ή να μειώση τα επί τον κ. Τρικούπην πεποιθήσεις των φίλων αυτού. Πρώτοι ημείς πολλάκις ανεγνωρίσαμεν την αξίαν του εκ Μεσολογγίου πολιτικού και ηυχθήμεν την εν τη εξουσία διαμονήν αυτού. Ατυχώς σήμερον δεν πρόκειται περί της τύχης του κ. Τρικούπη αλλά περί της Ελλάδος»²²⁶, την οποία πλέον ο βασιλιάς πρέπει να οδηγήσει σε ασφαλές λιμάνι, καλώντας να αναλάβει σχηματισμό κυβέρνησης, κατά την νομότυπη διαδικασία, έναν εν ενεργεία βουλευτή, μέλος του υπουργικού συμβουλίου και όχι έξω από αυτό. Παρά τη δεδηλωμένη και την ωρίμανση του κοινοβουλευτικού θεσμού, στην Ελλάδα ακόμα η βασιλική παρέμβαση παίζει καθοριστικό ρόλο στην πολιτική διαδικασία.

²²⁴ *Πατρίς*, 5/17 Ιουλίου 1892.

²²⁵ *Πατρίς*, 21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1892.

²²⁶ *Πατρίς*, 16/28 Μαΐου 1893.

Τον Οκτώβριο 1893, αρχή της τελευταίας πρωθυπουργίας του, κυκλοφορεί έντονα η φημολογία για επαναφορά Τρικούπη με την υποστήριξη της Αυλής και του Συγγρού. Ειρωνικός ο τίτλος της *Πατρίδος* «Ζήτω ο Βασιλεύς», παραθέτει τον βασιλικό λόγο, για να αναδειχθεί στους αναγνώστες η αντισυνταγματικότητα της στάσης του Γεωργίου και να στοχοποιήσει τον υπεύθυνο του σαθρού καθεστώτος της Ελλάδας, που κοροϊδεύει τον αγαθό λαό²²⁷. Αξιοσημείωτη είναι η αναδημοσίευση του άρθρου της γαλλικής *Figaro* για την επάνοδο του Τρικούπη ως πρωθυπουργού αλλά και το ενδεχόμενο του ξένου ελέγχου στα οικονομικά της Ελλάδας. Πάντως η *Πατρίς* θεωρεί σημαντικό πως ο ευρωπαϊκός Τύπος ασχολείται μέσω αυτού του «μετριοπαθέστατου» άρθρου του Γάλλου δημοσιογράφου, που εμπεριέχει ειλικρινείς ευχές συμπάθειας προς τον Τρικούπη και την Ελλάδα για να ξεπεράσει την κρίση²²⁸. Όμως κάποιιοι ομογενείς έχουν χάσει κάθε ελπίδα, όπως δείχνει με το «Γετέλεσται» ο Δ. Σφαέλλος, συνεργάτης της *Πατρίδος* εν Βραΐλα²²⁹.

Ο Χ. Τρικούπης το 1896 απεβίωσε, σε ηλικία 64 ετών, στις Κάννες και ενταφιάστηκε στην Αθήνα²³⁰. Το κόμμα όμως δεν χάθηκε, όπως θα γινόταν στο παρελθόν. Η κοινοβουλευτική δύναμη του κόμματος έχρισε ως διάδοχό του τον Γ. Θεοτόκη, ανεξάρτητα από τη θέληση του βασιλιά. Αυτό δείχνει το νέο τοπίο στην πολιτική, που είχε πια καθιερωθεί στην τρικουπική περίοδο. Κόμματα πιο ισχυρά, πιο συνεκτικά και περισσότερος εκδημοκρατισμός, όμως καθυστερημένη προσαρμογή στο κοινωνικό περιβάλλον, κάτι που θα τα αποδυναμώσει και θα ανοίξει τον δρόμο στη στρατιωτική επέμβαση του Αυγούστου του 1909²³¹. Άρα αυτή την εποχή παρουσιάζονται παλινωδίες ανάμεσα στο παλιό και το νεωτεριστικό, που ο Τρικούπης, ως διαμεσολαβητής προς τη νέα φάση της πολιτικής, δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει. Η εικόνα μοιάζει να μην άλλαξε. Αποτυπώνεται καθαρά στο σχόλιο της *Τριδος*, η οποία παρατηρούσε αποκαρδιωμένη ότι «όλα τα κόμματα ηνώθησαν και εψήφισαν τον υποψήφιον του κ. Θεοτόκη ως πρόεδρον της Βουλής και ανάγκασαν την Κυβέρνησιν Ράλλη να παραιτηθή. Τις όμως θα τον διαδεχθή, αφού ουδείς έχει πλειοψηφίαν; Θα επαναληφθώσι τα συννοικέσια Θεοτόκη-Ζαΐμη; Θα επανέλθωσι οι

²²⁷ *Πατρίς*, 30 Σεπτεμβρίου/12 Οκτωβρίου 1893.

²²⁸ *Πατρίς*, 6/18 Νοεμβρίου 1893.

²²⁹ *Πατρίς*, 3/15 Δεκεμβρίου 1893.

²³⁰ Ο θάνατος του Χ. Τρικούπη ανακοινώθηκε επίσημα στη Βουλή, επτάμησι μήνες αργότερα, με μια σύντομη συλλυπητήρια δήλωση από τον πρόεδρο Αλ. Ζαΐμη, *Χαρίλαος Τρικούπης, Η ζωή και το έργο του, ό.π.*

²³¹ Σωτήρης Ριζάς, «Το πολιτικό και το κομματικό σύστημα στην τρικουπική εποχή (1875-1895). Συνέχειες και Ασυνέχειες», στο: *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, επιμ. Λύντια Τρίχα, Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Αθήνα 2000, σ. 158.

πεσόντες άλλοτε δια της λαϊκής αποδοκιμασίας; [...] Η κωμωδία αυτή έχει ρίζας εν Ελλάδι και παίζεται υπό των πεχλιβάνων πολιτικών τη συνδρομή ασυνείδητων βουλευτών [...]. Εντρεπόμεθα τον ξένον κόσμον δια τα εν Αθήναις τελούμενα»²³². Στις 17 Δεκεμβρίου 1905, πάντως θα καταφέρει ο Θεοτόκης να σχηματίσει κυβέρνηση και αποσοβήθηκε η διάλυση της Βουλής, αναπτερώνοντας ελπίδες. «Δεν εξετάζομεν τι ήτο ο κ. Θεοτόκης ή τι έπραξε εις τρεις πρωθυπουργίας του. Τον κ. Θεοτόκην θεωρούμεν σήμερον υπό την έποψιν των εθνικών συμφερόντων, άτινα ευρίσκονται εις κρίσιμον σημείον [...]. Η επάνοδός του εν τη εξουσία δεν είναι το σύνθηες ανεβοκατέβασμα των πολιτευομένων εις τα υπουργεία, αλλ' αναστήλωσις του εθνικού γοήτρου και εκπλήρωσις των εθνικών πόθων. [...] Ούτως ο κ. Θεοτόκης οφείλει να λησμονήση τον μέχρι τούδε Θεοτόκην και να μεταμορφωθή εις Αγαμέμνονα, οδηγών την Ελλάδα εις εκπόρθησιν του Ιλίου [...] με αρωγόν σύσσωμον το Πανελλήνιον και τη Βασιλεία». Ο Γ. Θεοτόκης, με τις ελάχιστες δυνάμεις του έθνους, πολιτεύθηκε συντηρητικά.

Όταν η *Πατρίς*, βρίσκεται πλέον στην Αθήνα, η χώρα παραμένει σε συνεχή κρίση, δεν έχει ακόμα μεθερμηνεύσει σε αλλαγές την ήττα του 1897 και υφίσταται διεθνή επιτροπεία. Αυτή εξήγγειλε, από τις πρώτες μέρες του Μαΐου του 1906, τη δημοσίευση «Ανέκδοτων Σελίδων του Πολιτικού Βίου του Χαρίλαου Τρικούπη» και των τελευταίων ημερών του, διότι «παραμένει αθάνατος η μεγάλη φυσιολογία του [...] εν ημέραις πολιτικών συμφορών και δεινών κρίσεων, δια την πολιτικήν ακολασίαν, ης παριστάμεθα μάρτυρες και θύματα, ο Τρικούπης υπερυψούται και εξαίρεται εις την συνείδησιν όλου του κόσμου».

Έχουμε κενό στα φύλλα της *Ιριδος* για μια πενταετία (1892-1896). Επανερχόμενη δε, εστιάζει στον εν ενεργεία πρωθυπουργό, τον οποίο πάντα θαύμαζε, γιατί εξέφραζε τον εθνικιστικό πατριωτισμό που εκείνη ανέμενε από Έλληνα πολιτικό και αξιολογούσε ως «γενναία γλώσσα των κυρίων υπουργών, είναι γλώσσα αληθώς ελληνικήν»²³³, εν όψει της πολεμικής κινητοποίησης του 1897, υποκλινόμενη στην «πατριωτική και ανδρική διακήρυξη του πρωθυπουργού κ. Θ. Δηλιγιάννη». Μάλιστα ενεθάρρυνε «Εμπρός κ. Δηλιγιάννη. Είθε να είσθε ο σωτήρ του Γένους και να επισφραγίσητε ενδόξως το στάδιον υμών»²³⁴. Όλες οι εφημερίδες υποστήριξαν το δίκαιο του πολέμου και την πεποίθηση για την επιτυχή έκβασή του. Επρόκειτο για

²³² *Η Ίρις*, 8 Δεκεμβρίου 1905.

²³³ *Η Ίρις*, 20 Φεβρουαρίου 1897.

²³⁴ *Η Ίρις*, 19 Νοεμβρίου 1896.

μια «καλόπιστη αποκοτιά», που απέφυγε να σταθμίσει τις πραγματικές δυνατότητες τους έθνους. Πολύ σύντομα θα αλλάξουν οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι σε αναγγελίες ήττας και ταπείνωσης²³⁵.

Η εποχή Τρικούπη-Δηλιγιάννη χαρακτηρίζεται από τη διαμόρφωση του κοινοβουλευτισμού με τα στοιχεία του δικομματισμού, της εναλλαγής των κομμάτων, κυρίως μέσω της εκλογικής διαδικασίας, και τον σχετικό περιορισμό της ισχύος του στέμματος. Αυτό το σχήμα αποτελεί πράγματι την καινοτομία της εποχής και αποτελεί δείγμα ασυνέχειας με την προηγούμενη εποχή²³⁶. Η Μεγάλη Ιδέα, παρά την παραδοσιακή της αμφίεση, φορτίστηκε, τουλάχιστον μετά το 1880, μ' ένα απολύτως εκσυγχρονισμένο περιεχόμενο: ήταν η κινητήρια ιδέα για την αστική ανάπτυξη και την εθνική συσπείρωση των Νεοελλήνων. Η Μεγάλη Ιδέα είχε ένα επιπρόσθετο πλεονέκτημα: ήταν ιδέα βαθύτατα δημοφιλής στα πλατιά στρώματα του πληθυσμού σε εποχές ανόδου του αστισμού, όπως μετά το 1880, όπου τα αστικά κινήματα συγχέονταν με τα λαϊκά. Αυτό είναι ακόμα περισσότερο αισθητό, όταν η προοπτική της αστικής αναπτύξεως συγχέεται με τα προβλήματα εθνικής ολοκλήρωσης. Στην περίπτωση αυτή, η πρακτική των λαϊκών τάξεων απόβαινε η κινητήρια δύναμη για την ολοκλήρωση της αστικής ανέλιξης. Λόγω ακριβώς του εθνικού προβλήματος, ο αστισμός έπαιρνε τα χαρακτηριστικά του λαϊκίστικου κινήματος²³⁷.

Στην περίοδο 1875-1909, μια σχετική πολιτική σταθερότητα στην Ελλάδα δίνει ισχυρή ώθηση στην οικονομική άνοδο, με τη βελτίωση των συγκοινωνιών, την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, την ανάπτυξη της εμπορευματοποιημένης οικονομίας, αν και δεν θα επηρεαστεί θετικά και η βιομηχανία εν τέλει. Ταυτόχρονα και σταδιακά παρατηρείται η μεταφορά κεφαλαίων και επενδύσεων από Έλληνες κεφαλαιούχους των Βαλκανίων και της Τουρκίας προς την Ελλάδα. Αυτό οφείλεται στους αυξανόμενους εθνικισμούς των μεν και στις ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες στην δεύτερη²³⁸. Το πρόγραμμα των κυβερνήσεων Τρικούπη ήταν σταθερά προσανατολισμένο στους κεφαλαιούχους της διασποράς και απέβλεπε στη δημιουργία συνθηκών προσέλκυσης κεφαλαίων στον ελληνικό χώρο. Οι λαϊκές μάζες είδαν με απογοήτευση να παραγκωνίζονται από διάφορες οικονομικές

²³⁵ Γιώργος Α. Παναγιώτου, «Ο Τύπος εποχής για 1897», στο: *Ο πόλεμος του 1897, Διήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων*, Σχολή Μωραΐτη, Πρακτικά 1997, σ.179-190.

²³⁶ Σωτήρης Ριζάς, *ό.π.*, σ. 153-160.

²³⁷ Κώστας Βεργόπουλος, «Ο ανανεωμένος εθνικισμός», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, τ. 14, σ. 57-58.

²³⁸ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφ. Αικ. Ασδραχά, β' έκδοση, Αθήνα 1975, σ. 100-101.

δραστηριότητες και να δίνεται αποκλειστική προτεραιότητα στο μεγάλο κεφάλαιο του επιχειρηματικού κόσμου της διασποράς²³⁹. Το εξωτερικό κεφάλαιο δε δικαίωσε ούτε τις ενδόμυχες επιθυμίες των εφημερίδων που θριαμβολογούσαν, ούτε τις πολιτικές επιλογές του Χαρίλαου Τρικούπη, που συμπυκνώνονται στη στήριξη του παροικιακού κεφαλαίου για την εκβιομηχάνιση της χώρας, την οικονομική απογείωση και τον μετασχηματισμό των δομών της. Η λειτουργία του στην Ελλάδα δεν είχε αντιστοιχίες και ομοιότητες με τη λειτουργία των ευρωπαϊών κεφαλαιούχων στις χώρες τους, κατά την περίοδο του καπιταλιστικού μετασχηματισμού αυτών²⁴⁰. Ο Τρικούπης μάλλον παραγνώρισε ιδιάζουσες παραμέτρους και έτσι δεν πέτυχε τη μετάβαση στην υγιή οικονομική ανάπτυξη, παρά το ότι θέλησε να ισορροπήσει μεταξύ μιας ορθόδοξης οικονομικής πολιτικής και της κοινωνικής πραγματικότητας, με την οποία όμως έπρεπε να συγκρουστεί²⁴¹.

²³⁹ Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος επίτομη – συνθετική, Από τη γένεση του νέου ελληνισμού (1204) στη σύγχρονη Ελλάδα (2000)*, Αθήνα 2005, σ. 291.

²⁴⁰ Σπύρος Τζόκας, *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, Υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη;*, Αθήνα 1998, σ. 36.

²⁴¹ Ιωάννης Κοκκινάκης, «Η νομισματική πολιτική των κυβερνήσεων Τρικούπη (1875-1893)» στο: *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του, ό.π.*, σ. 259-271.

ΣΤ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ελευθέριος Βενιζέλος, «ο ανήρ της ανορθώσεως»

Ένα γνώρισμα του Βενιζέλου, σε ιδιαίτερα δυσχερείς περιστάσεις, είναι η απόλυτη αυτοσυγκέντρωσή του στις σκέψεις και τις ενέργειες, έτσι που με απόλυτη μυστικότητα διατηρεί ως την περάτωση της κάθε μεγάλης απόφασης σχετικά με αυτές²⁴². Αυτός ο αιγιματικός νους, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ενέπνευσε πλήρως τις ελληνόγλωσσες εφημερίδες των κοινοτήτων της Ρουμανίας παρόλο που αρχικά τον αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό.

Η πολιτική της *Πατρίδος*, όταν ήρθε στην Ελλάδα, ήταν ανεξάρτητη και συνέχιζε να αποβλέπει στην ικανοποίηση των εθνικών επιδιώξεων, όπως και κατά την περίοδο που εκδιδόταν στη Ρουμανία. Κατά την επανάσταση του Θερίσου, πολέμησε σφόδρα τον νεοφανή, επαναστάτη πολιτικό Βενιζέλο και υποστήριξε τον πρίγκιπα-αρμοστή Κρήτης Γεώργιο, ταυτόχρονα δε υποστήριξε τον Δημήτριο Γούναρη και την κοινοβουλευτική του ομάδα, των Ιαπώνων, με τις αναθεωρητικές τους ιδέες. Όμως μετά το κίνημα του 1909, υιοθετώντας πλήρως το πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, βρέθηκε να συναγωνίζεται με τον Ελ. Βενιζέλο, στον οποίον έμεινε πιστή μέχρι τέλους²⁴³. Επίσημα δηλώνεται η υποστήριξή της σε αυτόν όταν την 1^η Ιανουαρίου 1910 «οι λόγοι του επιφανούς εκ Κρήτης πολιτευτού προς τους ενταύθα ανταποκριτάς των ξένων εφημερίδων διαλύουν σκότη και πλάνας και επιχύνουν άπλετον φως επί του Κρητικού ζητήματος».

Ο θαυμασμός του εντύπου καταρχάς εκφράζεται ως προς τη δύναμη των λόγων του, ώστε «επιτυγχάνει δι' ολίγων λέξεων ο φτωχότατος και πολύπειρος Κρης πολιτευτής» ό,τι χίλια διπλωματικά έγγραφα της ελληνικής διπλωματίας δεν θα μπορούσαν και εν συνεχεία ως προς την δύναμη και τη σταθερότητα των ιδεών του. Στηρίζοντας τον Βενιζέλο ως το τέλος ο εκδότης της *Ιριδος*, Σπύρος Σίμος, πολιτεύτηκε και εξελέγη βουλευτής Άρτας το 1910, εντάχθηκε δε στην πρώτη κοινοβουλευτική ομάδα των Φιλελευθέρων²⁴⁴. Διορίστηκε υπουργός επί της

²⁴² *Έθνος*, 17 Φεβρουαρίου 1913.

²⁴³ Κ. Μάγερ, *Ιστορία, ό.π.*, τ. 2, σ. 76-77.

²⁴⁴ Constantin Iordan, *Venizelos și românii*, Ed. Omonia, București 2010, σ. 107-108. Τον Ιούλιο 1913, ως ο πλέον αρμόδιος, ακολουθεί στο Βουκουρέστι τον Ελευθέριο Βενιζέλο, στις επίσημες συναντήσεις, μεταφέροντας και δημοσιοποιώντας τις αντιλήψεις της κοινής γνώμης για τη σπουδαία σχέση μεταξύ των δύο χωρών. Επίσης στο Koutsopanagou, Gioula, «Spyros Simos' newspaper Patris. Bucharest – Athens: a bridge of intellectual communication» στο, P. M. Kitromilides- Anna Tabaki

Περιθάλψεως Οικογενειών Επιστράτων και Προσφύγων στην Κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης, στις 6 Οκτωβρίου 1916. Επίσης, στην κυβέρνηση Βενιζέλου του 1917 παρέμεινε υπουργός Περιθάλψεως ως τις 4 Νοεμβρίου 1920²⁴⁵. Τάχθηκε υπέρ της αβασιλευτής δημοκρατίας, για αυτό και τα γραφεία της εφημερίδας δέχτηκαν συχνά επιθέσεις βασιλοφρόνων²⁴⁶. Πέραν αυτών των πληροφοριών, δεν θα ασχοληθούμε λεπτομερέστερα με την *Πατρίδα* και τις δημοσιεύσεις της υπέρ του Ελ. Βενιζέλου, εφόσον ως το 1907 φέρει τον υπότιτλο *Του Βουκουρεστίου*, έτσι όπως δηλώνεται και στον ηλεκτρονικό κατάλογο της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, και έκτοτε συγκαταλέγεται στις δυναμικότερες και ευρείας κυκλοφορίας αθηναϊκές εφημερίδες.

Ερχόμαστε στη γηραιά *Ιριδα*, διότι η δική της σχέση με τον πολιτικό Βενιζέλο ήταν πιο περιπετειώδης. Αρχικά, όπως και η *Πατρίς*, δεν συγκινήθηκε από τη δράση του στην Κρήτη, το εναντίον μάλιστα. Το Θέρισο θεωρούσε επιβλαβή για την ηγεμονία του Έλληνο βασιλόπαιδος, αφού μετά το «προδοτικό» κίνημα «αγγλικός τύπος επιίπτει κατ' αυτού επιζητών την αλλαγή του!»²⁴⁷. Αργότερα μεταβάλλεται η στάση της και τότε βρίσκεται φανερά εκτεθειμένη, όταν στην περίοδο του εθνικού διχασμού, απέναντι στη σταθερή πίστη που πρέπει να αποδεικνύει στο Στέμμα πρέπει να υποστηρίζει και τον Βενιζέλο. Πώς η *Ιρις* να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα;

Η πρώτη γνωριμία του πανελληνίου με τον Ελευθέριο Βενιζέλο ήταν η συμμετοχή του στην πρώτη μικτή διοίκηση της αυτόνομης Κρήτης και κυρίως η αντιδραστική του στάση απέναντι στον αρμοστή και η επανάσταση του Θερίσου. Δεν προκύπτει από αυτή τη δράση του παρά αλγεινή εντύπωση στους εκτός Κρήτης, και κυρίως στους εκτός Ελλάδας Έλληνες. «Οι ευάριθμοι περί τον Βενιζέλον δοξαμανείς πάλιν να ταράττωσι τους Κρήτας, όργανα γινόμενοι εκείνων, οίτινες προ πολλού εποφθαλμιώσι την ωραίαν νύμφην της Μεσογείου και τον μοναδικόν εν τη Μεσογείω λιμένα της Σούδας (το ασφαλέστερο λιμάνι της Μεσογείου). Ουδείς αγνοεί ότι η Αγγλία την ορέγεται [...]. Η Θεία Πρόνοια έσωσε τους Κρήτας και έθηκεν αυτούς υπό την προστασίαν τεσσάρων Δυνάμεων και την ηγεμονίαν του Έλληνο βασιλόπαιδος, όστις μέχρι χθες εθαυμάζετο και επαινείτο, ότι αξιόλογα εκπληροί την

(eds), *Greek-Romanian Relations. Interculturalism and National Identity*, INR/NHRF, (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), Αθήνα, 2004, σ. 275-292.

²⁴⁵Κ. Μάγερ, *Ιστορία, ό.π.*, τ. 2, σ. 77.

²⁴⁶*Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974, ό.π.*

²⁴⁷*Η Ιρις*, 25 Μαρτίου 1905.

αποστολήν του»²⁴⁸. Αρχές Απριλίου δημοσιεύει το Υπόμνημα των εν Θερίσσω επαναστατών προς τους Προξένους των Δυνάμεων με την Κήρυξη και το Ψήφισμα της Ένωσης. 12 Νοεμβρίου 1905: «Έληξε τέλος πάντων και η επανάστασις του Βενιζέλου εν Κρήτη και νυν θα ιδώμεν τι θα κάμουν αι ευρωπαϊκαί Δυνάμεις», «οι φιλόδοξοι του Θερίσσου βλέπουσι νυν πόσον κακόν επροξένησαν ου μόνον εις την Κρήτην, αλλά και εις άπαντα τον Ελληνισμόν. Οι ταλαίπωροι ήκουσαν μόνον τα εκ Ρώμης κελεύσματα [...] ενώ αν ηγάπων την πατρίδα των ώφειλον να φράζωσι τα ώτα των ως ο Οδυσσεύς. Οι κύριοι ούτοι επάσχισαν να κόψωσι και τον μόνον δεσμόν, όστις ήνωε την Κρήτην μετά της Ελλάδος, τον βασιλόπαιδα Γεώργιον, [...] ίνα τον διαδεχθή ο Βενιζέλος, ή άλλος τις ευνοούμενος της Ρώμης [...]. Θαυμάζομεν πώς ήκουον τους Ιταλούς ενώ γνωρίζουν τας ραδιουργίας τούτων εν Ηπειρώ [...] καλούντες αυτήν Αλβανίαν μέχρι της Πρεβέζης»²⁴⁹. Άμα τη εμφανίσει του ο Βενιζέλος βάζει την Ελλάδα σε μια φάση συνεχούς πολεμικής ετοιμότητας. Αυτή η προοπτική μεταμορφώνει τον επικριτή σε θαυμαστή.

Μια ευμενής προσέγγιση των κοινωνικών δυνάμεων, εντός και εκτός Ελλάδας, στο νέο πολιτικό πρόσωπο και σχήμα του οποίου θα ηγηθεί, αρχίζει όταν ο Ελ. Βενιζέλος, από τον πρώτο λόγο του, που εκφώνησε στις 5/9/1910 στο Σύνταγμα, δήλωσε σεβασμό στο Σύνταγμα αλλά και στο Στέμμα, έστω και φαινομενικά, ως «ισχυρότατον παράγοντα, όπως συνέχει την Πολιτείαν από πάσης παρεκτροπής, το Συνταγματικόν Πολίτευμα τάσσει τον Βασιλέα. [...] έχων τα συμφέροντα τα καλώς εννοούμενα του Βασιλικού Οίκου εντελώς αλληλένδετα προς τα υψηλότερα και γενικότερα συμφέροντα του Έθνους». Το μέλλον θα επιβεβαιώσει ή όχι αυτή την αντίληψη, ο Βενιζέλος όμως με μια παρελκυστική πολιτική, φόρτιζε και αποφόρτιζε τις καταστάσεις²⁵⁰. Ο Βενιζέλος εξάλλου, δέσμιος των βρετανικών υποδείξεων (για την παγίωση της συνταγματικής βασιλείας και του βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα), εξακολουθούσε να τηρεί στάση αναμονής²⁵¹.

²⁴⁸ *Η Ήρις*, 25 Μαρτίου 1905.

²⁴⁹ *Η Ήρις*, 26 Νοεμβρίου 1905.

²⁵⁰ Παύλος Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844-1940*, Αθήνα 1992, σ. 114-115. Οι θέσεις του αρχηγού των Φιλελευθέρων στο πολιτειακό ζήτημα, εκείνες τις κρίσιμες στιγμές, προκύπτουν από μια απόρρητη έκθεση του υπουργού των Εξωτερικών της προσωρινής κυβέρνησης Ν. Πολίτη προς τον Άθω Ρωμάνο στο Παρίσι (τον Απρίλιο του 1917), που περιείχε εκμυστηρεύσεις του Βενιζέλου προς τον Πολίτη.

²⁵¹ Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Οι διαστάσεις του “κομματικού” φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από το μεσοπόλεμο», *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, επιμ. Γ. Κοντογεώργης, Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα 1978, σ. 161-162.

Στην περίοδο 1910-1922, εμφανίστηκε στην Ελλάδα η πολιτική αντίληψη του «βενιζελισμού». Ειδικά στον οικονομικό τομέα ο βενιζελισμός θεωρούσε το ελληνικό κράτος ως μοχλό έκφρασης και ανάπτυξης του ελληνισμού. Το ελληνικό κράτος έπρεπε να επιδιώξει την ενσωμάτωση του εκτός συνόρων ελληνισμού, να ολοκληρωθεί εθνικά και κρατικά και να διεκδικήσει τη θέση του στον τότε σύγχρονο κόσμο. Τις προθέσεις αυτές του Βενιζέλου διείδαν οι φανατικοί οπαδοί του και ήταν προθέσεις πολύ κοντά στο όραμα των ομογενών, όπως εκφράζεται στις ελληνόφωνες εφημερίδες της Ρουμανίας. Γιατί η ανάπτυξη της Ελλάδας, από αυτό το πρίσμα προϋπέθετε και θεσμικό εκσυγχρονισμό, που θα καθιστούσε το κράτος αποτελεσματικό και αξιόπιστο, κάτι που οι εφημερίδες συχνά επισημαίνουν. Λυπούνταν για το μητροπολιτικό τους κράτος που δεν προοδεύει αλλά παραμένει καθηλωμένο στον παλαιοκομματισμό, τη φατρία και τη λατρεία της παρατυπίας. Τώρα σημειώνεται η πολυπόθητη μεταβολή.

Ο ελληνικός λαός είδε με την ανάληψη της εξουσίας από τον Βενιζέλο τη χώρα του «αναδυομένην εκ του βαράθρου, είδε [...] την πραγματικήν εφαρμογήν των νόμων [...] την δημόσιαν ασφάλειαν εδραιούμενην [...] τον πτωχόν γεωργόν αποκαθιστάμενον κύριον του αγρού του [...] υπέρ της συγκοινωνίας και της υγιεινής καταστάσεως ληφθέντα μέτρα [...] με του περιφήμου περί Κοινοτήτων νομοσχεδίου απαλλαγίαν του εκ της τυραννίας των δημάρχων [...] μέριμναν περί της προαγωγής της βιομηχανίας και του εμπορίου [...] επιτέλους τας στρατιωτικά δυνάμεις διοργανουμένας προς αποτελεσματικότεραν διεκδίκησιν των εθνικών ημών δικαιωμάτων»²⁵². Επιτέλους είναι περήφανη αφού «προ της ανόδου του κ. Βενιζέλου το ελληνικόν όνομα επεριφρονείτο και εχλευάζετο εις πάντα ανεξαιρέτως τα Κράτη [...] το όνομα *Ελλην* ήτο εν τω εξωτερικώ όνομα σημαίνον περιφρόνησιν, και δια παν ό,τι κακώς εγίγνετο έλεγον *ala grec*»²⁵³. Πράγματι, ο Ελ. Βενιζέλος προκάλεσε ενδιαφέρον και ευμενή στάση και μέσα σε πολιτικούς και κοινωνικούς κύκλους της Ρουμανίας. Έγινε ένθερμα δεκτός στο Βουκουρέστι το καλοκαίρι του 1913, ενώ παρακολουθείται και σχολιάζεται με διακριτική ευμένεια η στάση του ως προς τη ουδετερότητα της Ελλάδας στον πόλεμο, το 1915, συγκριτικά με τις θέσεις που εκφράζονταν τότε από τον βασιλιά Κωνσταντίνο²⁵⁴.

²⁵² *Η Ήρις*, 12 Φεβρουαρίου 1912.

²⁵³ *Η Ήρις*, ό.π.

²⁵⁴ Constantin Iordan, ό.π., σ. 106-107 και 159-160.

Ο Βενιζέλος συσπείρωσε γύρω του μια δραστήρια αστική τάξη που πλούτιζε σε όλη τη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου, στα λιμάνια της Νότιας Ρωσίας, στη λεκάνη του Δούναβη και το εσωτερικό της Ρουμανίας, στον Πόντο και τα μικρασιατικά παράλια, στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη, την Αίγυπτο, το Σουδάν, την Αλεξάνδρεια και σε κάποιες περιπτώσεις φιλοδοξούσε να κυριαρχήσει και πολιτικά στον χώρο όπου άπλωνε τις οικονομικές της δραστηριότητες. Η δημιουργία ενός ισχυρού εθνικού κέντρου, μιας περιφερειακής δύναμης, ήταν αίτημα κρίσιμο, σε μια εποχή κατά την οποία πολλά εθνικιστικά κινήματα έκαναν αισθητή την παρουσία τους. Για τους λόγους αυτούς η Μεγάλη Ιδέα και οι προϋποθέσεις της – ο εκσυγχρονισμός του κράτους – αποτέλεσαν ισχυρά ιδεολογικά, πολιτικά και οικονομικά ερείσματα για τη διεκδίκηση της Μεγάλης Ελλάδας με πιθανότητες επιτυχίας. Διεθνείς συνθήκες ώθησαν προς τον Βενιζέλο ένα τμήμα της επιχειρηματικής ομογένειας και το εφοπλιστικό στοιχείο της εγχώριας αστικής τάξης.

Μετά το 1910, όλο και μεγαλύτερα τμήματα της αστικής τάξης προσχώρησαν σταδιακά στους Φιλελευθέρους, καθώς ο Βενιζέλος έδειχνε ότι μπορούσε να θωρακίζει τον φιλελευθερισμό του με μια τακτική πυγμής και απέναντι στο εργατικό κίνημα, όποτε χρειαζόταν²⁵⁵. Παρότι ακόμα το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα δεν έχει ωριμάσει, εμφανίζεται ως συντεχνιακό σωματείο αλληλεγγύης πιο πολύ και με τη συμμετοχή των εργοδοτών, ο Βενιζέλος θα ασχοληθεί προληπτικά. Κατά την πρώτη πρωθυπουργία του Ελ. Βενιζέλου δείχθηκε ενδιαφέρον για την εργατική νομοθεσία, μολονότι εργατικά ζητήματα δεν είχαν ακόμη προβληθεί με ένταση²⁵⁶. Με τη διορατικότητα του πραγματικού κυβερνήτη πρόβλεψε την έγκαιρη λύση των κοινωνικών προβλημάτων και απέτρεψε την απειλή θυελλών, που από καιρό τώρα είχαν ξεσπάσει στα κράτη της δυτικής Ευρώπης²⁵⁷. Όταν οι εργοδότες ζήτησαν να μην ψηφιστούν τα εργατικά νομοσχέδια, ο Βενιζέλος τους απάντησε: «Κύριοι, αν δεν κάνουμε σήμερα τας νομίμους υποχωρήσεις εις τους εργαζομένους, αύριον θα μας πάρουν με επανάστασιν πολύ περισσότερα»²⁵⁸. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, επήλθε η συμφιλίωση και τελικά η ταύτιση ενός μεγάλου μέρους της αστικής τάξης με τον βενιζελισμό. Για τη λύση του θεσσαλικού ζητήματος αλλά και την

²⁵⁵ Γεώργιος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909)*, ό.π., σ. 221.

²⁵⁶ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση*, ό.π., σ. 105.

²⁵⁷ Απόστολος Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 34.

²⁵⁸ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1972, σ. 233.

υπέρβαση αντίστοιχων προβλημάτων που δημιούργησε η παρουσία προσφύγων και ακτημόνων στα νέα εδάφη πραγματοποιήθηκε η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917. Στην ίδια κατεύθυνση έγιναν μια σειρά από θεσμικές καινοτομίες στον αγροτικό τομέα, όχι άμεσα όμως και οριστικά. Η *Τρις* μάλιστα σπεύδει να υπενθυμίσει ότι σχετικά με το αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία «η Κυβέρνησις Βενιζέλου δεν υπεσχέθη λαγούς με πετραχήλια [...] εκινδύνευσε δε να χάση και αυτήν την δημοτικότητά της, ίνα μη τυχόν δεν δυνηθή να πραγματοποιήση ό,τι θα υπέσχετο [...]. Αλλ' εάν η Κυβέρνησις δεν υπεσχέθη τι, έπραξεν όμως τόσα εντός έτους, όσα δεν κατώρθωσαν μέχρι τούδε εντός δεκαετίας [...] δια της εξαγοράς των εν Θεσσαλία κτημάτων του» και μάλιστα ενώ πολλοί ομογενείς χρηματοδοτούσαν καλλιμάρμαρα κτίρια «ουδείς ευρέθη όπως δωρήση εκατομμύρια τινά προς απελευθέρωσιν δυστυχών ανθρώπων και δη ομογενών του εκ του ζυγού των διαφόρων ιδιοκτητών [...] και εδέησε να έλθη μία Επανάστασις και μετά ταύτην μία Κυβέρνησις Βενιζέλου, ίνα επιληφθή της όλης λύσεως του αγροτικού ζητήματος»²⁵⁹. Η αργόσυρτη εξέλιξη του αγροτικού ζητήματος προς τη δύσκολη λύση του, επιταχύνθηκε ή μάλλον υποβοηθήθηκε και από αυτή την συντεχνιακή αναγκαιότητα, όπως σε προεκλογικό του λόγο προς ακροατήριο ακτημόνων, ο Βενιζέλος δήλωνε το 1910²⁶⁰.

Με την προσάρτηση εδαφών ή την ανταλλαγή πληθυσμών, όλες σχεδόν οι βαλκανικές χώρες απέκτησαν μεγαλύτερη εθνική ομογένεια μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Άμεση συνέπεια των πληθυσμιακών ανακατατάξεων ήταν και η διανομή της μεγάλης γαιοκτησίας, μέτρο που εξασφάλιζε παντού στους ακτήμονες αγρότες ένα ελάχιστο μέσο επιβίωσης, αλλά και την εκπλήρωση μιας παλιάς διεκδίκησης, την ιδιοκτησία της γης που καλλιεργούσαν. Όμως η κόπωση μετά τους βαλκανικούς πολέμους και η εξάπλωση του μπολσεβικισμού στα ανατολικά της Ευρώπης δημιούργησε ένα ακόμη κίνητρο. Όπως σημειώνει ο Σταυριανός: «πίσω από τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις κρυβόταν αναμφίβολα ο φόβος της επαναστάσεως»²⁶¹.

Η *Τρις*, με τον ρομαντισμό και την ιδεαλιστική προσέγγισή της, θαύμασε την κατάκτηση αυτή, όταν στην ελληνική Βουλή ψηφίστηκε το πολύκροτο νομοσχέδιο

²⁵⁹ Η *Τρις*, 9 Οκτωβρίου 1911.

²⁶⁰ Γεώργιος Δερτιλής, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση, 1880 - 1909, ό.π., σ. 143*. Μπορούσε απλώς να προβλεφθεί στο αναθεωρημένο Σύνταγμα η δυνατότητα των μελλοντικών απαλλοτριώσεων, που δεν επρόκειτο να νομοθετηθούν πριν από το 1916 και δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν πριν από το 1924.

²⁶¹ Cf. S. Stavrianos, «The Balkans since 1453», (New York, 1965), στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15, σ. 302.

περί απαλλοτριώσεως των Θεσσαλικών κτημάτων, απόφαση «ην έλαβε ο πραγματικής θελήσεως πολιτικός ανήρ της Νεωτέρας Ελλάδος κ. Ελ. Βενιζέλος, όπως επουλώση την χαίνουσαν πληγήν του Ελληνικού βασιλείου, ήτις τόσω παρακωλύει την ανάπτυξιν του όλου Ελληνικού κράτους [...] ο κ. Βενιζέλος εμβριθώς εμελέτησε την κατάστασιν [...] ηθέλησε να αποφύγη την σύγκρουσιν εργασίας και κεφαλαίου, δια της τμηματικής απαλλοτριώσεως και δια της καταβολής αντιτίμου ηθέλησε να χαλιναγωγήση τάσεις αρπακτικάς των χωρικών, λόγω ότι την γην ταύτην την υπό των πατέρων αυτών ιδρώτι ποτισθείσαν δικαιούνται [...]. Ο Βενιζέλος δήλωσε την ισχυρή πρόθεσή του να αντιμετωπίσει το ζήτημα βάσει βέβαια με «τας συντηρητικάς αυτού αρχάς, συντηρητικάς υπό την έννοιαν του ενδιαφέροντος, όπερ επιδεικνύει υπέρ όλων ανεξαρτήτως των κοινωνικών τάξεων»²⁶².

Η *Ιρις* διέκοψε την έκδοσή της πάλι μεταξύ των ετών 1906-1911 (ως τον Φεβρουάριο) και δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε άμεσα πώς θα εξελιχθεί η άποψή της για τον Βενιζέλο, τόσο σε σχέση με την καθεστωτική αλλαγή που θα επέλθει στην Κρήτη, ως απόηχος του κινήματος του Θερίσου, και κυρίως όταν εκδηλώθηκε το κίνημα στο Γουδί, το 1909, με το οποίο συντάσσεται ο κρητικός πολιτευτής, ως την πρώτη του επίσημη εμφάνιση στην Αθήνα. Με την επανακυκλοφορία της *Ιριδος*, η εφημερίδα είναι, αν όχι λάτρης, σαφέστατα θαυμάστρια του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου. Πόσο νέο πνεύμα διατρέχει την *Ιριδα* το φανερώνει επίσης και μια δημοσίευση της 6^{ης} Αυγούστου 1911 σχετικά με πρόσφατες δηλώσεις του Πρίγκιπα Γεωργίου κατά του Βενιζέλου, που προκάλεσαν και την αντίδραση του ίδιου του Βασιλιά, βρισκόμενου σε διακοπές στη Γαλλία. «Ο Βασιλόπαις στερηθείς του αξιώματός του έπρεπε να εκδικηθή ήδη την εκθρέψασαν Αυτόν πατρίδα; Έπρεπε να μισή τον χάριν των εθνικών μας συμφερόντων μη διστάσαντα να προβή εις το κίνημα του Θερίσου; Εάν είχε φιλοπατρίαν έπρεπε να υπομείνη την τοιαύτην θυσίαν [...] και όχι ευρών την ευκαιρίαν, να συκοφαντήση δια των απρεπών φράσεων τον πρόεδρον της Κυβερνήσεως [...] απολυταρχικόν, ψεύστην απατεώνα, άστατον και δόλιον».

Η *Ιρις* δεν χάνει ευκαιρία, σε περισσότερο ή λιγότερο σημαντικά ζητήματα που αντιμετωπίζει η κυβέρνηση, να δηλώσει απερίφραστα την υποστήριξη και τον θαυμασμό της προς την Κυβέρνηση της ανορθώσεως, «ήτις εννοεί να μείνη

²⁶² Η *Ιρις*, 3 Απριλίου 1911.

ανεπηρέαστος, να επιβάλει το κράτος του νόμου κατά παντός». Με την επανεμφάνισή της το 1911, πρέπει να προσαρμόσει τις αρχές τις στο μεσσιανικό πρότυπο ηγέτη μέσω του οποίου αυτές «ήρξαντο λαμβάνουσαι υπόστασιν, αλλ' ίνα μάλλον ευρισκώμεθα εν τη αλήθεια, απεκρυσταλλώθησαν δια του πατριωτισμού της ελληνικής φυλής και του ηγέτου αυτής του μεγαλεπήβολου Κρητός πολιτευτού»²⁶³. Είναι διατεθειμένη να κάνει τα στραβά μάτια σε συνταγματικές ατασθαλίες προκειμένου να δει το όραμά της να ολοκληρώνεται. Όταν ασκήθηκε σφοδρή κριτική στη θέληση της κυβέρνησης να προχωρήσει σε νομοθετική αναθεώρηση χωρίς τη σύσταση νέας Βουλής κατόπιν εκλογών, η *Τρις* προτείνει να παραβλεφθεί το τυπικό του πράγματος προς χάρη της ουσίας, «αφήσατε φίλοι συνάδελφοι την Κυβέρνησιν να εργασθή και όταν έλθη ο καιρός αυτή μόνη θα καλέση τους παλαιούς πολιτευόμενους εις συνεργασίαν, αρκεί ούτοι να ελησμόνησαν το παρελθόν και να φανούν αντάξιοι του μέλλοντος [...] ο ελληνικός λαός ζητεί σήμερον παρά του κ. Βενιζέλου να πραγματοποιήση και το δεύτερον μέρος του προγράμματός του, αφού το πρώτο συνετελέσθη τόσον θαυμασίως»²⁶⁴.

Η επανάληψη των διαταραγμένων από πολλού «ελληνορωμουνικών» σχέσεων είναι ο πηχυαίος τίτλος του πρώτου της φύλλου. Χαίρεται για αυτήν την εξέλιξη, καθώς «διεκήρυξε κατά το μακρόν και επίπονον αυτής στάδιον την αλληλεγγύη Ελλάδος και Ρωμουνίας διότι εν τη ενώσει των δύο εθνών ανέκαθεν διέβλεπεν τον φραγμόν εκείνον, όστις θ' ανεχαίτιζε τον εκ βορρά κίνδυνον». Ακόμα και όταν η *Τρις* διατύπωσε έντονη αντίθεση στην τοποθέτηση νέου πρέσβη στο Βουκουρέστι, συγκεκριμένο πρόσωπο επιλογής Βενιζέλου²⁶⁵, δημοσιεύει, υπό τύπο χρονογραφήματος, επιστολή του *Διαβάτη*, από την Κωστάντζα, που υπενθυμίζει, πως έτσι έβαλλαν όλοι, στον καιρό του Θερίσσου, κατά του «προδότη της Πατρίδος» Βενιζέλου, που αποδείχθηκε ο πλέον συνετός στις αποφάσεις του»²⁶⁶. Η *Τρις* αποτυπώνει την παρούσα κατάσταση ως εξής: «πάντες οι εκ του εξωτερικού Έλληνες παρακολουθούντες την από της επαναστάσεως και δη την από της εις το πρωθυπουργικόν αξίωμα ανόδου του κ. Βενιζέλου επιτελούμενην ανόρθωσιν [...] ην επιτέλεσε η έμφρων και πατριωτικωτάτη κυβέρνησις», δια του νέου Συντάγματος και των νέων νόμων, γεγονός που αναγνωρίζεται ακόμα και από εχθρούς του ελληνισμού, (π.χ. η ύπαιθρος χώρα ησύχασε από τη ληστεία με την εφαρμογή των νόμων και την

²⁶³ *Η Τρις*, 6 Μαρτίου 1911.

²⁶⁴ *Η Τρις*, 19 Ιουνίου 1911.

²⁶⁵ Του Καρούσου.

²⁶⁶ *Η Τρις*, 24 Απριλίου 1911.

ορθή πολιτική του παρόντος υπουργού Δικαιοσύνης), η οικονομία επανακάμπει, ο στρατός αναδιοργανώνεται»²⁶⁷.

Πριν η *Ιρις* σιωπήσει πάλι, είχε χαιρετίσει ενθουσιωδώς το νέο έντυπο που εμφανίστηκε στο δημοσιογραφικό προσκήνιο του ελληνισμού της Ρουμανία, στη Βραΐλα, με επαγγελματική οργάνωση και υψηλό επίπεδο ενημέρωσης, με την επωνυμία *Έθνος*²⁶⁸. Με αυτό το νέο έντυπο και εμείς παρακολουθήσαμε, ως το 1920, την αξιολόγηση και αποδοχή της βενιζελικής πολιτικής από τους έξω Έλληνες.

Το *Έθνος* της Βραΐλα στηρίζει πλήρως και συστηματικά τον Ελ. Βενιζέλο. Κυρίαρχα θέματα κατά το διάστημα αυτό είναι ο Ιταλο-τουρκικός πόλεμος και οι εξελίξεις στο Κρητικό ζήτημα και οι χειρισμοί του Βενιζέλου ως προς αυτό, δεδομένου του επίμονου αιτήματος των Κρητικών να εισέλθουν στην ελληνική Βουλή. Οι «θαυμάσιοι λόγοι»²⁶⁹ του πρωθυπουργού ξεκαθαρίζουν πλήρως το θέμα. Παρά τα όσα συκοφαντικά ακούγονται, η κυβέρνηση του Βενιζέλου πολιτεύεται σίγουρα πατριωτικά στο θέμα της Κρήτης, ακόμα και αν φαίνεται αντιφατική η τωρινή στάση αυτού, που προ καιρού πολέμησε για την Ένωση, κατά το *Έθνος*.

Οι ομογενείς βλέπουν μια Ελλάδα που είναι διαφορετική πια, από απαθής, αδρανής, άβουλη και για πολλές δεκαετίες θέατρο κομματικού ανταγωνισμού, μετατράπηκε σε μια χώρα ανεξάρτητη, σημαντική, ισχυρή, με προοπτική, που παίρνει εύσημα από την πλειονότητα των ρουμανικών εντύπων. Ο απολογισμός του 1911, από το *Έθνος*, είναι πανηγυρικός για την κυβέρνηση Βενιζέλου, που σε όλους τους τομείς δουλεύει και επιτελεί σπουδαίο έργο, μάλιστα ό,τι δεν έπραξαν οι αείμνηστοι κοιμματαρχαι (Θεοτόκης, Ράλλης), «ο κ. Βενιζέλος αναλαμβάνει να εκτελέση [...] επαγγελία που δεν είναι πτερόεντα έπη αλλά νόμισμα ηχηρόν εναποταμιευμένον στο χρηματοκιβώτιο του κράτους. Ο κ. Βενιζέλος απέδειξε ό,τι λέγει το πράττει»²⁷⁰, κυρίως δε στον στρατό και στόλο, αλλά και στα εθνικά ζητήματα, της Κρήτης και του αλυτρωτισμού των Ελλήνων, εν όψει του τέλους της Τουρκίας ως κυριαρχικής δύναμης στην Ανατολή. Εκδόθηκε με διθυραμβικό εξώφυλλο στις 14 Μαρτίου 1912, για τις επερχόμενες εκλογές, με εικόνα του Βενιζέλου, του «περικλεούς ανορθωτού της ελληνικής φυλής». Επίσης το *Έθνος* απαντώντας σε ρουμάνικα δημοσιεύματα έσπευσε άμεσα και συνοπτικά να καταρρίψει μομφές σχετικά με τον πλούτο της

²⁶⁷ Στα χρόνια αυτά της μεγάλης προσπάθειας, στη βενιζελική δεκαετία, οι προϋπολογισμοί του κράτους ήταν συνήθως πλεονασματικοί. Το 1911 τα έσοδα του προϋπολογισμού ήταν 240.000.000 και τα έξοδα μόνο 181.000.000 δραχμές, παρά τις αυξημένες στρατιωτικές δαπάνες.

²⁶⁸ *Η Ιρις*, 17 Νοεμβρίου 1911.

²⁶⁹ *Έθνος*, 12 Νοεμβρίου 1911.

²⁷⁰ *Έθνος* 16 Δεκεμβρίου 1911.

Ελλάδας και τον στρατό της. Δοθείσης της ευκαιρίας, στις 13 Ιουλίου 1912, δημοσίευσε στη πρώτη σελίδα, οικονομικά στοιχεία του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδας για το τελευταίο τρίμηνο του 1911, που εξέδωσε το Υπουργείο Οικονομικών, και επιβεβαιώνεται πλεόνασμα 17 περίπου εκατομμυρίων δραχμών.

Ο θαυμασμός που ενέπνευσε αυτός ο πολιτικός, όχι μόνο στους έξω Έλληνες, αλλά γενικά στους ξένους, μπορεί να φανεί ακόμα και από δημοσιεύματα άλλων εφημερίδων, που φιλοξενούνται στον ελληνόγλωσσο Τύπο, και συχνά εκπλήσσουν. Το εβραϊκό έντυπο *Adáverul*, γνωστό μας από αρνητικά σχόλια συνήθως για τους Έλληνες, παραλλήλισε τον Βενιζέλο και τον βίο του με εκείνον του Αριστεΐδη, ειδικά για να τονιστεί η άδικη και επιβλαβής απομάκρυνση του πρωθυπουργού το 1915²⁷¹.

Η μεγαλειώδης δράση της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους δικαιολογούν τα διθυραμβικά σχόλια στον Βασιλιά²⁷² για να ακολουθήσει, λίγες μέρες αργότερα, την 1^η Γενάρη του 1914, από την *Τριδα*, το εγκώμιο του «μεγάλου Έλληνας [...] του δαιμόνιου οργανωτή του νικηφόρου πολέμου [...] του πρωτεργάτη της Νέας Ελλάδος», πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου, για όσα σημαντικά επέτυχε κατά το προηγούμενο έτος. Παρόμοια και το *Έθνος*, αγωνιώντας για τη διάδοχη κατάσταση, εξυμνεί τον πρώην πρωθυπουργό, όταν προέβη στην πρώτη παραίτηση το 1915 «ότι ετετραπλασίασε τον στρατόν, ή μάλλον είπεν ως ο Θεός της Γραφής “εγενηθήτω εκ μηδενός στρατός και εγένετο στρατός”, προσθείς εις τας κλασικάς της ιστορίας ημών σελίδας νέας σελίδας μυθώδους δόξης, ώστε να δυνάμεθα πλέον να κηρύττωμεν στεντορείως ότι εσμέν Ελλήνων τέκνα»²⁷³.

Κατά την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, ο Βενιζέλος συνενυρέθη με τον διευθυντή της *Τριδος*, δεύτερο γιο του ιδρυτή της, και απεύθυνε μέσω της εφημερίδας τη διαβεβαίωση στους Έλληνες ότι ο ελληνικός στόλος θα παρουσιάσει μετ’ ολίγον εκπλήξεις με τον σύγχρονο εξοπλισμό του και την ετοιμότητά του, ώστε η Ελλάδα να γίνει σεβαστή σε εχθρούς και φίλους²⁷⁴.

Όταν ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος γενικεύεται, ο νους του Βενιζέλου περιστρέφεται «κατακτητικός εις τον προσανατολισμόν όλων των ενδεχομένων, τα οποία πιθανόν να προκύψουν» και, όπου η διπλωματική οδός επιτρέπει την έρευνα των πραγμάτων, κινείται ταχύτατα στη λήψη όλων των ενδεδειγμένων μέτρων, όπου

²⁷¹ *Έθνος*, 5 Απριλίου 1915.

²⁷² *Τρις*, 15 Δεκεμβρίου 1913.

²⁷³ *Έθνος*, 7 Μαρτίου 1915.

²⁷⁴ Ο ιδρυτής της Ζαχαρίας Σαρδέλλης πέθανε αργότερα από τον γιο του, στις 20 Σεπτεμβρίου 1913, αφού ευτύχησε να δει την γενέτειρά του, την Ήπειρο, ελεύθερη, την Ελλάδα πολύ μεγαλύτερη, πλουσιότερη, ευνομούμενη, ήρεμη και φίλη με τη Ρουμανία.

δε δεν ελπίζει τίποτε εκ της διπλωματικής διεισδύσεως, «τότε προετοιμάζει την δύναμιν των όπλων»²⁷⁵.

Έφτασε η ώρα του Διχασμού και της δύσκολη απόφαση της *Ιριδος* απέναντι στους θεσμούς και τους πολιτικούς άνδρες που θαυμάζει και τιμά «ουδείς δικαιούται να εξετάση τι επιθυμούσι και διατί θέλουσι τούτο ή εκείνο οι ανεύθυνοι παράγοντες του Βασιλείου. Κατά συνταγματικήν δε πρόνοιαν, κυριαρχεί η θέλησις του λαού εις τας μεγάλας αποφάσεις δι' ας ευθύνεται το υπουργικόν συμβούλιον και οι αντιπρόσωποι του λαού εν τω Κοινοβουλίω, όταν ζητηθή παρά της Κυβερνήσεως και δοθή η έγκρισις της Βουλής. Δεν δύνανται όμως οι υπουργοί να θέλωσι και να πράττωσιν ό,τι δεν στέργει το έθνος, όπερ αποδοκιμάζει την απιστίαν προς τους Συμμάχους και την αχαριστίαν προς τους ευεργέτας [...] (σ.σ. εννοεί τη συμμαχία με τους Σέρβους). Η ουδετερότης ταύτη της Ελλάδος αντίκειται προς τα συμφέροντα των εν τω Αίμω λαών και ως τοιαύτη καταδικάζεται αμετακλήτως υπό του ελληνικού λαού»²⁷⁶.

Παρότι η ουδετερότητα δεν την βρίσκει καθόλου σύμφωνη, δικαιολογείται, προς το παρόν, η βασιλική εμμονή στην ουδετερότητα, μεταξύ άλλων, λόγω του ότι ο Βασιλέας απαιτεί εγγυήσεις παραχώρησης της Κωνσταντινούπολης, που ενδεχομένως την υπόσχονται αλλού (Ρωσία), ειδάλλως οι δυνάμεις της Συμμαχίας ας τα βγάλουν πέρα μόνες του²⁷⁷. Υπέρ αυτής της θέσης τάσσεται σταθερά η *Ίρις* τιμώντας το Στέμμα, τον Βασιλέα «ο ενσαρκών τα όνειρα και τους πόθους μας [...] ο Δεσπότης των καρδιών μας». Εξανίσταται όταν «οι ομογενείς καταφερόμενοι και των υψηλών και πάντων σεβαστών προσώπων, του τε Βασιλέως Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου, προφέρουσι λέξεις απρεπείς, οι βενιζελικοί εναντίον του Βασιλέως, οι βασιλικοί κατά του Βενιζέλου, ώστε ξένος τις ακούων τας παραλόγους συζητήσεις των, να νομίση εν εκ των δύο ή ότι η Ελλάς έχει έναν τρελλό! Βενιζέλο όστις θέλει να ρίψη την Ελλάδα εις καταστροφήν και ένα φρόνιμο Βασιλέα όστις την διαφυλλάττη, ή τουναντίον, ότι έχει Βενιζέλο φρόνιμο θέλοντα το μεγαλείο του έθνους και Βασιλέα προδότην! ανθιστάμενον εις την δόξαν του βασιλείου Του [...]. Ουδέποτε όμως επιτρέπεται, εις Έλληνα, έχοντα κρίσιν υγιά, να σκέπτηται τοιαύτα [...] διότι και ο εις είναι μέγας

²⁷⁵ *Έθνος* 27 Αυγούστου 1914.

²⁷⁶ *Η Ίρις*, 11 Οκτωβρίου 1915.

²⁷⁷ *Iordan Constantin, ό.π.* Αναφέρεται ότι ο Κωνσταντίνος ζήτησε υποστήριξη στα αιτήματά του και από τη φίλη Ρουμανία, σ. 157.

πολιτικός ανήρ, όπως και ο άλλος θαυμάσιος άνθρωπος, επιποθών το μεγαλείον και την δόξαν του Έθνους Του»²⁷⁸.

Ύψιστο πολιτειακό ιδανικό παραμένει ο βασιλιάς, «ακρογωνιαίος λίθος του ελληνικού οικοδομήματος, προστάτης και ευεργέτης του», «τιμαλφές και πολύτιμον του έθνους», δεν μπαίνει σε καμία σύγκριση ούτε με την ικανότερη και θαυμαστότερη πολιτική προσωπικότητα, είναι η αδιαμφισβήτητη πατριωτική αξία, είτε πρόκειται για το εμβληματικό μέγεθος του αιμνήστου βασιλιά Γεωργίου²⁷⁹, είτε για το αδιαπραγμάτευτο εθνικό σύμβολο, βασιλιά-αρχιστράτηγο Κωνσταντίνο.

Στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού, κανείς εκ των έξω δεν μπορεί να ανεχθεί επικρίσεις περί «γερμανόφιλου» βασιλιά Κωνσταντίνου, «την μομφήν, ην άκριτοί τινες έσχον το θράσος να προσάψωσι τω Άνακτι, ότι υπείκων δήθεν εις συγγενικάς υποχρεώσεις, ηναγκάσθη να στερηθή του μεγάλου εν ενισχύσει και δόξει συνεργάτου του, ούτε το προ του πολέμου παρελθόν δικαιολογεί ούτε η κατά τους πολέμους δράσις μαρτυρεί»²⁸⁰, ενώ παράλληλα είναι έντονο το ενδιαφέρον όλων των εντύπων για την υγεία του Κωνσταντίνου. Οι ευχές επί τη ονομαστική του εορτή είναι, κάθε χρόνο, θερμότερες. Στις ελληνικές κοινότητες της Ρουμανίας, δεν παραλείπονται οι επίσημες δοξολογίες και τα ευχολόγια για τον αγαπημένο άνακτα²⁸¹. Η πίστη στον βασιλιά είναι αδιαφιλονίκητη, η λατρεία σε αυτόν πιθανόν ξεπερνά τα συνήθη όρια. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος δεν αγαπάται όπως ο πολιτικός Βενιζέλος. Αγαπάται ως άνθρωπος, ως οικογενειάρχης, ως στρατιωτικός, ως σύμβολο. Ο βασιλιάς παραμένει ιδέα ακλόνητη, που πρέπει καθένας Έλληνας να προασπίζεται από κάθε σπύλωση, σαν να προασπίζεται την Πατρίδα. Στον Βενιζέλο επιτρέπεται να βρει κανείς κάποιο πολιτικό ατόπημα, στον βασιλιά δεν γίνεται να υπάρχει κάτι τέτοιο.

Έτσι η *Ιρις* αποδέχεται την ουδετερότητα, αλλά όχι για πολύ ακόμα. «Όσον όμως κι αν είμεθα οπαδοί της ουδετερότητος, δεν δυνάμεθα να επικροτήσωμεν τα σήμερον εν Ελλάδι συμβαίνοντα [...] δεν τασσόμεθα με το μέρος των κεκηρυγμένων γερμανόφιλων. Εννοούμεν ουδετερότητα αλλά όχι γερμανοφιλίαν και αποδοκιμάζωμεν εκείνους, οίτινες προσπαθούν να εξάγουν την Ελλάδα εκ της ουδετερότητος δια να την ρίψουν εις τας αγκάλας της Γερμανίας»²⁸². Ο έξω Ελληνισμός, δια της *Ιριδος* διακηρύττει ανεπιφύλακτα την πολιτική του Βενιζέλου,

²⁷⁸ *Η Ιρις*, 1 Νοεμβρίου 1915.

²⁷⁹ *Η Ιρις*, 12 Μαρτίου 1913.

²⁸⁰ *Έθνος*, 17 Μαΐου 1915.

²⁸¹ *Έθνος*, 24 Μαΐου 1915.

²⁸² *Η Ιρις*, 20 Νοεμβρίου 1915.

ως πολιτική συνάδουσα προς τα εθνικά συμφέροντα, συντασσόμενη σταθερά στις φιλελληνικές διαθέσεις της Τετραπλής Συμμαχίας και καταδικάζει τις ραδιουργίες των γερμανοφρόνων, που προκάλεσαν πολιτικά προβλήματα, κυρίως επιρρίψαντες «εις τον Ανεύθυνον την μεγίστην των ευθυνών»²⁸³. Η *Ιρις* προσπάθησε να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα.

Όσο η κατάσταση γίνεται πιο επικίνδυνη και πιεστική για την εθνική κυριαρχία, τόσο τα άρθρα γίνονται πιο ηθικοδιδασκτικά, πιο εθνεγερτικά, απευθυνόμενα στην καρδιά του Έλληνα, τόσο πιο πολύ τονίζεται η αισχρή κομματική διαπάλη, τόσο αποδοκιμάζεται ο δημοσιογραφικός φατριασμός, τόσο λιγότερο εμπλέκεται ο βασιλιάς στην αρθρογραφία της εσωτερικής κατάστασης, τόσο περισσότερο διατρανώνεται ότι η Ελλάδα βρίσκεται προ των θυρών της εξόδου στον πόλεμο.

Όσο η Ελλάδα παραμένει εκτός πολεμικού στίβου, τόσο αυξάνουν και έσω και έξω οι φωνές απορίας, αγωνίας και κακεντρέχειας για τους πολιτικούς χειρισμούς και τα κίνητρα από τους ξένους. «Απατάτε εαυτούς» απάντησε το *Έθνος*, «έκαστος οφείλει να ασχολείται με τα ίδια του πράγματα και να μην αναμιγνύεται με τας ξένας υποθέσεις [...] οι γράφοντες ταύτα πρέπει να γράφωσι κάλλιον δια τα της πατρίδος των, ήτις δεν νομίζομεν ότι ευρίσκεται εν τη ορθή πορεία της πολιτικής [...] γράφουσι δια τον Έλληνα Βασιλέα [...] ας ήνε βέβαιοι ότι ουδείς Έλληνα θυσιάζει την Πατρίδα του και τας πεποιθήσεις του χάριν υλικού τινος ατομικού συμφέροντος»²⁸⁴.

Το 1916 βρίσκει την Ευρώπη και τα Βαλκάνια να φλέγονται ενώ η Ελλάδα, απειλούμενη μεν, σε κατάσταση αναμονής δε, και στις 29 Μαΐου, σύμφωνα με το πνεύμα και το γράμμα της *Ιριδος*, καταλληλότερο εξώφυλλο είναι η απεικόνιση του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.

Η κρίσιμη στιγμή απαιτεί τη σύγκληση και συνεργασία όλων των πολιτικών δυνάμεων²⁸⁵, όπως συνέβη στη Ρουμανία άμα τη εισβολή ρωσικών στρατευμάτων, που φέρνει για παράδειγμα η *Ιρις*²⁸⁶, διαπιστώνοντας ότι η σύμπραξη διαμαρτυρίας βενιζελικών και γουναρικών είναι οφθαλμοφανώς δυναμικότερη της κυβέρνησης, η οποία δεν κάνει το καθήκον της. Και δεν είναι η μόνη. Η εμπιστοσύνη στην ορθότητα των αποφάσεων του Στέμματος έχει κλονιστεί.

²⁸³ *Η Ιρις*, 27 Σεπτεμβρίου 1915.

²⁸⁴ *Έθνος*, 30 Οκτωβρίου 1915.

²⁸⁵ Κυβέρνηση Σκουλούδη.

²⁸⁶ *Η Ιρις*, 4 Ιουνίου 1915.

Στην ευχετήρια στήλη της 21^{ης} Μαΐου 1916, για την ονομαστική εορτή του Βασιλέα, επιτέλους η *Ιρις* αναφωνεί «τη στιγμή που εις τους ναούς πολλοί θα εύχονται υπέρ της μακροβιότητάς Σου, ο προαιώνιος εχθρός θα βαδίζει επί της γης εκείνης, οπόθεν Συ επί κεφαλής του ανδρείου Σου στρατού εξεδίωξες προ τριετίας [...] θα καταπατεί τους νωπούς ακόμη τάφους των ηρώων του Κιλκίς και της Τζουμαγιάς. Μεγαλειότατε, Είναι καιρός να κάμης το καθήκον Σου». Η κατάσταση όπως έχει διαμορφωθεί το καλοκαίρι του 1916, φαντάζει οικτρή στην *Ιριδα* και στους Έλληνες του εξωτερικού για την Ελλάδα. Μόνη ελπίδα ήταν ο Βενιζέλος, αν θα σχηματίσει κυβέρνηση κι αν θα καταφέρει να διαπραγματευτεί κι αν θα καταφέρει να πείσει.

Τον Ιούλιο του 1916, η *Ιρις* βλέπει την αρχή του τέλους, απογοητευμένη πολύ από την αδράνεια στην οποία μετατράπηκε το δόγμα της ουδετερότητας, για το «οποίο συνηγορήσαμε διότι ενομισαμεν ότι η Ελλάς έπρεπε να κερδίση τον απαιτούμενο χρόνο προς τελέσφορον τερματισμόν των διπλωματικών αυτής συνεννοήσεων». Η Ελλάς πρέπει να εισέλθει στον αγώνα, για να έχει το δικαίωμα να εισέλθει και στην μεγάλη αίθουσα των διαπραγματεύσεων της ειρήνης²⁸⁷.

Η *Ιρις* άφησε στη μέση το έργο της, λόγω πολέμου, αλλά θα δοξάσει τον μεγάλο Έλληνα ηγέτη, στην έκτακτη επανέκδοση του 1920, με μακροσκελές ποίημα, με τίτλο «Ψυχή της Ελλάδος», του Β. Γ. Κωστόπουλου, αφιερωμένο στον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον δημιουργό της Μεγάλης Ελλάδας. Η επιτυχία της Ελλάδας και του πρωθυπουργού στις διαπραγματεύσεις της Ειρήνης δικαίωσαν τη μακραίωνη και επίπονη μάχη του έθνους και τον βασικό αξιακό κώδικα της *Ιριδος*, «Πίστις, Αγάπη, Σύνδεσμος» για μια Ανατολική Ομοσπονδία²⁸⁸. Η χαρά σκιάζεται όμως από το νέφος του διχασμού που ταλάνιζε την Ελλάδα επί μια πενταετία και δυστυχώς ούτε τώρα παύει.

Είναι αξιοθαύμαστες οι αφηγήσεις και περιγραφές των ελληνόγλωσσων εντύπων καθ' όλο το 1919 και 1920, πλήρεις λυρισμού, αρχαιοπρέπειας και εθνολατρίας, για τα διπλωματικά επιτεύγματα του Βενιζέλου στο Παρίσι. Τον Σεπτέμβριο του 1920 στην Αθήνα, σε πανηγυρικό και συγκινητικό κλίμα ο δήμαρχος Πάτσης παρέδωσε στον Ελ. Βενιζέλο το χρυσό στεφάνι, που πληρώθηκε από όλους τους δήμους της Ελλάδας και από τις παροικίες²⁸⁹.

²⁸⁷ *Η Ιρις*, 17 Ιουλίου 1916.

²⁸⁸ *Η Ιρις*, 1-15 Ιουνίου 1920.

²⁸⁹ *Έθνος*, 23 Σεπτεμβρίου/6 Οκτωβρίου 1920.

Οι ξένοι ανταποκριτές διψούσαν για ελληνικές δηλώσεις. Ο διευθυντής του Έθνους, Λεωνίδας Κωστομύρης παραχώρησε συνέντευξη στη ρουμάνικη εφημερίδα *Adăverul* για τα ελληνικά θέματα στις 3 Οκτωβρίου 1920. Στην Ελλάδα όλα φαίνονταν ασφαλή. Οι Έλληνες ετοιμάζονται να προσέλθουν στις κάλπες. Είδαμε πρώτη φορά να δημοσιεύεται γελοιογραφία σε παροικιακό έντυπο, η οποία αποτυπώνει την ιδέα της άγονης προσπάθειας της αντιπολίτευσης να καταβάλει την δύναμη του βενιζελισμού.

Μετά την κηδεία του βασιλιά Αλέξανδρου, με τον οποίον ο Βενιζέλος ανάπτυξε ευμενή σχέση, κηδεύτηκε και ο βενιζελισμός. Η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές τον Νοέμβριο του 1920, για τους Έλληνες της Ρουμανίας έχει τίτλο «Η αχαράκτιστη αχαριστία μας είναι εθνική εντροπή»²⁹⁰.

²⁹⁰ *Έθνος*, 8 Νοεμβρίου 1920.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ιστορική αφήγηση της χωρο-χρονικής διαδρομής της ελληνικής διασποράς έχει οργανική συνάφεια με το πλέγμα των σχέσεων εθνικού κέντρου-διασποράς, σχέση σύνθετη και μεταβαλλόμενη. Στην εξέλιξη της ελληνικής παροικίας της Ρουμανίας συνέβαλλαν η ανομοιογενής οικονομική ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων στη χώρα, που υποβοήθησε περισσότερο ή λιγότερο την παιδεία των Ελλήνων με την ίδρυση και τη λειτουργία ελληνικών σχολείων, παράλληλα με ενέργειες των εκεί ελληνικών προξενικών αρχών, και την πολιτική – μέσω της πολιτιστικής – ανόρθωση του Ελληνισμού. Έτσι ιδρύθηκαν τοπικοί σύλλογοι και λειτούργησε η ιδιωτική πρωτοβουλία. Αυτή η δραστήρια παροικία, μέσα στον χρόνο, διείσδυσε, δυναμικά ή πιο ήπια και διακριτικά, σε όλους τους τομείς του κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού βίου της Ρουμανίας, κάτι που αντικατοπτρίζεται με τον καλύτερο τρόπο στο περιεχόμενο των εντύπων που κυκλοφόρησαν στα ελληνικά.

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους η ιστορία του Τύπου τού έξω-ελληνισμού συναρτάται πλέον με την ιστορία των εκτός συνόρων ελληνικών κοινοτήτων, είτε εκείνων εντός οθωμανοκρατούμενου χώρου είτε εντός άλλου ελεύθερου βασιλείου. Κατά συνέπεια, οι προβληματισμοί που τίθενται για την προσέγγιση του φαινομένου της ελληνικής διασποράς αφορούν και στη μελέτη του Τύπου της, καθώς η διαβίωσή τους φυσικά δεν ήταν απρόσκοπτη, όπως ήδη περιγράφηκε.

Στην περίπτωση του ελληνισμού της Ρουμανίας, η πρώτη μεγάλη σύγκρουση των δύο χωρών σε επίπεδο διπλωματικό, το 1892, αποτυπώνεται στον εγγώριο Τύπο αμφοτέρων. Επί παραδείγματι κατά τον *Ρωμόνο*, αφού οι απόγονοι του Μιλτιάδου Ρωμουνίας αισθάνονται εκτεθειμένοι «εις διωγμούς ενταύθα [...] κάλλιον θα έπραττον να επιστρέψωσι εις Ελλάδα, την αληθή αυτών πατρίδα», ενώ κατά την *Πατρίδα*, ο ρουμάνος αρθρογράφος (Ρωσσέτη) ας μην ξεχνά τι «οφείλει η πατρίς αυτού εις τας χείρας και τα φώτα του ενταύθα ελληνικού πληθυσμού». Η επόμενη κρίση, περισσότερο σοβαρή μάλλον, το 1905, έφερε σε ακόμα πιο δύσκολη θέση τις ελληνικές κοινότητες της Ρουμανίας. Οπωσδήποτε, πάντως, οι θεσμοί της Ρουμανίας ήταν σεβαστοί από τους Έλληνες, που δεν παρέλειπαν να παρακολουθούν την εθνική πορεία της χώρας και να συμμετέχουν με κάθε τρόπο, τιμώντας απαρέγκλιτα το πολίτευμα και τους θεσμούς. Η *Τρις*, στις 16 Μαΐου 1891, για τον θάνατο του Ion C.

Brătianu, (σημαντικός Ρουμάνος πολιτικός και πρωθυπουργός, 1821-1891)²⁹¹, δημοσίευσε στην πρώτη σελίδα και στα ρουμάνικα νεκρολογία. Στις 28 Σεπτεμβρίου 1914 δημοσίευσε την είδηση του θανάτου του βασιλιά της Ρουμανίας Καρόλου²⁹², με σκούρο, πένθιμο πλαίσιο στην πρώτη σελίδα, όπως ακριβώς δημοσίευσε και την είδηση του θανάτου του Έλληνα βασιλιά ένα χρόνο νωρίτερα. Στις 16 Οκτωβρίου περιγράφει λεπτομερώς το επίσημο μνημόσυνο υπέρ του βασιλέως Καρόλου, που τελέστηκε στην Αθήνα, παρουσία του Έλληνα Βασιλιά, του πρωθυπουργού και όλων των επισήμων, Ελλήνων και Ρουμάνων.

Η ελληνική εκδοτική δραστηριότητα στη Ρουμανία, αδιάκοπη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως τα μέσα του 20^{ου}, συμβαδίζει με την αντίστοιχη των χωρών της κεντρικής Ευρώπης και προηγείται κατά πολύ, συγκριτικά με αυτήν των γειτονικών βαλκανικών χωρών. Σχετίζεται δε η ανάπτυξή της και με τα εθνολογικά ζητήματα, (στην Ελλάδα, στα Βαλκάνια), επιπλέον εκείνων που εγείρονταν από την οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων στη Ρουμανία, και τα οποία επηρέαζαν πολύ και σε μόνιμη βάση, τη λειτουργία των κοινοτήτων στη χώρα, κατά τα τέλη του 19^{ου} και αρχές 20^{ου} αιώνα. Η κινητικότητα μάλιστα των εντύπων από την Ελλάδα αλλά και το εντυπωσιακό πλήθος των ελληνόφωνων εκδόσεων στο Βουκουρέστι και τις άλλες ρουμάνικες πόλεις, που έχουν καταγραφεί κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, τεκμηριώνει το υψηλό επίπεδο του ελληνισμού στα βόρεια Βαλκάνια. Τα ελληνόγλωσσα έντυπα, εφημερίδες και περιοδικά, που κυκλοφόρησαν επί 100 χρόνια σε διάφορες ρουμανικές πόλεις και φιλοξένησαν συνεργασίες με λαμπρές υπογραφές απ' όλον τον ελληνικό κόσμο, αποτελούν πολύτιμα ντοκουμέντα εποχής, καθρεφτίζοντας ποικίλες πτυχές της καθημερινής ζωής των Ελλήνων της Ρουμανίας.

Ευελπιστώντας ότι καταγράψαμε το σύνολο των εντύπων, αναφερθήκαμε όσο πιο αναλυτικά γινόταν στις μεγαλύτερες εφημερίδες, στην ίδρυση, τη λειτουργία τους και τον ρόλο που αναλαμβάνουν να παίζουν προς τους ελληνόφωνους κατοίκους της Ρουμανίας στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα, ώστε να αναδειχθεί το πολύπτυχο φάσμα τους, που σε καμία περίπτωση δεν είναι μόνο ενημερωτικού χαρακτήρα, αλλά κυρίως εθνικού.

Στα τέλη του 19^{ου} και στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, οι εφημερίδες και τα περιοδικά έντυπα ήταν πλούσια σε ειδήσεις από την Ελλάδα, τη Ρουμανία, τις γειτονικές χώρες, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Ευρώπη εν

²⁹¹ Valentina Bilcea , Stan Stoica, *Istoria romanilor. Date. Fapte. Oameni*, Bucuresti 2018, σ. 312.

²⁹² Valentina Bilcea , Stan Stoica, *Istoria romanilor*, ό.π., σ. 316.

γένει. Οι συντάκτες τους, με νηφαλιότητα και ευθυκρισία προσέγγιζαν φλέγοντα διεθνή και εθνικά θέματα, προσέχοντας ιδιαίτερα όταν ασχολούνταν με ζητήματα της χώρας όπου διαμένουν, ενώ δεν δίσταζαν να είναι επικριτικοί σε ζητήματα της Ελλάδας. Αυτό που προέκυψε ως εντυπωσιακό είναι ότι στις ελληνόφωνες εφημερίδες της Ρουμανίας αναπτύσσεται μια έντονη, αρνητική κριτική για τον πολιτικό βίο στην Ελλάδα και την ανεπάρκεια των πολιτικών, παράλληλα με μομφές για τη δυσλειτουργία του πολιτειακού συστήματος που προέκυψε από την φιλελευθεροποίησή του το 1864, με περιορισμένη εξουσία του Βασιλιά και με καθολική ψήφο. Οι πολιτικοί, αντί να ασχολούνται με τα μείζονα εθνικά θέματα, τον αλτρωτισμό, φθείρονται σε ανούσιες και ωφελμιστικές, στείρες αντιπαραθέσεις, φατριάζουν διχάζοντας τον λαό και καταστρέφοντας τη χώρα, μόνο για να κερδίσουν την ψήφο. Οι συντάκτες και τα έντυπα που κυκλοφορούν τείνουν στο να υποστηρίζουν τον Τρικούπη, αλλά πολύ περισσότερο τον Βενιζέλο, επειδή αυτοί εξέφραζαν μια πιο μοντέρνα και κοσμοπολίτικη πολιτική αντίληψη, είχαν πιο συγκροτημένα οικονομικά προγράμματα που ανοίγονται στον επιχειρηματικό κόσμο της διασποράς. Κυρίως όμως ήταν οι αντιλήψεις και θέσεις στην εθνική υπόθεση του αλτρωτισμού, που έκαναν τον έξω ελληνισμό να αξιολογεί τον ελληνικό πολιτικό βίο και τα πρόσωπα.

Για αυτούς δεν νοείτο πολιτική χωρίς Μεγάλη Ιδέα. Οι Έλληνες της Ρουμανίας καλλιεργούσαν το ενδιαφέρον για τα εθνικά ζητήματα με κίνητρο τον γνήσιο πατριωτισμό τους, αλλά και το οικονομικό ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα σε εθνικό επίπεδο. Παράλληλα, έχοντας ως πρότυπα ανάπτυξης τη Ρουμανία και τις ευρωπαϊκές χώρες, οραματίζονται την ελληνική μεγαλοπρέπεια. Ο απόηχος της ελληνικής ιστορίας της περιόδου τέλη 19^{ου} αιώνα ως και τον Μεγάλο Πόλεμο, στους Έλληνες της Ρουμανίας δεν φτάνει απλώς ως είδηση, γίνεται βίωμα, σφραγίζει τη ζωή της κοινότητας, ανατρέπει τα δεδομένα της. Η κοινωνία αυτή αποτελούμενη από πολλές, ελληνικές, ωστόσο απομακρυσμένες χωρο-χρονικά μεταξύ τους και μερικώς ανόμοιες κοινωνικά και οικονομικά κατά συνέπεια κοινότητες, εκπέμπει τα δικά της σήματα προς το εθνικό κέντρο, σε ιστορικές στιγμές ιδιαίτερα σημαντικές, στιγμές εθνικής ανάτασης αλλά και εθνικής τραγωδίας. Ο Τύπος γίνεται διαμεσολαβητής, μεταξύ παροικίας και μητρόπολης.

Στο χρονικό διάστημα που εξετάζουμε τις ελληνόγλωσσες εφημερίδες στην παροικία (1890-1920), μπορούμε να εντοπίσουμε το μεταίχμιο της ιστορίας, από τη διεκδίκηση στην ολοκλήρωση, από την παράδοση στον εκσυγχρονισμό, τόσο για τη

Ρουμανία όσο και για την Ελλάδα. Ο Τύπος διαμορφώνει μια αντίληψη, ειδικά για την Ελλάδα, τα εθνικά θέματα, την πολιτική και τους πολιτικούς της, όχι απαραίτητα συνακόλουθη με εκείνη της μητρόπολης. Διαμορφώνει κοινή γνώμη και συλλογικότητες που την φέρνουν συχνά σε αντιπαράθεση με εκείνη των ελληνικών εφημερίδων, άρα και της ελληνικής κοινωνίας. Ο Τύπος είναι μέσο το οποίο έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη των συλλογικών νοοτροπιών και για αυτό πλούσιος και πολύτιμος οδηγός αναδίφησης σε αυτές.

Ο ελληνόφωνος Τύπος της Ρουμανίας, ως ιστορική πηγή για την ελληνική ιστορία (τέλη 19^{ου} αιώνα έως το 1920), είναι ιδιαίτερα σημαντικός, γιατί έπαιξε ρόλο εθνικό, όπως και ο ίδιος θεωρούσε ότι είχε ως αποστολή να επιτελέσει. Εθνικός ρόλος, όχι για την θέση των ομογενών στη ρουμάνικη κοινωνία, αλλά για τη διεθνή θέση της Ελλάδας. Έτσι εξηγούνται η μεταξύ των ελληνόγλωσσων εφημερίδων σχέσεις ή αντιθέσεις και η συνδιαλλαγή τους με τις ρουμάνικες εφημερίδες της εποχής ή με εφημερίδες άλλων μειονοτήτων στη ρουμάνικη χώρα, πάντα σε συνάρτηση με το πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Επιχειρήθηκε η ανάδειξη του μείζονα ρόλου των εφημερίδων ως ιστορικής πηγής για την ελληνική ιστορία στο μεταίχμιο, τον χαρακτήρα και τους εθνικούς τους προσανατολισμούς, τη θεματολογία τους, τις οπτικές γωνίες που υιοθετούν.

Η προώθηση και διάδοση των εθνικιστικών ιδεών στους εξωελλαδικούς πληθυσμούς με απόπειρες ένταξής τους στον κορμό της εθνικής ιδεολογίας του μητροπολιτικού κέντρου και η συνακόλουθη ιδεολογική νομιμοποίηση του τελευταίου ως το ρομαντικό αλλά και το πολιτικό κέντρο των αποφάσεων για την τύχη τους, αποτυπώνεται στις σελίδες του ελληνικού Τύπου της διασποράς. Τόσο η επιλογή της θεματικής όσο και το συχνά «πατριωτικό» ύφος της αρθρογραφίας δηλοποιεί την ισχυρή κεντρομόλο έλξη που ασκούσε το εθνικό κέντρο. Ζώντας στο πολιτισμικό περιβάλλον μιας άλλης χώρας, στο γίνεσθαι της οποίας συμμετέχουν ενεργά και οι ίδιοι, οι Έλληνες της διασποράς εκφράζουν τη δική τους, διαμορφωμένη από άλλες προσλαμβάνουσες άποψη, σε θέματα ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Οι ελληνόφωνες εφημερίδες της παροικίας στη Ρουμανία είχαν ανοιχτό μέτωπο αντιπαράθεσης, σιωπηρής ή εκφρασμένης, λόγω διαφορετικού πολιτικού προσανατολισμού στα ελληνικά πολιτικά πράγματα, χωρίς άμεση εμπλοκή σε αυτά, ακριβώς επειδή ζούσαν σε χώρο όπου ο κάθε είδους ανταγωνισμός ήταν πιο σκληρός.

Στη Ρουμανία ο ρόλος του βασιλιά είναι σπουδαιότερος²⁹³, η πολιτική πιο δυναμική, ενιαία και ιδεολογικοποιημένη, το κράτος πιο αναπτυγμένο και οργανωμένο στα περισσότερα πεδία του δημόσιου βίου, οι συμβιούσες εθνότητες εντοπισμένες, αναγνωρισμένες και με θεσμικό ρόλο οριοθετημένο.

Για αυτούς, τους έξω Έλληνες, η ασταθής διεθνής θέση της Ελλάδας, με την αδύναμη εξωτερική της πολιτική και την αναποτελεσματική, αντιπαραγωγική, φατριαστική, όπως τη χαρακτήριζαν εσωτερική πολιτική, δεν καθίσταται συγκρίσιμη, δεν δημιουργεί αξιοθαύμαστο μοντέλο πατρίδας. Ο Χαρίλαος Τρικούπης, «διαπρεπής πολιτικός», αλλά δεν υπερίσχυσε στον ανταγωνισμό με τον «πατριωτικό» Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Ο Ελ. Βενιζέλος, «ο ανήρ της ανορθώσεως» και οι πολιτικές του επιλογές, που πέτυχαν πρώτα από όλα να φέρουν πάλι κοντά τη Ρουμανία με την Ελλάδα, τελικά κατακρήμνισαν τον βασιλικό θεσμό και δίχασαν την κοινωνία.

Η κατανόηση και η εξιστόρηση του ελληνικού Τύπου της διασποράς δεν μπορούσε να βασιστεί μόνο στη διατύπωση των ερωτημάτων της ιστορικής έρευνας, αλλά έπρεπε επίσης να αξιοποιηθεί σε σχέση με το κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε. Η πολυεπίπεδη ανάγνωση της πραγματικότητας συμβάλλει στην επέκταση του γνωστικού πεδίου, προβάλλοντας άγνωστες όψεις της ελληνικής μετανάστευσης, ώστε ήταν αναγκαία η αναφορά στο ιστορικό γίνεσθαι των χωρών και των πληθυσμών. Δεν επιδιώξαμε τη συγγραφή της ελληνικής Ιστορίας της περιόδου, αλλά μία θέασή της μέσα από την ελληνική αρθρογραφία στη Ρουμανία, ανεξάρτητα από το αν πιθανόν προκύψουν όψεις της που προσθέτουν κάτι λιγότερο ή περισσότερο σημαντικό, στην σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία.

Ενδιαφέρον θα είχε το να αναζητηθεί στα αντίστοιχα θέματα, πρόσωπα, στιγμές, η θέση αθηναϊκών εφημερίδων, να συγκριθούν, να εντοπιστούν οι «συνομιλίες» των εντύπων, οι θέσεις και αντιθέσεις σε πολύ οριοθετημένους χρόνους και γεγονότα. Από τις αθηναϊκές, πλήθος ανταποκρίσεων χρησιμοποιούνται και συχνά συνδιαλέγονται και αντιπαρατίθενται, αλλά εδώ ακριβώς ανοίγεται ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον πεδίο έρευνας. Πώς οι έξω εφημερίδες δεν συμπαρασύρθηκαν στο γενικευμένο διχαστικό κλίμα της Αθήνας, μετά το 1915, και συνέθεσαν εν τέλει τον άκρατο βενιζελισμό με τον σεβασμό στο Στέμμα; Το ίδιο ισχύει και για μία πιο

²⁹³ Για την περίοδο που μελετάμε Κάρολος Α' (1881-1914), Φερδινάντ Α' (1914-1927) της δυναστείας Hohenzollner-Simaringen. Η βασιλεία στη Ρουμανία διατηρήθηκε ως τον Δεκέμβριο του 1947, Valentina Bilcea, Stan Stoica, *Istoria romanilor*, ό.π.

ενδελεχή μελέτη της συνύπαρξης και συνδιαλλαγής με τις ντόπιες εφημερίδες και εκείνες των άλλων εθνότητων, οι οποίες κυκλοφορούσαν εντός Ρουμανίας.

Οι Έλληνες δεν υπήρξαν περαστικοί από τις ρουμάνικες πόλεις, πολλοί από αυτούς ήταν ή έγιναν μόνιμοι κάτοικοι της Ρουμανίας, πολιτογραφήθηκαν Ρουμάνοι, και διείσδυσαν βαθιά στην οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας αυτής. Είτε αφομοιώθηκαν, είτε διασπάρθηκαν και δημιούργησαν επιμέρους κοινότητες, που ο Σοφοκλέους ονομάζει δημιουργία εν εξορία, είτε μετείχαν στην δια-πολιτισμική ταυτότητα, δηλώνοντας «παρών».

Ο ελληνισμός τελικά αγαπήθηκε από τους Ρουμάνους και στο Πανεπιστήμιο του Βουκουρεστίου λειτουργεί η Σχολή Ξένων Γλωσσών και Λογοτεχνιών, όπου στη έδρα της Κλασσικής Φιλολογίας υπάρχει ένα ακμαίο τμήμα Νεοελληνικών σπουδών. Από αυτό το Πανεπιστήμιο ορμώμενοι σπουδαίοι ιστορικοί και φιλόλογοι, Ρουμάνοι επιστήμονες, ασχολήθηκαν και εξακολουθούν να ασχολούνται με τον ελληνικό πολιτισμό και τον ελληνισμό της Ρουμανίας: ο Δημοσθένης Ρούσσος, ο Νέστωρ Καμαριανός και η αδελφή του Αριάδνη Camariano – Cioran, η θυγατέρα του γνωστού ιστορικού Victor Papacostea, νεοελληνίστρια Κορνηλία Papacostea – Danielopolu, που υπήρξε επί μακρά σειρά ετών βασικό στέλεχος του Ινστιτούτου Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης του Βουκουρεστίου, επίσης οι Paula Scalcău, Olga Cicanici, Georgeta Penelea-Filitti, Elena Lazăr, Tudor Dinu, Margareta Sfirschi-Lăudat, Theodor Georgescu και άλλοι, που λόγω απειρίας μας, δεν έχουν περιληφθεί εδώ.

Η Ρουμανία είναι κατ' εξακολούθηση φιλικός τόπος και καταφύγιο ενίοτε. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την έλευση Ελλήνων στα βόρεια του Δούναβη μετά την καταστροφή του 1922. Σήμερα ζουν στη Ρουμανία οργανωμένοι σε 22 κοινότητες, 5.500 «Παλιοί Έλληνες», εκρουμανισμένοι. Σε κάποιες από αυτές τις κοινότητες λειτουργούν Τμήματα Ελληνικής Γλώσσας. Ομπρέλα για όλες είναι η Ένωση Ελλήνων Ρουμανίας (Uniunea Elenă din România)²⁹⁴, η οποία ιδρύθηκε στις 28 Δεκεμβρίου 1989. Εκπροσωπείται δε από έναν βουλευτή στο ρουμάνικο Κοινοβούλιο, εκλεγμένο σε εθνικό επίπεδο, παράλληλα με την εκπροσώπηση και άλλων εθνότητων. Δεν εντοπίσαμε να εκδίδεται σήμερα ελληνόφωνη εφημερίδα στην

²⁹⁴ Εγγεγραμμένη στο Παγκόσμιο Συμβούλιο της ελληνικής διασποράς και στην Παγκόσμια Διακοινοβουλευτική Ένωση του Ελληνισμού. Σύμφωνα με τη Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού, η Ελληνική κοινότητα στη Ρουμανία αριθμεί 14.000.

ελληνική κοινότητα, δεν είναι χρήσιμη άλλωστε στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και του διαδικτύου.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΠΗΓΕΣ

Ελληνόγλωσσες εφημερίδες στη Ρουμανία κατά χρονολογική σειρά εμφάνισης

Η Τρις, 5 Μαρτίου 1868-28 Ιουλίου 1875 και τα εκδομένα και διασωθέντα φύλλα των ετών 1868-1900, 1911-1916, 1920-1921.

Πατρίς ΤΟΥ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ, 1893 (04-12) 20,01/04/1893 - 28,10/12/1893-

Πατρίς ΤΟΥ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ - Αθήνα 01/04,14/04/1906 - 31/08,13/09/1906 (09-12) 01/09,14/09/1906 - 31/12/1906, 1907 (01-04) 1907-(05-06) 1912 Διαθέσιμο στη: www.hellenicparliament.gr.

Σύλλογοι 1890-1893.

Ποντικός, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1893.

Ελλάς, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1894.

Το Βήμα, Ιούνιος-Ιούλιος 1897.

Η Ελπίς, άνοιξη-καλοκαίρι του 1900.

Η Μέλισσα, 1908, 1910, 1911, 1912, 1913.

Έθνος, Νοέμβριος 1911-Οκτώβριος 1919.

Ελευθερία, Νοέμβριος 1918-1920.

B. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ασπρέας Γεώργιος, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1928*, Αθήνα 1930, τ. 2.

Βακαλόπουλος Απ. Κωνσταντίνος, *Ιστορία της Ελλάδος επίτομη – συνθετική, Από τη γένεση του νέου ελληνισμού (1204) στη σύγχρονη Ελλάδα (2000)*, Αθήνα 2005.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα 1970, τ. 1.

Βεργόπουλος Κώστας, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975.

Βεργόπουλος Κώστας, «Οι κυβερνήσεις Δηλιγιάννη, Κωνσταντοπούλου, Τρικούπη, Σωτηρόπουλου», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. 14.

Βεργόπουλος Κώστας, «Τα δύο κόμματα», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. 14.

Βεργόπουλος Κώστας, «Ο ανανεωμένος εθνισμός», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. 14.

Bilcea Valentina, Stoica Stan, *Istoria romanilor. Date. Fapte. Oameni*, București 2018.

Brezeanu St., Iordan C., Matei H. C., Teotei T., Zbucnea Gh., *Relațiile româno-elene O istorie cronologică*, București 2003.

Bulei Ion, *A short History of Romania*, Bucharest 2016.

Γιανουλόπουλος Γιάννης, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» Από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999.

Cicanci Olga, *Πολιτικά ζητήματα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στον ελληνόγλωσσο τύπο της Ρουμανίας τον 19^ο αιώνα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών (ΚΝΕ) 129, μτφ. Νικόλαος Διαμαντόπουλος, επιμ. Γιούλα Κουτσοπανάγου, Βιβλιοθήκη Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου, Αθήνα 2012.

Clogg R., *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, Αθήνα 1995.

Δένδιας Μ., *Αι ελληνικαί παροικίαι ανά τον κόσμον, ήτοι: Οι Έλληνες εις Ρωσίαν, Ρουμανίαν, Αίγυπτον, Ηνωμένας Πολιτείας, και πάσας εν γένει τας άλλας χώρας. Η εξέλιξις αυτών, η σημερινή των κατάστασις, το μέλλον των*, Αθήνα 1919. Ανακτήθηκε στο: www.elliniki-diaspora.arch.uoa.gr στις 19.2.2019.

Δερτιλής Γεώργιος, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση, 1880 - 1909*, Αθήνα 1977.

Δρούλια-Μητράκου Έλλη, «Ο Τύπος ως εργαλείο έρευνας», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 Ως Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, σ. 477-488.

Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες: Εισαγωγικά κείμενα Α-Δ, Συλλογικό έργο, επιμ. Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.) Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2008.

Filitti Georgeta, *Το Ελληνικό Βουκουρέστι (Bucureștiul grecesc)*, μτφ. δρα Tudor Dinu, Βουκουρέστι 2014.

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μτφ. Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα 2008, 2τ.

Iordan Constantin, *Venizelos și românii*, Ed. Omonia, București 2010.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1977, τ. 14, τ. 15.

Κανδυλάκης Μανώλης, «Ο Τύπος της Μακεδονίας και της Θράκης», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 Ως Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, σ. 304-307.

Κατσαρδή-Hering Όλγα, «Η ελληνική διασπορά: η γεωγραφία και η τυπολογία της» στο: Σ. Ι. Ασδραχάς κ.ά. (επιμ.), *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Αθήνα 2003, τ. 1.

Κατσαρδή-Hering Όλγα, «Από τις “ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού” στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου (15^{ος}-19^{ος} αι.)», στο: Π. Κιτρομηλίδης, Τ. Σκλαβενίτης, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα 2004.

Κατσίγερας Μιχάλης Ν., «Η πρώτη σελίδα, Μια προσέγγιση», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 Ως Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, σ. 226-229.

Κοκκινάκης Ιωάννης, «Η νομισματική πολιτική των κυβερνήσεων Τρικούπη (1875-1893)», στο: *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, επιμ. Λύντια Τρίχα, Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Αθήνα 2000.

Κοντογεώργης Δημήτριος Μ., «Ελληνική εκδοτική δραστηριότητα στα ρουμανικά παράλια του Ευξείνου Πόντου», 2008, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος*. Διαθέσιμο στη: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=12195>. Ανακτήθηκε: Φεβρουάριος 2019.

Κοντογεώργης Δημήτριος Μ., «Ερευνητική Αποστολή στη Ρουμανία, Ελληνικές Κοινότητες (1829 – αρχές 20^{ου} αιώνα), Καταστατικά-Σύλλογοι-Ταυτότητες. Εισαγωγικές Παρατηρήσεις», *Εώα και Εσπέρια* 7, 2007, σ. 367- 400.

Κοντογεώργης Δημήτριος Μ., *Οί έλληνικοί σύλλογοι στη Ρουμανία κατά τον 19^ο αιώνα. Συμβολή στη μελέτη της ανάπτυξης του συλλογικού φαινομένου στον παροικιακό έλληνισμό*. Διαθέσιμο στη: www.academia.edu. Ανακτήθηκε: Δεκέμβριος 2018.

Κορδάτος Γιάννης, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα 2007, τ. 12.

Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1972.

Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθίπη, «Ο ελληνικός Τύπος στη Βουλγαρία, 1878-1906», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 Ως Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, σ. 448-453.

Κουτσοπανάγου Γιούλα, «Η συγχρονία και η διαχρονία στην συγκριτική προσέγγιση της μελέτης του έξω-ελλαδικού τύπου και η τεκμηριωτική του αξία για την ιστορία της ελληνικής διασποράς», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 Ως Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, σ. 357-369.

Κουτσοπανάγου Γιούλα, «Ο ελληνόγλωσσος Τύπος στην Αλβανία: Πρώτη διερεύνηση στα αλβανικά και ελληνικά αρχεία και βιβλιοθήκες», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 Ως Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, σ. 454-462.

Koutsopanagou Gioula, «Spyros Simos' newspaper Patris. Bucharest – Athens: a bridge of intellectual communication», στο: P. M. Kitromilides – Anna Tabaki (eds), *Greek-Romanian Relations. Interculturalism and National Identity*, INR/NHRF, (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), Αθήνα 2004, σ. 275-292.

Lazăr Elena, «Ο ελληνικός Τύπος στην Ρουμανία κατά τον 19^ο αιώνα», *Πάπυροι*, τ. 1. Διαθέσιμο στη: www.academy.edu.gr. Ανακτήθηκε: Νοέμβριος 2018.

Λαΐδη Μαρκς Μαρίνα, «Οι ελληνικές εφημερίδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1839-1862» στο: *Ο Ελληνικός Τύπος Ως Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, σ. 442-447.

Μάγερ Κώστας, «Αθηναϊκά εφημερίδες 1790-1900», στην: *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, Αθήνα 1957, τ. 1.

Μάγερ Κ., «Αθηναϊκά εφημερίδες 1901-1959», στην: *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, Αθήνα 1957-1960, τ. 2.

Μάγερ Κ., «Εφημερίδες και Περιοδικά 1901-1959», στην: *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, Αθήνα 1960, τ. 3.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Οι διαστάσεις του “κομματικού” φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από το μεσοπόλεμο», στο: *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, επιμ. Γ. Κοντογεώργης, Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα 1978.

Μεταξάς-Λασκαράτος Διονύσιος, *Ελληνικά παροικία Ρωσσίας και Ρωμανίας*, Βραΐλα 1900.

Μήλιου Θεοδώρα, «Η ελληνική παρουσία στην Τρανσυλβανία και στο Βανάτο και οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι στην Τιμισοάρα, Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους», Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας -Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014, <https://www.vlahoi.net/diaspora-ton-vlahon/elliniki-parousia-sti-transilvania-kai-sto-vanato#foot1>.

Μπάλτα Νάση, «Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες στον 19^ο αιώνα (1830 κ.ε.)», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 Ως Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, σ. 63-70.

Μπαμπούνης Χαράλαμπος, «Το Ελληνικό Εκπαιδευτήριο Βενιέρη στο Γαλάτσι της Ρουμανίας (1857-1899)», στην: *Θητεία*, Τιμητικό αφιέρωμα στον Καθηγητή Μ. Γ.

Μερακλή, επιμ. Αλεξιάδης Αλ. Μηνάς, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002, σ. 447-456.

Μπασαντής Διαμαντής, *Ο ημερήσιος Τύπος από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα 2002.

Μπασαντής Διαμαντής, *Πρακτορείο Εφημερίδων Αθηναϊκού Τύπου – 50 χρόνια*, Αθήνα 1995.

Παναγιωταρέα Άννα, *Δύο δικτατορίες κι ένα σκάνδαλο, Τα Μέσα στις αντίζοες συνθήκες*. Διαθέσιμο στη: <https://media.public.gr/Books-PDF>. Ανακτήθηκε: 1 Νοεμβρίου 2018.

Παναγιώτου Γιώργος Α., «Ο τύπος εποχής για 1897», στο: *Ο πόλεμος του 1897, Διήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων*, Σχολή Μωραΐτη, Πρακτικά 1997.

Paracostea-Danielopolu Cornelia, *Οι ελληνικές κοινότητες στη Ρουμανία τον 19^ο αιώνα*, μτφ. Νικόλαος Διαμαντόπουλος, Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών-8, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών-ΕΙΕ 116, Αθήνα 2010.

Παρασκευόπουλος Γεώργιος, *Η μεγάλη Ελλάς*, Αθήναι 1898.

Petrescu Ștefan, «Οι Έλληνες δημοσιογράφοι στη Ρουμανία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, στις: *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (Από το 1204 έως σήμερα)*, Δ΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 2010, Πρακτικά (2011), τ. 5, σ. 265-278.

Petrescu Ștefan, *Οι Έλληνες ως «Άλλοι» στη Ρουμανία. Η εσωτερική οικοδόμηση του ρουμανικού έθνους/κράτους κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και οι Έλληνες*, [Πρόλογος: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης], Θεσσαλονίκη 2014.

Πετρίδης Παύλος, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844-1940*, Αθήνα 1992.

Ριζάς Σωτήρης, «Το πολιτικό και το κομματικό σύστημα στην τρικουπική εποχή (1875-1895). Συνέχειες και Ασυνέχειες», στο: *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, επιμ. Λύντια Τρίχα, Καίτη Αρώνη-Τσίγλη, Αθήνα 2000.

Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφ. Αικ. Ασδραχά, β΄ έκδοση, Αθήνα 1975.

Scalcău Paula, *Hellenism in Romania An Illustrated History*, Forward Georgeta Filitti, Omonia, Bucharest 2011.

Stavrianos Cl. S., «The Balkans since 1453, (New York 1965)», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. 15.

Σταυροπούλου Έρη, «Ο αθηναϊκός Τύπος», στο: *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 Ως Σήμερα Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002, επιμ. Λουκία Δρούλια, σ. 241-252.

Σφέτας Σπυρίδων, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνο-ρουμανικών πολιτικών σχέσεων (1866-1913)», *Μακεδονικά* 33 (2001-2002), σ. 23-48. Διαθέσιμο στη: <http://www.ems.gr/analytikos-katalogos-ekdoseon/makedonika/makedonika-33.html>. Ανακτήθηκε: Οκτώβριος 2018.

Τζόκας Σπύρος, *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, Υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη;*, Αθήνα 1998.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη, 1882-1895, στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. 14.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στα: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Εισαγωγή-Επιμέλεια Γ. Β. Δερτιλής, Κ. Κωστής, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.

Φελάκη Γιαννούλα, *Οι Έλληνες στα Ρουμάνικα λιμάνια του Δούναβη και της Μαύρης Θάλασσας κατά το 19^ο αιώνα. Εκπαιδευτική, κοινωνική, εκκλησιαστική και οικονομική δραστηριότητα*, Διπλωματική εργασία, Κομοτηνή 2011. Διαθέσιμο στο: Αποθετήριο Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου, <http://repo.lib.duth.gr/jspui/handle/123456789/779>. Ανακτήθηκε: Φεβρουάριος 2019.

Χαρίλαος Τρικούπης- *Έκθεση ιστορικών κειμηλίων της οικογένειας Τρικούπη*, Έκδοση και ανάρτηση: www.hellenicparliament.gr.

Χαρίλαος Τρικούπης-*Η ζωή και το έργο του*, Συλλογικό έργο, επιμ. Αικατερίνη Φλεριανού, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1999.

Χασιώτης Ι., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993.

Χριστόπουλος Παναγιώτης Φ, *Εφημερίδες αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970)*, Περιγραφικός κατάλογος, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993.

Χρυσόγονος Κώστας Χ., *Το Σύνταγμα του 1864: Μια αποτυχημένη απόπειρα να περιοριστεί η βασιλεία*. Διαθέσιμο στο: tonima.gr/2013/12/28/. Ανακτήθηκε: 20 Δεκεμβρίου 2018.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία με θέμα «Η αντίληψη για την Ελλάδα, την πολιτική και τους πολιτικούς της στον ελληνόφωνο Τύπο της Ρουμανίας (1890-1920)», ασχολήθηκε με το δημοσιογραφικό έντυπο που κυκλοφόρησε στις ελληνικές κοινότητες της παροικίας στη Ρουμανία, και συνέδεε αυτές με την πατρίδα. Αναδεικνύεται ο ρόλος των εφημερίδων ως ιστορικής πηγής για την ελληνική Ιστορία και την Ιστορία της παροικίας. Πολλές ελληνόφωνες εφημερίδες εκδόθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και πολύ λιγότερες εξακολούθησαν να υπάρχουν ή να εκδίδονται μετά το 1900.

Η εργασία παρουσιάζει αυτά τα έντυπα, την ταυτότητά τους και τον βίο τους. Στηρίχθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της στο αποδελτιωμένο υλικό των ελληνόφωνων εφημερίδων, με θεματολογία σχετικά με την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της ελληνικής πολιτείας. Παρουσιάζεται κριτικά κάθε πληροφορία που αντλήθηκε από τις σημαντικότερες εφημερίδες για τον ελληνισμό, την ελληνική κοινωνία και σημαντικά ιστορικά γεγονότα και πολιτικά πρόσωπα. Γίνεται μια εμπειριστατωμένη ανάλυση του ρόλου τους ως μέσων ενημέρωσης αλλά κυρίως ως φορέων των ελληνικών ιδανικών, του εθνικού φρονήματος και των πόθων των αλύτρωτων Ελλήνων να ενσωματωθούν στο ελεύθερο βασίλειο. Τα ελληνόφωνα έντυπα συνδιαλλάγονταν με ρουμάνικες εφημερίδες της εποχής ή με εφημερίδες άλλων μειονοτήτων στη ρουμάνικη χώρα και φυσικά με ελληνικές εφημερίδες της Αθήνας ή άλλων παροικιών. Η οπτική ματιά των ελληνόφωνων εντύπων από μια άλλη χώρα, και η διαμόρφωση, κατά συνέπεια, κοινής γνώμης εκεί καθορίζεται πάντα από το πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον.

Πρέπει τέλος να επισημανθεί ότι το μείζον θέμα για τις ομογενειακές εφημερίδες ήταν ο αλυτρωτισμός. Από αυτό το πρίσμα αξιολογούν τον Χαρίλαο Τρικούπη, τον «διαπρεπή πολιτικό», με συμπάθεια για την σοβαρή πολιτική του, αλλά και με σκεπτικισμό εξαιτίας του μειωμένου ενδιαφέροντός του για πολεμική διεκδίκηση των υπόδουλων περιοχών. Αντίθετα ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης υπερείχε σε αυτόν τον τομέα. Τέλος η πολιτική προσωπικότητα, που γοήτευσε τους έξω Έλληνες, ακριβώς γιατί έδρασε υπέρ της Μεγάλης Ελλάδας, ήταν ο Ελ. Βενιζέλος, που επιπλέον οι πολιτικές του επιλογές, αποκατέστησαν τις σχέσεις Ρουμανίας και Ελλάδας. Την εποχή του Διχασμού, δεν φαίνεται να συμμετείχαν τόσο έντονα και διατήρησαν την πίστη τους στη Βασιλεία.